

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI

KADI ABDÜLCEBBÂR'IN ŞERHU'L-USÛLİ'L-HAMSE'DE İSLÂM
MEZHEPLERİNE BAKIŞI

SIDDIKA KOYUNCU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. DOĞAN KAPLAN

KONYA 2020

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Sıddıka KOYUNCU		
	Numarası	18810601082		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ/İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	KADI ABDÜLCEBBÂR'IN ŞERHU'L-USÛLİ'L-HAMSE'DE İSLÂM MEZHEPLERİNE BAKIŞI			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı
İmzası

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Sıddıka KOYUNCU		
	Numarası	18810601082		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ/ İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Doğan KAPLAN		
Tezin Adı	KADI ABDÜLCEBBÂR'IN ŞERHU'L-USÛLİ'L-HAMSE'DE İSLAM MEZHEPLERİNE BAKIŞI			

Mu'tezile mezhebinin varlığı geçmişte kalsa da, günümüzde kendisine mensup insan kalmamış olsa da etkileri günümüzde de kendini göstermekte ve ilgi çekmeye devam etmektedir. Kadı Abdülcebbâr'ın eserlerinin ortaya çıkmasıyla birlikte Kelâm ilminde önemli yere sahip olan Mu'tezile mezhebinin görüşlerini bizzat birinci el kaynaktan inceleme imkanı doğmuştur. Bu konuda Kadı Abdülcebbâr'ın önemi büyüktür ve Mu'tezile için en önemli sembollerden biri olan beş temel ilkeyi ele aldığı *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse* isimli eseri Mu'tezile mezhebini tanımak ya da akademik çalışma yapmak isteyenlerin ilk başvuracakları kaynaklar arasındadır. Görüşlerini ortaya koymaya çalıştığımız Mu'tezilî âlim Kadı Abdülcebbâr'ın hayatı, Mu'tezile mezhebindeki yeri ve önemi, yaşadığı dönemin ilmî, sosyal, kültürel durumu, “Şerhu'l Usûli'l-Hamse” isimli eserinde yer alan ve Mu'tezile mezhebi denince akla gelen “beş ilke” ve bu eserde Kadı Abdülcebbâr'ın diğer mezheplere olan bakış açısı bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır.

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	--

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Sıddıka KOYUNCU		
	Student Number	18810601082		
	Department	Basic Islamic Sciences/History of Islamic Sects		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. Doğan KAPLAN		
Title of the Thesis/Dissertation	KADI ABDÜLCEBBÂR'S VIEW OF ISLAMIC SACRIFICE IN ŞERHU'L-USÛLİ'L-HAMSE			

The existence of the Mu'tezile sect is a thing of the past. Today, there are no people belonging to this sect. Despite this, its effects are still present and continue to attract attention. With the emergence of the works of Kadı Abdülcebbâr, it was possible to examine the views of Mu'tezile sect, which has an important place in the science of Kalam, from first hand. Kadı Abdülcebbâr is of great importance in this regard. His work named Şerhu'l-Usûli'l-Hamse is among the first resources that those who want to know the Mu'tezile sect or do academic work will apply. The life of Mu'tazilî scholar Kadı Abdülcebbâr, whose views we are trying to put forward, his place and importance in the Mu'tazile sect, the scientific, social, and cultural situation of the period he lived, and the Mu'tazile sect "Five principles" that come to mind when it is mentioned and the point of view of Kadı Abdülcebbâr towards other sects in this work constitute the subject of this study.

KISALTMALAR.....	iii
ÖNSÖZ.....	v
GİRİŞ.....	1
1.Araştırmanın Konusu	1
2.Araştırmanın Amacı ve Yöntemi	2
3.Konu Hakkındaki Çalışmalar	3
BİRİNCİ BÖLÜM	5
KADI ABDÜLCEBBÂR'IN HAYATI.....	5
A.Yaşadığı Dönemin Sosyo-Politik ve Sosyo-Kültürel Arka planı	5
B. Kadı Abdülcebbâr'ın Hayatı.....	9
C. Hocaları ve Öğrencileri	11
D.Eserleri.....	14
1.Kadı Abdülcebbâr'ın Matbu Eserleri:	15
2.Kadı Abdülcebbâr'ın Yazma Eserleri:	19
E. İslâmi İlimlerdeki Yeri.....	20
İKİNCİ BÖLÜM.....	25
MU‘TEZİLE VE KADI ABDÜLCEBBÂR'IN MEZHEP İÇİNDEKİ ROLÜ	25
A.Mu‘tezile Mezhebi	25
1. Mu‘tezile Mezhebinin Ortaya Çıkışı	28
2. Mu‘tezile Mezhebinin Teşekkülü.....	32
3. Mu‘tezile Mezhebinin Gelişimi.....	35
4. Mu‘tezile'nin Gerilemesi ve Çöküşü.....	37
5. Yayıldığı Coğrafya.....	40
B. Kadı Abdülcebbâr'ın Mu‘tezile İçindeki Yeri.....	45

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	50
ŞERHU'L-USÛLİ'L-HAMSE'DE MEZHEPLER	50
A.Şerhu'l-Usûli'l-Hamsede İşlenen Ana Konular	50
1. Tevhid.....	53
2. Adalet.....	57
3. Va'd ve Va'id	61
4. el-Menzile beyne'l-menzileteyn	64
5. Emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker	67
B.Şerhu'l-Usûli'l-Hamse'de Diğer Mezheplere Bakış	71
1.Mu'tezile Mensuplarından Eleştirdikleri.....	72
2. Şii Mezheplerle İlgili Eleştirileri	77
3. İslam Dışı Kelami ve Felsefi Mezhep Eleştirileri	80
4.Usûl-i Hamse Üzerinden Eleştirdikleri.....	87
SONUÇ	95
KAYNAKÇA.....	97

KISALTMALAR

Ayrc.:	Ayrıca
b. :	Oğlu
bk.:	Bakınız
c. :	Cilt
çev. :	Çeviren
DİA :	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
drl.:	Derleyen
h. :	Hicrî
H.z. :	Hazreti
nşr.:	Neşreden
ö. :	Ölüm Tarihi
r.a. :	Radıyallahu Anh
s. :	Sayfa
s.a.v.:	Sallallâhü aleyhi ve sellem
thk. :	Tahkik eden
ty. :	Tarih Yok
vb.:	ve benzerleri
y.y. :	Yayıncı yok
yay. :	Yayınları
yy. :	Yüzyıl

ÖNSÖZ

Yüce Rabbimiz tarih boyunca kullarıyla vahiy vasıtası ile iletişim halinde olmuştur. Bu süreçlerde her topluma; kendi içlerinden ve kendi dillerini konuşan peygamber seçerek, o toplumun diliyle hitap etmiştir. Dil, hem insanların anlaşmasını sağlayan hem de kültürlerini nesilden nesile aktarmaya yarayan bir araçtır. Kur’ân-ı Kerîm’in sözel olması anlamın tam olarak gerçekleşebilmesi açısından metnin dışında pek çok unsuru gerektirmektedir. Rabbimizin mesajının doğru ve eksiksiz bir şekilde iletilmesi ve dinleyiciler tarafından anlaşılabilmesi için bu ön şarttır. Bu sebeple vahyin başlangıcından itibaren Kur’ân-ı Kerîm’in anlaşılması meselesi Müslümanların her zaman gündeminde olmuştur. Bu yönden Kur’ân’ın hem işitsel açıdan hem de yazıya aktarıldığında dinleyen ve okuyanlar tarafından net bir şekilde anlaşılabilmesi için dilsel bağlamlar gereklidir. Zamanla İslâmî ilimlerin gelişmesi ve düşünce ekollerinin oluşmasıyla birlikte İlâhî kelâmı anlama serüveni daha sistematik bir şekle dönüşmüştür. Mu’tezile de bu bağlamda çalışmış ve sadece dilsel bağlamı yeterli görmemiş, aklî bağlamı da bu yönde kullanıp etkin kılmıştır. Bu şekilde tarih sahnesine adını yazdıran mezheplerden biri olmuştur.

Eski yıllara baktığımız zaman Mu’tezile mezhebine ait birinci el kaynakların çok az olduğunu ve onlar hakkındaki bilgilerin genellikle başka mezheplerin subjektif bakış açılarıyla aktarıldığını görmekteyiz. Bizim çalışmamıza da konu olan Kadı Abdülcebâr el-Hemedânî’nin (ö.415/1025) eserlerinin gün yüzüne çıkmasıyla birlikte bu durum değişmiş; mezhep kendi mensubu olan âlim tarafından daha berrak bir şekilde kendini göstermiştir. Kadı Abdülcebâr’ın eserlerinin ortaya çıkmasıyla birlikte Kelâm ilminde önemli yere sahip olan Mu’tezile mezhebinin görüşlerini bizzat birinci el kaynaktan inceleme imkanı doğmuştur. Bu konuda Kadı Abdülcebâr’ın önemi büyüktür ve Mu’tezile için en önemli sembollerden biri olan beş temel ilkeyi ele aldığı *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse* isimli eseri Mu’tezile mezhebini tanımak ya da akademik çalışma yapmak isteyenlerin ilk başvuracakları kaynaklar arasındadır.

Çalışmamızın ilk bölümünde Kadı Abdülcebâr’ın hayatı üzerinde durulmuş; yaşadığı ortam, ders aldığı-ders verdiği âlimler, eserleri, İslâm dinindeki yeri hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde Kadı Abdülcebâr ve Mu’tezile mezhebi açısından önemi ve katkıları anlatılmıştır. Bu vesile ile Mu’tezile mezhebi de genel hatları ile açıklanmıştır. Üçüncü bölüm çalışmamızın ana merkezini oluşturmaktadır ve Kadı Abdülcebâr’ın en önemli eserlerinden olan “*Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*” üzerine bir içerik değerlendirmeyi

barındırmaktadır. Bu bölümde konunun dağılmaması için tamamen esere bağlı kalınmış gerekli görülen yerlerde belli kaynaklardan desteklemeler yapılmıştır. Öncelikle Mu'tezile'nin beş esası olan ilkeler üzerinde durulmuş, açıklamalar yapılmış ve sonra bu ilkelerle ilgili Kadı Abdülcebâr'ın diğer mezheplere olan bakış açısı üzerinde durulmuştur.

Bu çalışmamızda yukarıda bahsi geçen eser incelenmiş ve Kadı Abdülcebâr'ın düşünce yapısı ve görüşleri ele alınarak sağlıklı sonuçlar elde edilmeye çalışılmıştır. “*Şerhu'l Usûli'l-Hamse*” isimli eserin Kadı Abdülcebâr'a nisbet edilmesi konusunda herhangi bir problem yoktur. Eser Kadı Abdülcebâr'ın bir öğrencisi tarafından derlenmiştir. Eserin Türkçe'ye kazandırılması, Arapça aslından okuyamayanlar için son derece faydalı olmuştur.

Bu yüksek lisans çalışmasının hazırlanması sırasında danışmanlığımı yapan ve alanındaki engin bilgisinden, tecrübesinden, hoşgörüsünden faydalandığım, çalışmamı her defasında özveriyle okuyarak, samimi görüşleriyle yol gösteren, tez yazma konusunda önemli kriterleri ve vazgeçilmez öğeleri titizlikle hatırlatan, çalışmamın oluşmasında büyük katkı sağlayan saygıdeğer Hocam Prof. Dr. Doğan Kaplan Bey'e, bilgi ve tecrübesini esirgemeyen, konu ile ilgili görüşlerini benimle paylaşıp yönlendiren değerli Hocam Pof. Dr. Osman Aydın Bey'e teşekkürlerimi sunarım. Her zaman güven ve desteklerini hissettiğim aileme, çalışmamın ilk okuyucusu, yoğun çalışma döneminde ortaya çıkan zahmeti anlayışı ve desteği ile rahmete çeviren saygıdeğer eşim Taha Bey'e şükranlarımı sunmayı borç bilirim. Yardımı ve destekleyici sözleri için minnettarım.

Hatalardan Rabbim'e sığındım; hem söz hem işte başarıyı O'ndan istedim. Her türlü hamd Allah'a, salâtü-selâm Hz. Muhammed Musatafa'ya (sav) dır. Kusursuz olmayan bu çalışmamı bitirmemi nasip eden Rabbim'e şükrederek nacizane ilmi çalışmamın hayırlara vesile olmasını temenni ediyorum. Şüphesiz Rabbim yardım etmese hiçbir şey yapamazdık. Bizim için her türlü çabayı değerli kılan önce Allah'ın rızasıdır. Gayretlerimizin bu yolda karşılık bulmasını temennî ederiz.

Mezhepler Tarihi alanına küçük de olsa katkısı olması duasıyla.

Sıddıka KOYUNCU

Konya 2020

GİRİŞ

Bu bölümde araştırmanın konusu, önemi, yöntemi ve bu konu hakkında yapılan çalışmalar hakkında bilgi verilecektir.

1.Araştırmanın Konusu

İslâm coğrafyasının topraklarının genişlemesiyle İslâm dininin itikadı ile uyumlu olmayan bazı görüşler ortaya çıkmaya başlamıştır. Selef, o görüşlerin yanlışlığını ortaya koymaya çalışmış hatta o görüşlere sahip olan kimselerden uzak durulmasını önermişse de tamamen bu sıkıntıyı yok edememiştir. Çünkü özellikle yeni Müslüman olan kimseler arasında bid'at fikirler hızla yayılmıştır. Bid'at ehli bu konuda yoğun çaba sarf etmiş; görüşlerini yaymak için nakli te'vil etmekten çekinmemişler hatta aklî ve felsefî delilleri de kullanmışlardır. Bu konuda Mu'tezile mezhebi seleften farklı olarak İslâm dininin itikadî hükümlerini açıklamada aklî ve felsefî delilleri de kullanmanın gerekli olduğunu ileri sürerek bir metod izlemiştir. Mu'tezile'nin kullandığı bu metoda "Kelâm" denmektedir. Böylece kelâmın kurucusu kabul edilen ve kelâm metodunu ilk kullanan mezhep Mu'tezile olmuştur.¹ Böylece diyebiliriz ki Mu'tezile mezhebi, itikadî alanda ilk çalışan, sistematik bir biçimde ortaya koyan ve bu konuda kendini geliştiren ilk mezheptir. İslâm'da büyük kelâmî fırkalardan olan Mu'tezile mezhebi ve onun en önemli temsilcilerinden olan Kadı Abdülcebâr çalışmamızın ana çerçevesini oluşturmaktadır. Başlangıçtan beri Mu'tezile kelamının âlimleri İslâm'ın temel esaslarını "usûl-i hamse" başlığı ile ifade etmişlerdir. Görüşlerini bu şekilde sistematize eden mezhep Selefîyye'nin alternatifini olarak gündeme gelmiş oluyordu.² Mu'tezile mezhebi teorilerinde din ile akıl arasındaki uyumu her zaman gözetmiştir. Fakat bu konuda Mu'tezile mezhebinin ve bu mezhebe mensup çalışmamıza konu olan Kadı Abdülcebâr'ın akla önem vermesi sebebiyle nakli tamamen devre dışı bıraktığı fikrini benimsemek yanlış olur. Bilakis Kadı Abdülcebâr'ın sisteminde akıl ve nakil çatışan unsurlar değil birbirini destekleyen unsurlardır. Zaten akla verilen önemin temelinde İslâm düşmanlarına karşı İslâm dinini aklî delillerle savunmak fikri yatmaktadır.

İnanç esaslarından meydana gelen usûl-i hamse genel olarak Müslümanlar arasında ortaya çıkan fikrî tartışmalar ile ortaya çıkmıştır. İslâm dininin dışındaki dinlerle yaşanan kültürel etkileşimler, bazı mücadeleler ve münazaralar Mu'tezile mezhebinin bilgi teorisinin

¹ Şerafettin Gölcük & Süleyman Toprak, *Kelâm Tarih Ekoller Problemler*, (Konya: Tekin Kitabevi, 2012), 40.

² İlyas Çelebi, "Mu'tezile'nin Klasik İslâm Düşüncesindeki Yeri ve Modern Döneme Etkileri", *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2004), 4.

oluşmasında önemli etkiye sahiptir.³ Mu'tezile mezhebinin konumuna baktığımız zaman birkaç yönden bahsedebiliriz. Emevîler zamanında yaşanan olumsuz politikaların sorumluluğunun dine yüklenmesine engel olmak, İslâm'a ılımlı kimselerin sorularını uygun şekilde cevaplandırmaya çalışmak, genişleyen coğrafyanın etkisiyle farklı din ve kültürlerden İslâm dinini korumak ve asılsız eleştirilere cevaplar gibi çabaları mevcuttur. Bu bağlamda Hristiyanlık, Yahudilik ve Mecûsîlik dinleriyle, Müşebbihe, Mücessime, Bâtıniyye ve Râfizîlik gibi ekollerle karşı karşıya gelmiştir.

Mu'tezile mezhebinin varlığı geçmişte kalsa da, günümüzde kendisine mensup insan kalmamış olsa da etkileri günümüzde de kendini göstermekte ve ilgi çekmeye devam etmektedir. İslâm inanç esaslarını aklî delillere dayandırarak savunan, temellendiren ve günümüzde diğer gruplar gibi bulunmamasına rağmen sonradan oluşacak olan pek çok fırkaya fikrî bağlamda etki eden bu mezhebin kelâm alanında ve mezhepler tarihi alanında önemi oldukça büyüktür. Mezhep için en belirgin özellik "usûl-i hamse" dedikleri beş ilkeyi kabul ediyor olmaları ve bunları kabul etmeyen mezhep mensubu saymamalarıdır. Mezhep bazı fırkalara ayrılmıştır ve bu fırkaların tamamı beş ilke üzerinde ittifak etmiştir. Bu beş ilkeyi mezhep mensupları kabul ederken elbette insanlara da kabul ettirme çabası içine girmişlerdir ve bu durum çok da kolay olmamıştır. Bunun zorluğunu gören Mu'tezilîler genelde bu ilkeleri insanları kabul etmesi kolay olsun ve itiraz edemesinler diye Kur'an ayetleriyle desteklemeye çalışmışlardır.⁴ Bu beş ilkeyi incelediğimizde insanın özgürlüğü ile bağlantılı olduğunu görmekteyiz. Mu'tezile mezhebine göre bu beş ilke temel ölçüttür.

2.Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

İlk dönemlere ait olan tarih kitaplarında genellikle mezheplerin düşünce akışını izleme, gelişimlerini gözleme imkânı pek azdır. Kelâmî düşüncenin ortaya çıkışı, gelişmeleri, özellikleri ilk dönemlere ait kaynakların az olması sebebiyle pek açık değildir. Bu yüzden bizzat o görüşe mensup kimselerin ele aldığı eserlerin değeri büyüktür.

Mutezilî kelâmcılar pek çok konuda pek çok eser yazmıştır. Kelâm ilmi ile fazlaca ilgili olmaları elbette eserlerinde de kendini göstermiştir. Tarihsel süreç içinde Mu'tezile mezhebine baktığımızda çok fazla ve birbirinden farklı muhalifleri olmuştur. Mu'tezile mezhebinin cedelci bir anlayışa sahip oluşu eserlerinde muhaliflerini tanıtmak yerine

³ İlyas Çelebi, "Mu'tezile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 31/397.

⁴ Metin Bozkuş, "Kâdî Abdülcebâr ve "Tenzihü'l – Kur'an ani'l – Metâin" adlı eserinin değerlendirmesi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3(Aralık 1999), 367.

reddetmek şeklinde kendini göstermiştir. Reddederken kısmen de olsa muhaliflerini tanıtan mezhep mensupları “din” i savunduklarını ve bu şekilde yapmaları gerekeni yaptıklarını düşünmüşlerdir. Mu'tezile'nin İslâm düşüncesinin gelişmesi konusunda katkısı büyüktür ve inanç sistemini beş ilke halinde orataya koymuştur. Usûl-i hamse diye bilinen bu ilkeler Mu'tezile ile özdeşleşmiştir. Usûl-i hamse'nin temeli Mu'tezile mezhebinin ve Ehl-i Sünnet'in farklılaştığı noktalardır.⁵ Bu ilkelerin arka planı yalnızca dinî sebeplerle açıklanamaz. Zira yapılan araştırmalar sosyal hayatın ve siyasi olayların da ciddi anlamda etki ettiğini göstermektedir. Bu esasları mezhep mensubu kimselerin açıklamalarıyla öğrenmek ve arka planını incelemek mezhebi daha doğru anlamaya yardımcı olacaktır. Mu'tezile'nin inanç sistemini oluşturan beş esasın incelenmesi bu açıdan önem taşımaktadır. Bu sebeple çalışmamızda Mu'tezile için büyük bir önem taşıyan alim Kadı Abdülcebâr'ın beş ilkeyi işlediği eserini inceleme ve bu konuda Abdülcebâr'ın diğer mezheplere bakış açısını ortaya koyma gayretinde olduk. Bu prensiplerin ortaya çıkışı, birbiriyle ilişkisi ve bu ilkelerin özellikle üzerinde durduk. Şüphesiz ki bu esaslar bazı sosyo-politik olaylar sonucunda gündeme gelmiştir. Bu sebeple ilkeler açıklanırken kısaca bu ilkelerin ortaya çıkmasına sebep olan siyâsi olaylara, sosyal gelişmelere ve tarihi sebeplere değinilmiştir. Böylece çalışmamız akıl ve felsefe ile bağdaştırılmış dinî düşüncüyü yakından inceleme çabasının bir ürünüdür. Görüşlerini ortaya koymaya çalıştığımız Mu'tezilî âlim Kadı Abdülcebâr'ın yaşadığı dönemin ilmî, sosyal, kültürel durumunu da ekledik. Zira biyografisine dair bilgilere de yer vermemiz çalışma bütünlüğü açısından önemlidir.

3.Konu Hakkındaki Çalışmalar

Mu'tezilî âlimler, düşüncelerini ortaya koymak, kendisini eleştirenlere cevaplar vermek ve fikirlerini savunmak maksadıyla fırak, risale ve makâlât türünde eserler yazmışlardır. Fakat bu şekilde olup günümüze ulaşan birinci el kaynaklar çok azdır. Hatta bazı kaynakların sadece isimleri bilinmektedir. Vâsıl b. Atâ (ö.131/749)'dan itibaren Amr b. Ubeyd (ö.144/761), Bişr b. el-Mu'temir (ö.210/825), Nazzâm (ö.231/846), Ebu'l-Hüzeyl Allâf (ö.235/849) gibi mezhep için değeri büyük olan âlimlerin eserlerinin bulunduğu rivayetlerin olmasına rağmen bu eserler günümüze ulaşmamıştır.⁶

⁵ Veysi Ünverdi, "Mu'tezile'nin İnanç Sistemi; Usûl-i Hamse/Beş İlke ve Arka Planı". *Artuklu Akademi* 4 / 2 (Aralık 2017), 2.

⁶ Osman Aydın, "Mu'tezile Ekolü Teşekkülü, İlkeleri ve İslâm Düşüncesine Katkıları", *Marife Dergisi* 3(3/2003), 48-49.

Mu'tezile mezhebine ve Kadı Abdülcebbâr'a dair birçok eser yazılmıştır. Mezhebe dair bilgilere mezhebe mensup kimselerin yazdıkları eserler, tarih kitapları, biyografik eserler, Mezhepler Tarihi alanında yazılan eserler, Kelâm alanında yazılan eserler aracılığıyla ulaşılmaktadır. Bu konudaki bilgilere büyük ölçüde Eş'ari (ö. 324/935), Bağdâdî (ö. 429/1037), Şehristânî (ö. 548/1153) gibi yazarların eserlerinden ulaşmaktayız. Eş'ari'nin *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* isimli eserinde Mu'tezile mezhebine dair önemli bilgiler bulunmaktadır. Bağdâdî'nin *Usûlu'd-dîn ve e'l-Fark beyne'l-fırak* İbn Hazm'ın (ö.456/1064) *el- Fasl fi milel ve'l-ahvâ ve'n-nihal*, Şehristânî'nin *el-Milel ve'n- Nihal* isimli eserleri de Eş'ari'den sonra ikinci derece önemli kaynaklardır. Mu'tezile mezhebinin yaşadığı dönemin özellikleri, Basra ve Bağdat'taki gelişimleri, mezhep mensupları hakkında önemli bilgileri tarih kitapları vermektedir. Özellikle Taberî (ö.310/922), Mes'ûdî (ö.345/956), İbnu'l-Cevzî (ö.597-1200) ve İbn Esîr (ö.630/1232), bu konuda başvurulacak en önemli isimlerdir. Tabakât, ricâl, cerh ve ta'dîl kitapları ile neseb kitablari da Mu'tezile ve Kadı Abdülcebbâr hakkında bilgi vermektedir.⁷ Aynı zamanda çalışmamızın ana çerçevesini oluşturan ve Mu'tezile mezhebinin en önemli temsilcilerinden olan Kadı Abdülcebbâr'ın “Şerhu'l-Usûli'l-Hamse” isimli eseri de önemli kaynaklar arasında sayılmaktadır.

⁷ Aydınlı, “Mu'tezile Ekolü Teşekkülü, İlkeleri ve İslâm Düşüncesine Katkıları”, 50-51.

BİRİNCİ BÖLÜM

KADI ABDÜLCEBBÂR'IN HAYATI

Bu bölümde Kadı Abdülcebbâr'ın hayatı, yaşadığı sosyo-politik ve sosyo-kültürel çevre, hocaları, eserleri ve İslam ilimlerindeki yeri üzerinde durulacaktır.

A.Yaşadığı Dönemin Sosyo-Politik ve Sosyo-Kültürel Arkapları

Bir insanın bilgi seviyesinin, ilmi birikiminin ve şahsiyetinin oluşmasında en etkili faktörlerden biri, o insanın içinde yaşamış olduğu toplumun sosyal yaşamı, siyasi olayları, ilmî ve kültürel gelişimidir. Bu sebeple Kadı Abdülcebbâr'ın yaşadığı dönem hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

Kadı Abdülcebbâr'ın yaşadığı dönem hicrî dördüncü asrın sonları ile beşinci asrın ilk dönemlerine tekabül etmektedir. Dönemin sosyal durumuna bakarsak çok karışık ve çalkantılı bir halde olduğunu söyleyebiliriz. Müslümanlar arasında bulunan sevgi, saygı, kardeşlik duygularının yerini mezhep taassubunun alması ve bu durumun toplumun her kesimini etkilemesi sonucu mezhep kavgalarına dönüşmesi insanlar arasındaki güçlü bağları zedelemiştir. Bu çatışmaların ve karışıklıkların en önemli sebeplerinden biri mezhep problemleridir. Farklı mezhebi benimseyen ve farklı ırka mensup olan kimselerin birbirlerine karşı üstünlük kurma çabaları savaflara ve ciddi kargaşalara neden olmuştur. Bu dönemde siyasî ve mezhebî mücadelelerin yanında ilmî faaliyetlerde de ciddi bir yoğunluk görülmekteydi. Yaşanan bütün çalkantılı ve zor günlere rağmen ilmî hayat parlak geçmiştir. Kültür alanında ve ilmî sahada yaşanan gelişmeler duraklamadan devam etmiş her bölümden değerli âlimler yetişmiş ve bu âlimler değerli eserler meydana getirmişlerdir. Her birey gibi Kadı Abdülcebbâr da yaşadığı ortamın sosyal şartlarından fazlasıyla etkilenmiştir. Bu olaylarda tarafsız kalmak yerine tavrını ve düşüncesini cesurca ortaya koymuştur. Mu'tezile mezhebinin fikrî yapısı hakkında çekinmeden düşüncelerini ortaya koyması çağdaşları tarafından takdir edilmiş ve onlar Kadı Abdülcebbâr'ı mezhebin fikir babası saymışlardır. Ayrıca görüşleriyle İslâm dininin rasyonel temsilcisi olarak da bilinmiştir.⁸

Kısaca Kadı Abdülcebbâr, yaşadığı dönemdeki siyasî ve sosyal problemlere rağmen İslâm dünyasına önemli katkılarda bulunacak eserler kaleme almış ve adından söz ettirmiştir.

⁸ Bozkuş, "Kâdî Abdülcebbâr ve "Tenzîhü'l - Kur'an anî'l - Metâin" adlı eserinin değerlendirmesi", 358.

Dönemi incelediğimiz zaman yaşanan olumsuzlukların bir yönden ilmî seviyenin artmasına vesile olduğunu, araştırmanın ve keşfetmenin derinleşmesine katkı sağladığını görmekteyiz. Nitekim Kadı Abdülcebbâr'ın konumu bu durumun bir göstergesidir.

Kadı Abdülcebbâr'ın yaşadığı dönem Abbâsî imparatorluğunun fiilen birçok beyliklere ayrıldığı ve siyâsî istikrarın bulunmadığı dönemdir. Otorite şekli bir durumdaydı ve İmparatorluk içerisinde bölünmeler ve parçalanmalar meydana gelmekteydi. Abdülcebbâr'a gelinceye kadar Abbâsî halifeleri sahip olduğu imtiyazları neredeyse kaybetmişti. Artık iktidar formalitelere sıkıştırılmış ve törensel boyutunu yaşamaktaydı.⁹ Merkezî otorite bir süre Türk Emirlerin elindeydi. Sonraki yıllarda Bağdat'a hâkim oldukları bilinen Büveyhîlerin eline geçmiştir.¹⁰ Bu dönemde Bağdat, Abbasi Hilafeti'nin merkezi durumundaydı. Anlaşıldığı üzere Kadı Abdülcebbâr Büveyhîler'in hâkimiyet kurduğu bölgede yaşamıştır.¹¹ Büveyhîler'in yönetim şeklinin merkezîyetçi olmaması bazı problemleri de beraberinde getirmişti. Bu hanedana mensup kimseler ele geçirdikleri yerleri aralarında paylaşmış ve bu paylaşımlar doğal olarak zamanla yerini siyâsî üstünlük sağlamaya bırakmıştı. Bu sebeplerle sürekli bir başkentleri yoktu ve güçlü olan emirin bulunduğu şehir başkent sayılmaktaydı. Bu uygulama esasen devleti zayıflatsa da kültürel merkezlerin çoğalmasına katkısı büyüktü. Çünkü her emir, bulunduğu yerde sarayına ilim adamlarını, edebiyatla ilgilenenleri toplayarak şehrin ilmî ve kültürel seviyesinin artması için elinden geleni yapıyordu.¹² Bir asrı aşkın bir süre Bağdat'ta siyasi egemenlik kuran Büveyhiler döneminde Mutezile mezhebi tekrar canlanma imkânı bulmuştur. Büveyhî Veziri Sahib b. Abbâd koyu bir Mu'tezilî idi ve Abdülcebbâr'ı Rey'e davet etmişti. Sahib b. Abbâd varak-ı Semerkandî üzerine kendi hattıyla yazdığı bir ahidnâme ile Rey, Kazvin ve civarının Kadılığı görevini Abdülcebbâr'a vermiştir.¹³ Abdülcebbâr'a, bu göreve getirilmesi ile birlikte daha önce kimseye verilmemiş olan ve söylendiğinde sadece Abdülcebbâr anlaşılan "Kâdî'l-Kudât" ismi verilmiştir.¹⁴ Bu vesile ile Rey'de yaşamaya başlayan Kadı Abdülcebbâr vefatına kadar bu şehirde ikamet etmiştir. Vezir Abbâd'ın vefatından sonra Abdülcebbâr aynı vezir tarafından atanan diğer

⁹ Osman Aydın, *Mu'tezilî İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2003), 257.

¹⁰ Bozkuş, "Kâdî Abdülcebbâr ve "Tenzihü'l- Kur'an anî'l - Metâin" adlı eserinin değerlendirmesi", 357-358.

¹¹ Metin Yurdagür, "Son Dönem Mu'tezilesinin En Meşhur Kelâmcısı Kadı Abdülcebbâr ve Eserleri", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1986), 119. Ayrık bk.; İbrahim Aslan, *Kadı Abdülcebbâr'a Göre Dinin Aklî ve Ahlakî Savunusu*, (Ankara: Otto Yayıncılık, 2014), 17.

¹² Yurdagür, "Son Dönem Mu'tezilesinin En Meşhur Kelâmcısı Kadı Abdülcebbâr ve Eserleri", 122.

¹³ Yurdagür, "Son Dönem Mu'tezilesinin En Meşhur Kelâmcısı Kadı Abdülcebbâr ve Eserleri", 130.

¹⁴ Bozkuş, "Kâdî Abdülcebbâr ve "Tenzihü'l - Kur'an anî'l - Metâin" adlı eserinin değerlendirmesi", 361.

erkân gibi görevinden azledilmiştir. Uzun süre yapmış olduğu bu görev sebebiyle Abdülcebbâr Hemedânî “Kadı Abdülcebbâr” olarak anılagelmiştir.¹⁵

Çalışmamıza konu olan Kadı Abdülcebbâr’ın içinde yaşadığı toplum olan Büveyhiler’e bakacak olursak; Ebû Şuca Büveyh tarafından kurulmuştur ve 320/932 yılından 450/1058 yılına kadar varlığını devam ettirmiş bir beyliktir. Müslüman olup Şiîliği benimseyen beyliğin üç oğlu vardır ve her biri bir bölgede hakimiyet sağlamıştır. Bu kardeşlerden Ali; Fars, Hasan; Cibâl ve Ahmed de Kirmân bölgesinde hâkimiyet kurmuştur. Bu şekilde İran’ın batısı ve güneyindeki önemli yerler Büveyhiler’in ele geçmiştir. İlerleyen süreçte kardeşlerden Ahmed iç karışıklık yaşayan Bağdat’a girmiş ve o dönemde halife olan Müstekfî-Billâh tarafından emîrî’l-ümerâ olarak tayin edilmiştir. Ayrıca Müstekfî-Billâh Ali’ye İmâmüddeve, Hasan’a Rüknüddeve ve Ali’ye de Muizüddeve lakaplarını vermiştir. Bu beyliğin en güçlü olduğu döneme bakarsak devletin sınırlarını doğuda Rey’den İsfahan ve Şîraz’a, batıda Fırat çölüne kadar genişlettiklerini görürüz. Ayrıca bu konuda hânedanın varlığının askerî gücüne bağlı olduğunu görmekteyiz. Sonuç olarak toprakları 419/1029 yılında Gazneliler tarafından, 446/1055 yılında Büyük Selçuklular tarafından ve 453/1062 yılında da Şebânkâre Emirliği ve Kirman Selçukluları tarafından ele geçirilmiştir.¹⁶ İ’tikadî olarak Mu’tezile-Şîa görüşünü benimseyen Büveyhiler, Sünnî akidenin baskın olduğu Bağdat şehri mensupları tarafından pek sevilmemiştir. Hatta aralarında bulunan bu çekişme Büveyhiler’in yıkılmasına sebep olan etkenler arasında kendinden söz ettirmiştir.¹⁷

İslâm coğrafyasının siyasî durumuna baktığımız zaman Mağrib’te Emevî, Kuzey Afrika’da Fatimî, Maveraünnehir’de Gaznelilerin hüküm sürdüğünü görmekteyiz.¹⁸ Abbasî devleti yıkıldıktan sonra batıda Arap asıllı hanedanlıklar ortaya çıkarken doğuda Türk ve İran asıllı birçok hânedanlık ortaya çıkmıştır.¹⁹ Fars, İsfahan, Rey ve Cebel’de Büveyhoğulları (932-1062), Taberistan ve Cürcan’da Deylemîler (933-1055), Yemame ve Bahreyn’de Karmatîler (281-896), Horasan’da Samanoğulları (819-1005), Diyarbakır ve Musul’da Hamdanoğulları (905-1004), Şam ve Mısır’da İhşidîler (935-969) hanedanlıklar oluşturmuşlardır. Bu dönemde dikkat çeken devletlerin başında Büveyhiler gelir. Ahmed b.

¹⁵ Yurdagür, “Son Dönem Mu’tezilesinin En Meşhur Kelâmcısı Kadı Abdülcebbâr ve Eserleri”, 131.

¹⁶ Erdoğan Merçil, “Büveyhiler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/500-501.

¹⁷ Yurdagür, “Son Dönem Mu’tezilesinin En Meşhur Kelâmcısı Kadı Abdülcebbâr ve Eserleri”, 121.

¹⁸ Kadı Abdülcebbâr, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 1/39.

¹⁹ İlyas Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbâr*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002), 205.

Büveyh'e, 945'te Abbasî halifesi el-Müstekfi tarafından Bağdat'a davet edilerek emirü'l-ümera unvanı verilmesinin ardından Bağdat'a hâkim olmuşlardır.²⁰

Abdülcebbâr'ın yaşadığı dönemin siyasi durumu karmaşık olsa da çağın ilmî ve kültürel hayatında olumsuz sonuçlar doğurmamıştır. Bu dönemde kurulan mahallî hükümdarlıklar her alanda ilim adamı yetiştirme konusunda çok çaba sarf etmişler hatta bunun için başkentlerini birer kültür merkezi haline getirmişlerdir. O dönemde Bağdat, siyasî açıdan merkez olma özelliğini koruduğu gibi ilmî açıdan da merkez haline gelmiştir.²¹ Öte yandan, halifenin Bağdat şehrinde bulunuyor oluşu bu şehrin mânevî merkez olma özelliğini korumasında en önemli etkidir.²²

Diğer taraftan Kadı Abdülcebbâr'ın yaşadığı zaman dilimine bakarsak ilmî ve kültürel faaliyetlerin yoğun olduğunu görmekteyiz. Kütüphanelerin kurulması, ilim adamlarının desteklenmesi, ilmî toplantıların yapılması bunu göstermektedir. Ebû Süleyman es-Sicistanî (ö.380/990), Ali b. Abbâs (ö.381/992), İbn Heysem (ö.413/1022), Bîrunî (ö.453/1061) gibi pozitif bilimciler; Ebu'l-Hasan el-Âmirî (ö.384/994), İbn Sina (ö.428/1037) gibi felsefeciler ve İhvan-i Safâ gibi akımcılar; Ebû'l-Hasan er-Radî (ö.406/1015), Şeyh Müfid (ö.413/1022), Ebû Hayyân et-Tevhîdî (ö.414/1023) gibi kelâmcılar bu dönemde yetişmiş olup Ebû Bekir el-Cessâs (ö.370/981), Ebû Tâlib el-Mekkî (ö.386/996), Bakıllânî (ö.403/1013) ve İbn Miskeveyh (ö.421/1030) gibi önemli ilim adamları da aynı dönemde yaşamışlardır.²³ Yani siyâsî alanda yaşanan sorunlar ve problemler ilmî hayatı pek fazla etkilememiştir. Hatta mahallî idareler arasında başkentlerini ilmî ve kültürel merkez haline getirme, önemli ilim adamları yetiştirme konusunda yarışlar başlamıştır. Bu durum elbette ilmî alanda canlılık ve gelişmeyi beraberinde getirmiştir. Yaşanan siyâsî parçalanmalar ve bölünmeler ilim merkezleri arasındaki bilgi alış-verişini engellememiştir.²⁴

Alimler için önemi büyük olan kütüphaneler, o dönemde genel ve özel olarak ikiye ayrılmaktaydı. Halkın her zaman kullandığı genel kütüphanelerin yanı sıra nadiren açılan kişilere ait veya saray kütüphaneleri de bulunmaktaydı. Dönemin âlimleri kütüphanelerden rahatça yararlanabilmekteydi.²⁵

²⁰ Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbâr*, 206.

²¹ Bozkuş, "Kâdî Abdülcebbâr ve "Tenzihü'l – Kur'an ani'l – Metâin" adlı eserinin değerlendirmesi", 357-358.

²² Yurdagür, "Son Dönem Mu'tezilesinin En Meşhur Kelâmcısı Kadı Abdülcebbâr ve Eserleri", 121.

²³ Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbâr*, 206.

²⁴ Bozkuş, "Kâdî Abdülcebbâr ve "Tenzihü'l – Kur'an ani'l – Metâin" adlı eserinin değerlendirmesi", 359.

²⁵ Yurdagür, "Son Dönem Mu'tezilesinin En Meşhur Kelâmcısı Kadı Abdülcebbâr ve Eserleri", 122.

B. Kadı Abdülcebbâr'ın Hayatı

Asıl adı Ebu'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdülcebbâr el-Hemedânî'dir.²⁶ Batı İran'daki Hemedan bölgesinde yer alan Esedâbâd²⁷ mevkiinde doğmuştur. Esedâbâd-Hemedan'lıdır ve daha sonra Basra'ya yerleşmiştir.²⁸ Fakat onu Rey şehrine nispet edenler de mevcuttur.²⁹ Doğum tarihi net bir şekilde bilinmemekle birlikte bazı kaynaklarda 359/969'da doğduğu söylenmektedir. Fakat bu bilgi bazı tarihî ifadelerle bağdaşmamaktadır.³⁰ Doğum tarihi ve yeri konusunda suskun kalan kaynaklar ölüm tarihi ve yeri konusunda ittifak etmektedir. 415/1025 yılında doksan³¹ yaşını geçtiği³² halde Rey'de vefat etmiş³³ ve evine defnedilmiştir.³⁴ Bu bilgilerden hareketle Kadı Abdülcebbâr'ın yaklaşık 320-325 hicrî yılları arasında doğmuş olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü daha sonraki yıllarda doğmuş olduğu ihtimalini düşünmek Kadı Abdülcebbâr hakkında uzun yıllar yaşadığına dair rivayet edilen bilgilere ters düşer.

İlköğrenimini Esedâbâd ve Hamedân'da almıştır. İlk eğitimini dinî ilimlerde yoğunlaşmak isteyen kişilerin mutlaka bu dili öğrenmesi gereken Arap dili ve edebiyatı üzerine yapan³⁵ Abdülcebbâr'ın, bölgenin önde gelen âlimlerinden fıkıh, usûl, kelâm ve hadis dersleri aldığı bilinmektedir.³⁶ Kadı Abdülcebbâr'ın çocukluk ve gençlik çağlarına ait çok fazla bilgi bulunmamaktadır fakat fakir bir ailede büyüdüğü ve kadılık görevine getirilene kadar fakir bir hayat sürdüğü bilinmektedir.³⁷

Kadı Abdülcebbâr'ın ilmî hayatına baktığımız zaman yaptığı seyahatlerin çok önemli olduğunu görmekteyiz. Yakın çevresindeki şehirlerden başlamak üzere birçok önemli ilim ve kültür merkezlerini dolaşmıştır. O dönemde Basra, ilmî ve fikrî faaliyetlerin merkezi olarak ün yapmış bir şehirdi. Bu durum özellikle Emevî ve Abbâsî dönemlerinde daha da belirgindi. Kadı Abdülcebbâr da ilmî seyahatlerine ilk bu merkezden başlamıştır. Abbasiler döneminde en parlak dönemini yaşayan bu şehir; camileri, kütüphaneleriyle mânevî ve kültürel hayatın

²⁶ Metin Yurdagür, vd. "Kâdî Abdülcebbâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/103.

²⁷ Çelebi, "İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbâr", 205.

²⁸ Osman Aydın, *Mu'tezile'de İmamet ve Siyaset* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 267.

²⁹ Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbâr*, 205.

³⁰ Kamil Güneş, *İslâmî Düşüncenin Şekillenişinde Akıl ve Nass* (İstanbul: İnsan Yayıncılık, 2003), 54-55.

³¹ Bazı kaynaklarda yetmiş olarak geçmektedir.

³² Güneş, *İslâmî Düşüncenin Şekillenişinde Akıl ve Nass*, 54.

³³ Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbâr*, 207.

³⁴ Güneş, *İslâmî Düşüncenin Şekillenişinde Akıl ve Nass*, 55.

³⁵ Bozkuş, "Kâdî Abdülcebbâr ve "Tenzihü'l – Kur'an anı'l – Metâin" adlı eserinin değerlendirmesi", 359.

³⁶ Tevhit Bakan, "Kadı Abdülcebbâr'a göre Sünnet", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 45 (Ocak 2016), 188.

³⁷ Bozkuş, "Kâdî Abdülcebbâr ve "Tenzihü'l – Kur'an anı'l – Metâin" adlı eserinin değerlendirmesi", 359.

bütün ihtiyaçlarına cevap vermekteydi. Kadı Abdülcebbâr da bu şehirde kültürel durumdan yararlanma ve pek çok âlimden faydalanma imkânı bulmuştur. Basra şehri Mu'tezile ekolü için de apayrı bir önem taşımaktadır. Mu'tezile kelamcılarının ileri gelenlerinden Vâsıl b. Atâ (ö.131/749), Amr b. Ubeyd (ö.144/761), en-Nazzam (ö.231/846), Ebu'l-Huzeyl el-Allaf (ö.235/849), Cahız (ö.256/869) ve Ebu Ali el-Cübbai (ö.321/933) gibi kişilerin burada yetişmiş olmaları bu durumun en önemli göstergesidir.³⁸ O dönemde i'tikâdî alanda Eş'ariyye'yi, fıkhıta Şâfiî³⁹ mezhebini benimseyen Kadı Abdülcebbâr; Basra'da Mu'tezile ekolünün önemli isimlerinden Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin talebesi olan Ebû İshak İbrâhim b. Ayyâş'ın⁴⁰ derslerine katılmıştır. Hatta Kadı Abdülcebbâr'ın Mu'tezile mezhebine geçişinde hocası Ebû İshak İbrâhim b. Ayyâş (ö.386/996)'ın etkisi çok büyüktür.⁴¹ Ayrıca Bağdat'a geçerek Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin bir diğer öğrencisi Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali el-Basrî (ö.369/979-80)'den kelâm dersleri almıştır. Bu iki âlim Kâdî Abdülcebbâr ile Ebû Hâşim el-Cübbâî arasında köprü vazifesi görmeleri açısından oldukça önemlidir. Böylece Mu'tezile'nin hem Basra koluna mensup hem de Bağdat koluna mensup olan iki değerli âliminden faydalanmıştır. Ayrıca kendisi de ilerleyen zamanlarda Hemedan bölgesi baş kadısı ve Basra okulunun en önemli temsilcisi olmuştur.⁴²

Kâdî Abdülcebbâr Basra ve Bağdat'tan sonra Ramehürmüz'e geçerek burada 9 yıl⁴³ gibi uzun bir süre kalmıştır. Bu süre onun hayatı için bir uzlet dönemi sayılmaktadır. Bu uzun süre Kadı Abdülcebbâr'ın elde ettiği ilmî birikim üzerinde çalıştığını, yapmış olduğu seyahatlerini tamamladığını ve kültürel olarak doyum seviyesine ulaştığını göstermektedir. Bu sürecin başlaması onun için te'lîf döneminin başladığının işaretini vermektedir. Nitekim Mu'tezile'nin temel görüşlerini ayrıntılı anlattığı meşhur *el-Muğni fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl* eserini yazmış olması bunun göstergesidir. Sonra İsfahan'a gidip burada düzenlenen ilmî sohbetlere katılmıştır. İsfahan'a Sâhib b. Abbâd'ın daveti üzerine gitmiştir. Sâhib b. Abbâd, Büveyhîlerin hükümdarı olan Müeyyidüddeve'nin danışmanıdır ve aynı zamanda Mu'tezilî bilginleri koruması ve himayesi altına almasıyla bilinir. Sâhib b. Abbâd vezir olunca Kadı Abdülcebbâr'ı Rey şehrine çağırıp baş kadılığa atamıştır. Abdülcebbâr asıl şöhretini kadılığı zamanında kazanmış ve Sâhib b. Abbâd ölünceye kadar bu görevde kalmıştır. Onun

³⁸ Yurdağür, "Son Dönem Mu'tezilesinin En Meşhur Kelâmcısı Kadı Abdülcebbâr ve Eserleri", 125.

³⁹ Aydınlı, *Mu'tezilî İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, 257.

⁴⁰ Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbâr*, 206.

⁴¹ Yurdağür, "Kâdî Abdülcebbâr", 24/103.

⁴² Çelebi, "Mu'tezile", 31/393.

⁴³ Yurdağür, "Son Dönem Mu'tezilesinin En Meşhur Kelâmcısı Kadı Abdülcebbâr ve Eserleri", 125.

ölümünden sonra Fahrüddeve⁴⁴ tarafından kadılıktan azledilmiştir. Kadı Abdülcebbâr, kendisinin kâdilkudât olmasına vesile olan Sâhib b. Abbâd'ın cenaze namazına içki içmesi ve tövbe etmeden ölmesi sebebiyle rahmet dilemeyeceğini söyleyerek katılmamıştır.⁴⁵ Bu davranışı birçok kesimden tepkiyle karşılanırsa da onun ne kadar tavizsiz bir âlim olduğunun da göstergesidir. Sonra Rey'de ikamet etmeye devam etmiş ve Zilkade ayında⁴⁶ burada vefat etmiştir.⁴⁷

Ebû Abdullah el-Basrî, Mu'tezilî bir âlim olmasıyla bilinirken öte yandan Hanefî hukukçusu kimliği de öne çıkan, dönemin önemli âlimlerinden biridir. Kadı Abdülcebbâr, bu âlimden ilim öğrenmek için Bağdat'a gitmiştir. Ebû Abdullah, Kadı Abdülcebbâr'ı kendi ders halkasına almayarak ona Şâfiî mezhebinde kalmasını tavsiye etmiştir. Kadı Abdülcebbâr'ın bazı eserlerini onun gözetiminde kaleme aldığı, hatta te'lîf ve tadrîs faaliyetine bu fıkıh âliminin yanında başladığı rivâyet edilmektedir. Ayrıca ilmî sahada çalışmalar yapmak üzere Askerimükrem ve Rânehürmüz gibi şehirlere de gitmiştir.⁴⁸ Bunların yanı sıra Kadı Abdülcebbâr, fıkıh konusunda önemli seviyede bilgi sahibi olduğu için önce kadı, daha sonra Kâdî'l-Kudât olmuştur ve fıkıh usûlüne dair *el-Umed* ve *en-Nihâye fî Usûli'l-Fıkh* isimli eserlerini yazmıştır.⁴⁹

C. Hocaları ve Öğrencileri

Kadı Abdülcebbâr düşünce alanında en çok Ebû Ali el-Cübbâî ve Ebû Hâşim el-Cübbâî'den etkilenmiştir. Kadı Abdülcebbâr'ın hocaları bu âlimlerle Abdülcebbâr arasında köprü olmuşlardır.⁵⁰ Kadı Abdülcebbâr'ın kelam alanındaki hocaları arasında ikisi de Mu'tezile âlimi olan Ebû İshak İbrâhim b. Ayyâş ile Ebû Abdullah el-Basrî gibi isimler bulunmaktadır. Her ikisinin de İbn Hallâd el-Basrî vasıtasıyla Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin öğrencisi olması Abdülcebbâr'ın düşünce yapısının oluşması ve gelişmesinde Ebû Ali el-Cübbâî ile oğlu Ebû Hâşim'in tesirli olduğunu göstermektedir. Kadı Abdülcebbâr'a ait kitaplarda bu iki âlime sık sık atıflar yer almaktadır ve dolayısıyla biz eserlerdeki bu atıflardan hareketle bu iki önemli âliminin kelâm ilmine dair düşünceleri üzerinde bilgi sahibi

⁴⁴ Güneş, *İslâmî Düşüncenin Şekillenişinde Akıl ve Nass*, 55.

⁴⁵ Abdülcebbâr, "*Şerhu'l-Usûi'l-Hamse*", çev. İlyas Çelebi, 1/43.

⁴⁶ Hâkim e-l-Cüşemî vd., *Fazlü'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, nşr. Fuâd Seyyid, (Tunus: Daru't-Tunisiyye, 1974), 121-127. Ayrıc bk.; Bozkuş, "Kâdî Abdülcebbâr ve "Tenzihü'l – Kur'an ani'l – Metâin" adlı eserinin değerlendirmesi", 359.

⁴⁷ Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbâr*, 207.

⁴⁸ Yurdagür, "Kâdî Abdülcebbâr", 24/103.

⁴⁹ Fethi Kerim Kazanç, *Kadı Abdülcebbâr'da Nedensellik Kuramı*(Ankara: Araştırma Yayınları, 2014), 77.

⁵⁰ Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbâr*, 217.

olabilmekteyiz.⁵¹ Kadı Abdülcebbâr, hocası olan Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali el-Basrî vefat ettikten sonra yerine geçmiştir ve Basra Mutezilîlerinin lideri olmuştur. Kadı Abdülcebbâr'ın görüşleri mezhep mensuplarınca geçerli kabul edilir, saygı duyulur hatta dinî meselelerde görüşleri hüccet sayılırdı. Mu'tezile mezhebine fazlasıyla bağlı olan Kadı Abdülcebbâr, Mu'tezilî çizgiyi koruyan, bu kimliği muhafaza eden ve uzlaşmacı tavrıyla insanlar tarafından sevilen son Mu'tezilî âlimlerdendir.⁵²

Kâdî Abdülcebbâr ömrünün büyük bir kısmını öğrenci yetiştirmeye adanmıştır ve kendisinden istifade ederek yetişen pek çok âlim vardır. Hatta Ebû Saîd es-Semmân, Kadı Abdülcebbâr'ın yetiştirdiği öğrencilerin çokluğunu ifade etmek için: “*Gittiğim her beldede Kadı'dan okumuş birine rastladım*” der.⁵³ İbnü'l-Murtazâ (ö: 436/1044) ve Hâkim el-Cüşemî, Mu'tezile ekolünün büyük bir kısmının onun arkadaşları ve öğrencilerinden oluştuğunu belirtirler.⁵⁴

Kadı Abdülcebbâr'ın öğrencileri:

Ebû Reşîd en-Nîsâbûrî (ö.460/1068): Basra ekolünün son temsilcilerindendir.⁵⁵ Başlangıçta Bağdat ekolüne mensuptur fakat Kadı Abdülcebbâr'ın öğrencisi olduktan sonra hocasının vefatını takiben Rey'de onun mektebini devam ettirmiştir.⁵⁶ Hocası Abdülcebbâr'ın Nişâbur temsilcisi olmuştur⁵⁷

Ebü'l-Hüseyin el-Basrî (ö.426/1034): Fıkıh usulü alanında “*el-Mu'temed*” adlı eseriyle tanınmıştır.⁵⁸ Bu eser, hocası Abdülcebbâr'ın “*el-Umed*” isimli önemli eserine yaptığı şerhtir. Doğum yeri Bağdât'tır. Kendisi Rey şehrinde iken hocası Kadı Abdülcebbâr'ın ders halkasına katılmıştır. Kadı Abdülcebbâr'dan Usûl-i Fıkıh ve Kelam ilmine dair dersler almıştır. Ayrıca Bağdat'ta farklı âlimlerden Felsefe ilmi ve diğer ilimlere dair dersler de almıştır. İlmî birikimi sebebiyle Mu'tezile mezhebinde değer görmesi gerekirken Ebû Haşim

⁵¹ Yurdagür, “Kâdî Abdülcebbâr”, 24/103.

⁵² Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbâr*, 218.

⁵³ Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbâr*, 207.

⁵⁴ Cüşemî vd., *Fazlü'l-İ'tizâl*, nşr. Fuâd Seyyid, 382. Ayrc bk.; İbnü'l-Murtaza, *Kitabü'l-Bahrü'z-zehhar el-cami' li-mezahibi ulemai'l-emsar*, (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 3/16-19.

⁵⁵ Yurdagür, “Kâdî Abdülcebbâr”, 24/103.

⁵⁶ Yurdagür, “Son Dönem Mu'tezilesinin En Meşhur Kelâmcısı Kadı Abdülcebbâr ve Eserleri”, 135.

⁵⁷ Bozkuş, “Kâdî Abdülcebbâr ve “Tenzihü'l- Kur'an anî'l -Metâin” adlı eserinin değerlendirmesi”, 363.

⁵⁸ Yurdagür, “Kâdî Abdülcebbâr”, 24/106.

el-Cübbâi'nin mensup olduğu "Behşemiyye" kollunun fikirlerine karşı çıktığı için mezhep içinde pek tutulmamıştır.⁵⁹

Ebû Muhammed el-Hasan b. Ahmed b. Mattaveyh (ö.469/1076): Necran'da doğan âlimin en belirgin özelliği Kadı Abdülcebbâr'ın öğrencisi olması ve onun eserlerini toplamasıdır. Mu'tezile mezhebine ait eserleri de inceleyip okuduğu rivayet edilmektedir. İlmî olarak hocası Kadı Abdülcebbâr'ın yolunu takip etmiştir ve bunun doğal sonucu olarak Basra ekolünün fikirlerini benimsemiştir. Mu'tezile için önemli olan beş ilkeyi tevhid ve adalet şeklinde ikiye indirmiş ve diğer kalan üç ilkeyi adalet ilkesi içinde değerlendirmiştir.⁶⁰ Kadı Abdülcebbâr'ın çok meşhur olan öğrencilerinden biridir.⁶¹ Abdülcebbâr'ın "*el-Muhit*" eserinin derleyicisi olarak bilinir.⁶² Bu eseri "*el-Mecmû'fi'l-Muhît bi't-teklîf*" adıyla şerh etmiştir.

Şerîf el-Murtazâ (ö.436/1044): Bağdat'ta doğmuştur ve ortayollu oluşu, engin bilgisi, yetiştirdiği öğrenciler, yazdığı eserler döneminde siyasî ve sosyal hayatın en etkili şahsiyetlerinden biri olmasına vesile olmuştur.⁶³ Hocası Kadı Abdülcebbâr'ın imamet meselesine ait görüşlerine reddiye yazmıştır.⁶⁴ Aynı zamanda Şia ile Mu'tezile arasındaki bağlantıyı sağlayan öğrencisidir.⁶⁵ Mu'tezile ve Şia arasındaki bağlantıya bakacak olursak; Şia'nın "irade hürriyetini ilk kabul edenler, Hz. Ali ve onun evladından olan imamlardır" iddialarında görülmektedir. Mu'tezile'nin eserlerinde bu akidenin açıklanması ve Şia'nın kullandığı tabirler sık sık görülmektedir. Şia'nın da beklenen imam konusunda tevhid ve adaleti yaymak için geleceği görüşü Mu'tezile'den etkilendiği göstermektedir.⁶⁶

Kıvâmüddin Mankdîm (ö.425/1034): Kâdı Abdülcebar'ın çalışmamıza konu olan eseri Şerhu'l-Usûli'l-Hamse'ye ta'lik yazan ve Zeydî olduğu bilinen öğrencisidir.⁶⁷ Asıl adı

⁵⁹ Yurdağür, "Son Dönem Mu'tezilesinin En Meşhur Kelâmcısı Kadı Abdülcebbâr ve Eserleri", 136.

⁶⁰ Sâid Murâd, "İbn Metteveyh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/193-194.

⁶¹ Bozkuş, "Kâdî Abdülcebbâr ve "Tenzihü'l – Kur'an anı'l – Metâin" adlı eserinin değerlendirmesi", 363.

⁶² Yurdağür, "Son Dönem Mu'tezilesinin En Meşhur Kelâmcısı Kadı Abdülcebbâr ve Eserleri", 136.

⁶³ Mustafa, Öz. "Şerîf el-Murtazâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/586.

⁶⁴ Yurdağür, "Kâdî Abdülcebbâr", 24/103.

⁶⁵ Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbâr*, 208.

⁶⁶ Cemil Hakyemez, *Bişr b. El-Mu'temir ve Mu'tezile'nin Bağdad Ekolünün Doğuşu* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998), 65.

⁶⁷ Murat Memiş, "İmamet Teorisi Bağlamında Mu'tezililerin Hz. Ali Anlayışı", *Kelam Araştırmaları Dergisi* 8/2 (2010), 134.

Ahmed b. Ebî Hâşim Şeşdiv el-Kazvîni'dir fakat Kıvâmüddin Mankdîm ismiyle meşhur olmuştur.⁶⁸

Ebû Yûsuf el-Kazvîni (ö.488/1090): Mu'tezile kelâmcısı ve tefsir âlimidir. Gençlik yıllarında Rey'e gelerek Kadı Abdülcebbâr'dan kelam dersleri almıştır ve hocasının etkisiyle akaidde Mu'tezile mezhebini, fıkhıta ise Zeydiyye'yi benimsemiştir.⁶⁹

Ebü'l-Kasım İsmail b. Ali b. Ahmed el-Bustî (ö.420/1029): Kadı Abdülcebbâr'dan az bir süre sonra vefat etmiştir. Bu zâtın Zeydiyye mezhebinden biri olduğu ve aynı zamanda Mu'tezilî bir âlim olduğu bilinmektedir.⁷⁰

D.Eserleri

Kadı Abdülcebbâr'ın eserleri incelendiğinde İslamî ilimlerden birçoğu hakkında bilgi sahibi olduğu hatta bazı alanlarda otorite olduğu göze çarpmaktadır. Fıkıh, tefsir, kelâm, hadis gibi alanlarda eserler vermiştir. Çalışmamızın bu bölümünde meşhur eserlerini kısaca tanıtacağız.

Kadı Abdülcebbâr'ın Mu'tezilî düşünce sistemini benimsemesi ile birlikte ilmî seyahatleri artmış ve bunun sonucunda eserleri de artmıştır. Bu durum mezhebin geniş kitlelere yayılmasına ve son parlama dönemini yaşamasına önayak olmuştur. Kadı Abdülcebbâr'ın bu çabasıyla mezhep düşünce yapısı olarak tarih sahnesinden silinmese de ekol olarak yavaş yavaş kaybolmaya yüz tutmuştur. İncelediğimiz kaynaklar, hayatı boyunca ilimle meşgul olan Kadı Abdülcebbâr'ın altmışa yakın eserinin olduğunu göstermektedir.⁷¹ Fakat bu eserlerin büyük bir çoğunluğu maalesef gönümüze kadar korunamamış ve bize ulaşamamıştır.

Kaynakları incelediğimiz zaman Kadı Abdülcebbâr'ın hayatı boyunca ilimle meşgul olduğunu ve birçok eser kaleme aldığını görmekteyiz. Eserlerinin büyük bir çoğunluğu yazma olarak günümüze ulaşamamıştır. Zeydî imamların âlim oluşu ve ilme verdikleri önem onların İslam başkentlerindeki birçok eserin kopyasını Yemen'de oluşturdukları kütüphanelere taşımalarına vesile olmuştur. Nitekim yapılan incelemeler sonucunda Kadı Abdülcebbâr'ın

⁶⁸ Cağfer Karadaş, "Mu'tezile Kelâm Okulun Oluşum ve Gelişim Süreci", *Marife Dergisi* 3(3/2003), 24.

⁶⁹ Avni İlhan, "Ebû Yûsuf el-Kazvîni". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/265.

⁷⁰ Yurdagür, "Son Dönem Mu'tezilesinin En Meşhur Kelâmcısı Kadı Abdülcebbâr ve Eserleri", 135.

⁷¹ Kazanç, Kadı Abdülcebbâr'da Nedensellik Kuramı, 79.

birçok eserinin de Yemen kütüphanelerinde bulunduğu ortaya çıkmıştır.⁷² Kadı Abdülcebbâr ile ilgilenen müsteşrikler ona ait olan eserlerin Zeydiyye Ekolüne mensup olan kimseler tarafından korunacağını düşünmüş ve araştırmalarını daha çok Yemen’de arttırmışlardır. 1951 senesinde Fuad Seyyid ve Halil Yahya Nâmî’nin başkanlığını yaptığı Mısır’da bulunan bir heyet tarafından yapılan yoğun çalışmalar sonucunda Kadı Abdülcebbâr’ın bazı eserlerinin yazma nüshaları bulunmuştur. Eserlerinin geneli kelâm ilim dalı ile daha çok bağlantılıdır.⁷³ Eserlerini matbu olan eserleri ve yazma olan eserleri olarak ikiye ayırarak sunmaya çalışacağız.

1.Kadı Abdülcebbâr’ın Matbu Eserleri:

Müteşâbihü’l-Kur’an: Kadı Abdülcebbâr’ın kendi ifadesine göre bu eserin adı, *Beyânu’l-müteşâbih fi’l-Kur’ân*’dır. Tefsir alanında Mu’tezile mezhebinin yöntem ve metodunu ortaya koymuştur ve bu açıdan oldukça önemli bir kaynaktır. Dr. Adnan Muhammed Zerzûr’un tahkikiyle 1969’da Kahire’de basılan bir eserdir.⁷⁴ Bu eserde Mu’tezile mezhebinin temel ilkelerine dayanarak, muhkem olan ayetleri ve usûl-i hamse’yi baz alarak müteşâbih ayetleri tevil eder. Aynı zamanda dil ve gramer kuralları ışığında ayetler arasında bulunan anlamsal ilişkilere değinir.⁷⁵

el-Mugnî fi Ebvâbi’t-Tevhîd ve’l-Adl: Müellifin eserleri arasında şüphe yok ki en geniş ve en değerli olan eseri “*el-Mugnî*” külliyyatı’dır. Kadı Abdülcebbâr bu eserde hem İslâmî hem de gayri İslâmî birçok fırkadan bahsetmektedir.⁷⁶ 360-380/970-990 yılları arasında Kadı Abdülcebbâr Râmeşhürmüz’de uzun süre ikamet etmiştir ve bu eser o dönemin semeresidir. “*el-Muğni*” külliyyatının yirmi ciltten⁷⁷ oluştuğu bilinmektedir. Fakat 1, 2, 3, 10, 18 ve 19. cüzlerin bulunup bulunmadığı bilinmemektedir. Ansiklopedi görünümünde olan bu eser Mu’tezile mezhebinin inanç sistemini ve düşünce yapısını ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaktadır.⁷⁸

Eserin her cildine baktığımızda Kelâm’ın bir veya bir kaç önemli meselesine ait konuların yer aldığını görürüz. Her cilt müstakil başlıklar taşımaktadır. Örneğin 4. ciltte

⁷² Bozkuş, “Kâdî Abdülcebbâr ve “Tenzihü’l - Kur’an ani’l- Metâin” adlı eserinin değerlendirmesi”, 363.

⁷³ Yurdagür, “Son Dönem Mu’tezilesinin En Meşhur Kelâmcısı Kadı Abdülcebbâr ve Eserleri”, 132-133.

⁷⁴ Yurdagür, “Son Dönem Mu’tezilesinin En Meşhur Kelâmcısı Kadı Abdülcebbâr ve Eserleri”, 133.

⁷⁵ Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbâr*, 214-215.

⁷⁶ Orhan Şener Koloğlu, “Kâdî Abdülcebbâr’a Göre İmâmiyye Fırkaları: Mutezilî ‘Makâlât’tan Bir Kesit”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2(2003), 210.

⁷⁷ 17 olduğu da rivayet edilir.

⁷⁸ Kazanç, *Kadı Abdülcebbâr’da Nedensellik Kuramı*, 78.

Rü'yetü'l-bârî, 5. ciltte el-Fırah gayrû'l-İslâmiyye, 6. ciltte Adl ve irade konuları işlenmiştir. 7. ciltte Halku'l-Kur'ân konusu⁷⁹, 8. ciltte Ef'âl-i İbâd konusu ağırlıklı olarak işlenmiştir. 9. ciltte Tevlîd,⁸⁰ 11. ciltte Teklîf ve 12. ciltte Nazar ve Maarif konuları işlenmiştir. 13. cilt Lütuf konusundadır. 14. Cilt Aslah, İstihkâku'z-zem ve Tövbe konuları ile ilgilidir. 15. Cilt nübüvvet ve mucizelerle ilgilidir. 16. cilt İ'câzü'l-Kur'an ve 17. cilt eş-Şer'ıyyât konuları hakkındadır.⁸¹ Ayrıca 16. Cildi oluşturan İ'câzü'l-Kur'an eserinde Kadı Abdülcebbâr, hocası Ebû Ali el-Cübbâî'nin tefsirinin mukaddimesinden fazlaca nakillerde bulunmuştur.⁸²

Eserde Kadı Abdülcebbâr irade konusu üzerinde durmuş ve açıklamalarda bulunurken daha çok Allah'ın irâde keyfiyetini ele almış ve insanın özgürlüğüne atıflarda bulunmuştur. Bunu yaparken dayandığı ilkeler ise Mu'tezile mezhebinin benimsediği beş ilkeden ikisi olan “adalet” ve “va'd ve vaîd” ilkeleridir.⁸³

Bu eserde müellif, dilbilim, edebiyat eleştirisi veya dil felsefesi gibi kriterleri de üstün tutarak Mu'tezile kelâmını ele almıştır. Müellifin izlediği bu yol eserin ayrıntılı ve sistematik bir biçimde ele alındığını göstermektedir.⁸⁴

Eserin bulunabilen ciltlerinin neşredilmesi 1960 yılından itibaren, Mısır'da oluşturulan ilmi bir komisyon⁸⁵ tarafından sürdürülmüştür.⁸⁶

İmlâ yoluyla bir araya getirildiği söylenmektedir. Eserde “tevhîd” ve “adl” esasları üzerinde durulmaktadır⁸⁷

Tenzîhü'l-Kur'ân: Tefsir alanındaki en önemli eserlerinden biridir. Biri 1329/1911'de Kahire'de diğeri de tarihsiz olarak Beyrut'ta yapılmış iki baskısı vardır.⁸⁸ Kadı Abdülcebbâr

⁷⁹ Güneş, *İslâmî Düşüncenin Şekillenişinde Akıl ve Nass*, 25.

⁸⁰Kadı Abdülcebbâr, bu ciltte bilgi anlayışını ortaya koymuş ve ayrıntılarıyla aktarmıştır. Konuyu düşünce-bilgi ilişkisi bağlamında ele almış ve karşıt tezleri de ekleyerek tartışmıştır. Kadı Abdülcebbâr'ın yaşadığı dönemde bilgi üzerine yapılan tartışmalar artık sistematik hale gelmeye başlamıştı. Kadı da böyle bir dönemde bilgiyi “Tevlîd” kavramı üzerinde durarak “oluşma süreçleri” açısından incelemiştir ve sonuç olarak düşünce ve bilgi arasındaki ilişkiyi sebep-sonuç ilişkisi şeklinde ortaya koymuştur. Bk.; İbrahim Aslan, “Mu'tezile Kelâmında Düşünce (Nazar)-Bilgi İlişkisi Kadı Abdülcebbâr Örneği”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/1 (2010), 152.

⁸¹ İlyas Çelebi, “el-Muğnî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/382-383.

⁸² Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbâr*, 214-215.

⁸³ Veysi Ünverdi, “Kadı Abdülcebbâr'da İrâdenin Aktörleri ve İrâde Özgürlüğü”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (Şubat 2012), 142.

⁸⁴ Taha Boyalık, “Kadı Abdülcebbâr'ın “Sözün Hakikati Teorisi” ve Abdülkâhir el-Cürçânî'nin “Sözdizimi Teorisi” Bağlamında Bir Eleştirisi”, *İslâm Araştırmaları Dergisi* 28 (2012), 1.

⁸⁵ Bazı kaynaklarda 19 muhakkik olduğu bildirilmektedir.

⁸⁶ Yurdagür, “Son Dönem Mu'tezilesinin En Meşhur Kelâmcısı Kadı Abdülcebbâr ve Eserleri”, 134.

⁸⁷Çelebi, “el-Muğnî”, 30/382.

bu eserinde kelâm ilmine dair meseleleri Kur'ân-ı Kerîm ayetleri ile açıklamaya ve delillendirmeye çalışmış, ağırlıklı olarak kelâm konularını ele almıştır. Ayrıca bu eserinde klasik metodları değil de döneminde çok nâdir kullanılan soru-cevap metodunu kullanmıştır. Yani normal anlatım yerine farklı bir üslup tercih etmiştir. Bu şekilde eserinde önce soru sorar ve sonra kendisi cevaplandırır. Bu eser, müellifin Kur'ân-ı Kerîm'in tüm ayetlerini tefsir ettiği bir eser değildir. Tercih ettiklerini tefsir etmiştir. Kadı, Bakara suresinden Nâs suresine kadar tüm sureleri ele almıştır fakat bu surelerdeki ayetlerden mezhebiyle ilgili olan ayetleri tefsir etmiştir. Bu surelerin tamamından ziyade mezhebi ile ilgili olan ayetler üzerinde durmuştur.⁸⁹ Genelde mezhebî tefsirlerde mezhebin kendi görüşleriyle bağlantılı olan ayetlerin üzerinde durulduğu görülmektedir. Bu tefsirde de bu durumu görmemiz gayet doğaldır.

Bu eserde Kadı Abdülcebbâr, Kur'ân-ı Kerîm'e dil bilgisi kuralları ve anlam açısından yapılan eleştirileri cevaplamaktadır.⁹⁰

Tesbîtü delâ'ili'n-nübüvve: Hz. Muhammed'in (sav) Nübüvveti'ni ispat ve Nübüvvet konusunda yazılmıştır.⁹¹ Bu eserinde nübüvveti kabul etmeyip inkarına giden Mekkeli müşriklere, Hz. Muhammed'in (sav) nübüvvetini inkar eden Hıristiyan ve Yahudilere, nübüvveti tamamen inkar eden Berahime ve Dehriyye'ye karşı nübüvveti savunduğu ve ispat etmeye çalıştığı görülmektedir.⁹² Eser, Dr. Abdülkerîm tarafından tahkik edilerek; iki cilt halinde basılmıştır. Basım yerinin Beyrut, tarihinin 1966 olduğu bilinmektedir. Günümüze kadar ulaşan eserlere bakıldığında sahasının ilk ciddi eseri olarak tanıtılır.⁹³

Fazlü'l-i'tizâl ve Tabâkatü'l-Mu'tezile⁹⁴: Bu eserde Kadı Abdülcebbâr, kelâm ilmine dair konuların yanı sıra Mu'tezile'ye yapılan eleştirilere de cevaplar vermiştir. Aynı zamanda eserde Mu'tezile ricâli konusunda bilgiler verilmektedir. Bu sebeple tabakât kitabı kategorisinde sayılmaktadır.⁹⁵ Bu eserin Fuad Seyyid tarafından Ebü'l-Kasım el-Belhî'nin Makâlât isimli eserinden ve Hâkim el-Cüşemî'nin Tabakat'ından birer tane bölüm ile birlikte 1974 yılında Tunus'ta yayımlandığı bilinmektedir.⁹⁶

⁸⁸ Yurdağür, "Son Dönem Mu'tezilesinin En Meşhur Kelâmcısı Kadı Abdülcebbâr ve Eserleri", 133.

⁸⁹ Bozkuş, "Kâdî Abdülcebbâr ve "Tenzîhü'l – Kur'an anî'l – Metâin" adlı eserinin değerlendirmesi", 370.

⁹⁰ Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbâr*, 214-215.

⁹¹ Bozkuş, "Kâdî Abdülcebbâr ve "Tenzîhü'l – Kur'an anî'l – Metâin" adlı eserinin değerlendirmesi", 364.

⁹² Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbâr*, 213.

⁹³ Yurdağür, "Son Dönem Mu'tezilesinin En Meşhur Kelâmcısı Kadı Abdülcebbâr ve Eserleri", 133.

⁹⁴ Metin Yurdağür, "Kâdî Abdülcebbâr", 24/103.

⁹⁵ Koloğlu, "Kâdî Abdülcebbâr'a Göre İmâmiyye Fırkaları: Mutezilî 'Makâlât'tan Bir Kesit", 209.

⁹⁶ Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbâr*, 213.

Kırka yakın hadis rivayetinin bulunduğu⁹⁷ bilinen bu eseri Fuâd Seyyid'in verdiği bilgiye göre babası olan Eymen Fuâd Seyyid'in bir araya getirdiği rivayet edilmektedir.⁹⁸ Kadı Abdülcebbâr bu eserinde Mu'tezile'ye yöneltilen eleştirilere cevap vermektedir.⁹⁹

el-Mecmû' fi'l-Muhît bi't-teklîf:¹⁰⁰ Eserin I. Bölümünün J. Houben tarafından Beyrut'ta ve 1965 yılında neşredildiği bilinmektedir.¹⁰¹ Eser, Kadı Abdülcebbâr'a nisbet edilirken aynı zamanda ona ait olup olmadığı konusunda tereddütler bulunmaktadır. Kelâm ilmine dair yazılmış bir eserdir.¹⁰²

Şerhu'l-Usûli'l-hamse: Eser Mu'tezile mezhebinin kelim sistemini temel alır ve bizzat mezhep mensupları tarafından yazılmıştır.¹⁰³ Mu'tezile'nin ittifak ederek kabul ettiği, et-tevhîd, el-adl, el-menzile beyne'l-menziletayn, el-va'd ve'l-vaîd, el-emr bi'l-ma'rûf ve'n-nehî ani'l-münker'den oluşan beş temel ilkeyi açıklar. Eseri Abdülkerîm Osman, Kadı Abdülcebbâr'a nisbet etmiştir fakat Batılı araştırmacılar sözü edilen eserin, müellifin bu eserinin Zeydî öğrencisi Kıvâmüddin Mankdîm tarafından yapılan şerhi olduğunu ileri sürmektedir.¹⁰⁴ Eser, Abdülkerim Osman tarafından tahkik olunarak 1965'te Mısır'da neşredilmiştir.¹⁰⁵

el-Muhtasar fi usûli'd-din: “Tevhid”, “adalet”, “nübüvvet” ve “şerâ'i” ilkeleri temel alınarak yazılmış bir eserdir. Bu eserin yazmasında müellifin adı bulunmamaktadır, baş kısmında geçen el-Muhtasar fi usûli'd-din ifadesi sebebiyle bu ismi almıştır. Bu sebeple bu risaleye bu ismin müellif tarafından verilip verilmediği net olarak bilinmemektedir. Naşirin bu saydıklarımızdan esinlenerek bu ismi verdiği kuvvetli muhtemeldir. Eserin Muhammed Amâra tarafından 1971 yılında Kahire'de Resâilü'l-adl ve't-tevhîd içinde yayımlandığı bilinmektedir.¹⁰⁶

⁹⁷ Bakan, “Kadı Abdülcebbâr'a göre Sünnet”, 195.

⁹⁸ Güneş, *İslâmî Düşüncenin Şekillenişinde Akıl ve Nass*, 65.

⁹⁹ Bakan, “Kadı Abdülcebbâr'a göre Sünnet”, 191.

¹⁰⁰ Yurdağür, “Kâdî Abdülcebbâr”, 24/103.

¹⁰¹ Yurdağür, “Son Dönem Mu'tezilesinin En Meşhur Kelâmcısı Kadı Abdülcebbâr ve Eserleri”, 134.

¹⁰² Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbâr*, 213.

¹⁰³ Abdülcebbâr, “*Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*”, çev. İlyas Çelebi, 1/49.

¹⁰⁴ Yurdağür, “Kâdî Abdülcebbâr”, 24/103.

¹⁰⁵ Yurdağür, “Son Dönem Mu'tezilesinin En Meşhur Kelâmcısı Kadı Abdülcebbâr ve Eserleri”, 133.

¹⁰⁶ Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbâr*, 213.

2.Kadı Abdülcebbâr'ın Yazma Eserleri:

el-Mu'temed fî usûli'd-dîn: Bu eserin Kadı Abdülcebbâr'ın “*el-Muhtasar fî usûli'd-din*” isimli eseri ile aynı eser olması kuvvetli muhtemeldir.¹⁰⁷

el-Emâlî fî'l-hadîs: Hadisle ilgili olan bu eserinin asıl adı “Nazmü'l-fevaïd ve takribü'l-murad li'r-râid” olup Emâlî şeklinde meşhur olmuştur.¹⁰⁸ Görüldüğü gibi Kadı Abdülcebbâr birçok konuda eser telif etmiştir fakat eserlerinde “Sünnet” izlerinin bulunması, yararlandığını gösteren işaretlerin bulunması ve “Sünnet” konusu ile ilgili eserinin bulunup günümüze ulaşması Kadı Abdülcebbâr'ı Mu'tezilî olan diğer alimlerden ayırmıştır. Kadı Abdülcebbâr 408 ve 409 yıllarında bu eserini Kazvîn ve Rey'de ders halkalarında okutmuştur. Eserine aldığı hadislerin senedli olduğunu görürüz fakat bu hadisleri seçerken senedine önem verildiğini göremeyiz. Hadisler seçilirken sıhhat yönünden çok içerik yönü önemsenmiştir. Daha doğrusu seçilen hadislerin Mu'tezile prensiplerine aykırı olmaması için titiz davranılmıştır. Bunların yanı sıra eserde kaynaksız, zayıf ve hatta mevzû hadislerin bile bulunduğu dikkat çekmektedir.¹⁰⁹

Risâle (et-Tezkire) fî ('ilmi)-'l-kîmiyâ: Kadı Abdülcebbâr'a aidiyeti konusunda şüpheler bulunan eserin nüshalarının Hindistan Râmpûr Devlet Kütüphanesi ve Haydarâbâd Âsâfiyye Kütüphanesi'nde bulunduğu kaydedilmektedir.¹¹⁰

el-Muhît fî't-tefsîr: Bazı kaynaklar, Kadı Abdülcebbâr'ın bu eserinin elimizde nüshasının bulunmadığını ve tefsir alanında yazılmış olduğunu belirtmektedir.¹¹¹

Mes'ele fî'l-gaybe: İsnâaşeriyye inancı ile ilgili olarak on ikinci imamın gizlenerek insanların içinden ayrılmasını konu edinmektedir.¹¹²

Reddü'n-nasârâ: Kadı Abdülcebbâr'ın Hristiyanlara karşı reddiye olarak yazdığı bir eseridir.¹¹³

¹⁰⁷ Yurdagür, “Kâdî Abdülcebbâr”, 24/104.

¹⁰⁸ Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbâr*, 215.

¹⁰⁹ Bakan, “Kadı Abdülcebbâr'a göre Sünnet”, 187-210.

¹¹⁰ Yurdagür, “Kâdî Abdülcebbâr”, 24/104.

¹¹¹ Yurdagür, “Son Dönem Mu'tezilesinin En Meşhur Kelâmcısı Kadı Abdülcebbâr ve Eserleri”, 129.

¹¹² Yurdagür, “Kâdî Abdülcebbâr”, 24/104.

¹¹³ Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbâr*, 213.

el-Umed: Aristo mantığına göre değil, Müslüman nazar ehli üslûbuyla¹¹⁴ yazılan eser fıkıh usûlü açısından önemlidir ve Hukuk Felsefesi sahasının mütekellimûn metodunun ilk örneğidir.¹¹⁵ Bu eser sonraki süreçte Kadı Abdülcebbâr'ın öğrencisi Ebû'l-Hüseyin el-Basrî tarafından *el-Mu'temed fî Usûli'l-Fıkh* ismiyle şerhedilmiştir.¹¹⁶

Kitâbü'd-Ders: Bu eserden, Ebû'l-Hüseyin el-Basri'nin el-Mu'temed isimli eserinde alıntılar mevcuttur.¹¹⁷

en-Nihâye fî usûli'l-fıkh: Kadı Abdülcebbâr'ın fıkıh alanında yazdığı önemli eserlerinden biridir.¹¹⁸

Ayrıca bunların yanı sıra Kadı Abdülcebbâr'ın Nakzü'l-Lüma', Nakzü'l-mûciz, el-Men' ve't-temânu', el-Askeriyyât, İhtiyârâtü'l-edille, el-Hârezmiyyât, el-Fi'l ve'l-fâ'il, el-Mesâ'ilü'l-vâride alâ Ebî Ali ve Ebî Hâşim, Nakzü'l-Îmâme, en-Nîsâburiyyât isminde eserlerinin bulunduğu bilinmektedir. Kendisi de el-Muğnî isimli eserinde bizzat bunlardan bahsetmiştir.¹¹⁹

Kadı Abdülcebbâr'ın eserlerinden önce Mu'tezile mezhebi sünî çevrelerde daha çok Ebû'l-Hasan el-Eş'ârî, Abdülkahir el-Bağdâdî ve Şehristânî gibi mezhebe muhalefet eden kimselerin eserlerinden tanınıyordu. Fakat bu müelliflerin eserleri, Mu'tezile mezhebi hakkındaki birçok subjektif unsurlar taşımaktaydı. Kadı Abdülcebbâr'ın yazdığı eserlerle Mu'tezile mezhebinin görüşleri bizzat kendi ifadeleri ile öğrenilmiş oldu ve bu eserlerin de korunmasıyla günümüze kadar ulaşmış oldu.¹²⁰

E. İslâmi İlimlerdeki Yeri

Kadı Abdülcebbâr kendisinden önceki Mu'tezile âlimlerinin görüşleri hakkında incelemeler yapmış, derlemiş ve bunların içinden seçimler yapmıştır. Bu şekilde çalışmalarıyla mezhebi sistematik hale getirmiştir. Seçimlerinde ağırlıklı olarak Ebû Hâşim el-Cübbâf'nin fikirlerinin yer aldığı görülmektedir. Bu sebepten ötürü yeni görüşlerinden

¹¹⁴ Güneş, *İslâmî Düşüncenin Şekillenişinde Akıl ve Nass*, 67.

¹¹⁵ Yurdağür, "Son Dönem Mu'tezilesinin En Meşhur Kelâmcısı Kadı Abdülcebbâr ve Eserleri", 126.

¹¹⁶ Kazanç, *Kadı Abdülcebbâr'da Nedensellik Kuramı*, 77. Ayrc bk.; Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdülcebbâr*, 214.

¹¹⁷ Yurdağür, "Kâdî Abdülcebbâr", 24/104.

¹¹⁸ Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdülcebbâr*, 214.

¹¹⁹ Yurdağür, "Kâdî Abdülcebbâr", 24/104. Geniş bilgi için bk.; Kadı Abdülcebbâr, *el-Mugni fî ebvabi't-tevhid ve'l-adl*, thk. Mahmud Muhammed Kasım, (y.y. ty.), 4/302, 6/2-259, 20(2)/2-258.

¹²⁰ Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdülcebbâr*, 217.

ziyade eklektik yaklaşımıyla ön plana çıkmıştır. Kadı Abdülcebbâr'ın bir metodu da meseleleri ele alırken öncelikle zıt görüşlere yer vermesidir. Mecûsîlik, Brahmanizm, Yahudilik ve Hıristiyanlığa atıflarda bulunmakta, İslâm mezhepleri içinde Haşviyye, Cehmiyye, Sıfâtiyye, Mürcie, Mücbire gibi karşıt görüşlülerin düşüncelerini ortaya koymaktadır. Bazen kendilerinin benimsediği delilleri kullanarak bu grupların görüşlerini geçersiz kılmak maksadıyla Mu'tezile'nin görüşlerine kaynaklık eden aklî ve naklî delilleri sunmaktadır. Aynı zamanda Mu'tezile içindeki fikir ayrılıkları ve farklı görüşlere de yer vermektedir. Belli başlı görüşleri aktardıktan sonra kendi tercihi üzerinde yoğunlaşır, görüşünün doğru olduğunu ispat etmeye çalışmaktadır. Kadı Abdülcebbâr hocası Ebû Abdullah el-Basrî'nin vefatından sonra onun yerine geçmiş, bulunduğu çağdan itibaren ilim sahasında çok geniş yankılar uyandırmış ve Mu'tezili çizgiyi sürdürmüş son temsilcidir. Genelde ondan sonra gelen Mu'tezilî âlimlerde Zeydî veya İmâmî kimliğin ağır bastığı görülmüştür.¹²¹

Kelâm

Kadı Abdülcebbâr'ın hayatına baktığımız zaman önde gelen ilim merkezlerini ziyaret ettiğini, buralarda İslâmî ilimlerle meşgul olduğunu görmekteyiz. Tefsir, hadis, fıkıh, kelâm ve dinler tarihi konularına ait eserler ortaya koyan Kadı Abdülcebbâr'ın bunların içinde en çok kelâm ilmine öncelik verdiğini söyleyebiliriz.¹²² Kadı Abdülcebbâr, bu ilmi Basra'da bulunduğu süre zarfında hocası Ebû İshâk b. Ayyaş'tan, Bağdat'ta bulunduğu dönemde ise Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali el-Basrî'den almıştır. Bu dönemde Mu'tezile mezhebi kaybetmiş olduğu değeri geri kazanma çabası içinde idi ve Kadı Abdülcebbâr da bu konuda Mu'tezile'ye canlılık ve kaybettiği itibarı geri kazandıracak önemli bir âlim olma yolunda idi. Eserleri son derece değer görmüş ve şöhret bulmasına vesile olmuştur.¹²³

Kadı Abdülcebbâr, kelim ilminden söz eden ilk kişinin Ali b. Ebû Talib olduğunu söylemektedir. Ayrıca Mu'tezile'nin silsilesinin Ali b. Ebû Talib, oğlu Muhammed b. Hanefiyye ve Vâsıl b. Atâ kanalıyla geldiğini söyler.¹²⁴

- Kelam alanına ait olan eserleri:
 1. el-Mugnî fi Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl

¹²¹ Yurdagür, "Kâdî Abdülcebbâr", 24/105.

¹²² Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbâr*, 208.

¹²³ Bozkuş, "Kâdî Abdülcebbâr ve "Tenzihü'l – Kur'an anî'l – Metâin" adlı eserinin değerlendirilmesi", 361.

¹²⁴ Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbâr*, 209.

2. Şerhu'l-Usûli'l-hamse
3. Fazlü'l-i'tizâl ve Tabâkatü'l-Mu'tezile
4. Tesbîtü delâ'ili'n-nübüvve
5. el-Muhtasar fî usûli'd-din
6. el-Mecmû' fî'l-Muhît bi't-teklîf
7. Reddü'n-nasârâ

Fıkıh

Kâdı'l-kudât olan bir âlimin, İslâm Hukuku'nun ilkelerini bilmesi ve kullanması çok doğaldır. Kadı Abdülcebâr'ın bu konuda mâhir olması, İslam Hukuku'nun ilkelerini öğrenmesi, gayesi, kaynakları, kaynaklarının kullanılması ve hüküm çıkarma (istinbat) metodları üzerinde ciddi çalışmalar yapmış olması bu görüşü destekler niteliktedir. Amelî mezheplerin ortaya çıkıp yerleşmesinden sonra fıkıh usûlü sahasında da eserler vermiştir. Bu konuda nazarî olarak veya bir mezhebin kolunun etkisinde kalmaksızın daha ziyade prensipler üzerinde duran bir metodla eserler kaleme almıştır. İslâm Hukuk Felsefesi alanında bu tarz çalışmalarının ilk ve hacimli örneklerini Kadı Abdülcebbâr vermiştir.¹²⁵

Kadı Abdülcebbâr'ın İslâmî ilimlere bütüncül bir bakış açısı vardır. Kelâm konusundaki düşünceleri ve bu alana meyletmesi onun fıkıh ve fıkıh usulü alanındaki görüşlerinde de kendini belli etmektedir. Fıkıh usulü alanında “*el-'Umed*” ve “*en-Nihâye fî usûli'l-fikh*” adlı iki eser kaleme almıştır. “*el-'Umed*”; mütekellimîn ekolünün klasik dört eserinden biri sayılmaktadır ve sonraki fıkıh usulü fikriyatını fazlasıyla etkilemiştir. Ayrıca “*el-Mugni*”nin “*eş-Şer'iyât*” adını verdiği bir bölümünü fıkıh usulü konularına ayırmıştır. Kadı Abdülcebbâr kelâm konusu ile ilgili kaleme aldığı başka eserlerinde de yeri geldikçe fıkha ait çeşitli konularda görüşünü açıklamıştır.¹²⁶ Ayrıca mezhebî olarak ilk dönemlerinde Eş'ari idi¹²⁷ fakat ders halkalarına ve tartışmalara katıldıktan sonra iktikâdî alanda Mu'tezile'yi seçen Abdülcebbâr, amelî olarak Şafîî mezhebine mensuptu.¹²⁸

- Fıkıh alanına ait olan eserleri:
 1. el'Umed
 2. en-Nihâye fî usûli'l-fikh

¹²⁵ Yurdagür, “Son Dönem Mu'tezilesinin En Meşhur Kelâmcısı Kadı Abdülcebbâr ve Eserleri”, 128.

¹²⁶ Yurdagür, “Kâdı Abdülcebbâr”, 24/109.

¹²⁷ Aslan, *Kadı Abdülcebbâr'a Göre Dinin Aklî ve Ahlakî Savunusu*, 17.

¹²⁸ Bozkuş, “Kâdı Abdülcebbâr ve “Tenzîhü'l- Kur'anî'l - Metâin” adlı eserinin değerlendirmesi”, 361.

Tefsir

Kur'ân-ı Kerîm, İslâmî ilimlerin ana kaynağı olmasının yanı sıra her devirde okunup anlaşılması zaruri olduğu için açıklamaları ve üzerinde yapılan çalışmaları gerekli kılmıştır. Efendimiz'in (sav) vefatından sonraki süreçte İslâm dini geniş topraklara yayılmış, Müslümanların sayısı artmış ve buna bağlı olarak problemler de çoğalmıştır. Bu durumun sonucu olarak çeşitli ilim dalları ortaya çıkmıştır. Bu ilim dallarının başında Kur'ân-ı Kerîm'in her dönemde insanlar tarafından anlaşılabilmesi açısından yorumlamalara ve açıklamalara ihtiyaç duyulması sebebiyle tefsir ilmi gelmektedir. Genel olarak Kur'ân'ı anlamak maksadıyla yapılan bu tür çalışmalar, tefsir adı altında toplanmıştır.

Kadı Abdülcebâr da bu alanda çalışmalar yapmış ve önemli eserler bırakmıştır. Fakat her âlim eserlerini kaleme alırken hangi alanda daha üstün seviyede ise o konuda daha cesur ve etkili görüşler ileri sürmüştür. Nasıl ki bir fakih fıkıh sahasında, bir sufi tasavvuf sahasında maharetini gösteriyorsa Kadı Abdülcebâr da bir kelimci olarak kelâmî konulara verdiği ağırlıkla kendini göstermektedir. Dolayısıyla tefsir alanında yazdığı eserlerde onun kelimci kimliğinin etkisini görmekteyiz. Kadı Abdülcebâr'ın Tefsir'e dair bugün elimizde mevcut olan eserleri; “*Tenzîhu'l-Kur'ân ani'l-Metain*” ve “*Müteşabihu'l Kur'ân*”dır.¹²⁹ Kadı Abdülcebâr'ın elde mevcut bulunan Tefsir'le ilgili bu eserleri arasına “*el-Muğni*” külliyyatının bir cildini oluşturan “*İ'câzu'l-Kur'ân*” da dahil edilmelidir. Diğer taraftan bazı kaynaklar, müellifimizin “*el-Muhît*” olarak bilinen, ancak bugün maalesef elimizde nüshası bulunmayan bir tefsirinden de bahsetmektedir.¹³⁰

- Tefsir alanına ait olan eserleri:
 1. Tenzîhu'l-Kur'ân ani'l-Metain
 2. Müteşabihu'l Kur'ân
 3. İ'câzu'l-Kur'ân
 4. el-Muhît

Hadis

Kur'an ve sünnet tüm İslâmî ilimlerin sebep ve kaynağıdır. Dolayısıyla İslâmî ilimlerle ilgilenmek isteyen her âlim mutlaka Kur'an ve sünnetle meşgul olmuştur. Kadı Abdülcebâr da bu konuda pek çok hadis âlimi ile görüşmüş, dersler almıştır. Hatta

¹²⁹ Bozkuş, “Kâdî Abdülcebâr ve “Tenzîhü'l – Kur'an ani'l – Metâin” adlı eserinin değerlendirilmesi”, 361.

¹³⁰ Yurdagür, “Son Dönem Mu'tezilesinin En Meşhur Kelâmcısı Kadı Abdülcebâr ve Eserleri”, 129.

biyografisini yazan Abdülkerim Osman; Kadı Abdülcebbâr'ın, hadis ilminde geniş bilgi ve dirayet sahibi olduğunu ve büyük muhaddislerden dersler aldığını belirtmiştir.¹³¹ Kadı Abdülcebbâr, hadis bilgilerini çoğaltmak için, daha çok Hamedân ve çevresine seyahatler yapmıştır. Ayrıca o dönemde “Muhaddisu Kazvîn”, “Müsnidu bilâdu'l acem” gibi lakaplarla tanınan önemli hadis bilginlerinden yararlanmıştır.¹³²

- Hadis alanına ait olan eserleri:
 1. el-Emâlî fi'l-hadîs

¹³¹Bakan, “Kadı Abdülcebbâr'a göre Sünnet”, 192.

¹³² Yurdagür, “Son Dönem Mu'tezilesinin En Meşhur Kelâmcısı Kadı Abdülcebbâr ve Eserleri”, 127.

İKİNCİ BÖLÜM

MU‘TEZİLE VE KADİ ABDÜLCEBBÂR’IN MEZHEP İÇİNDEKİ ROLÜ

Bu bölümde kısaca Mu‘tezile mezhebinin ortaya çıkışı ve Kadî Abdülcebbâr’ın mezhep içindeki rolüne değinilecektir. Zira bir âlimi tanıyabilmek için içinde bulunduğu düşünce sistemini de tanımak gerekir. Kadî Abdülcebbâr’ın içinde bulunduğu sistem ise Mu‘tezile mezhebidir. Bu sebeple bu mezhepten bahsetmek yerinde olacaktır. Çünkü bu mezhebi ve bu sistemi anlamadan Kadî Abdülcebbâr’ı anlamak mümkün değildir. Eserin bu bölümünde Mu‘tezile mezhebi ve görüşlerinden bahsettikten sonra Kadî Abdülcebbâr’ın mezhep için önemine geçeceğiz.

A.Mu‘tezile Mezhebi

Mezheplerin ortaya çıkmasında en çok etkili olan faktörlerden birisi hiç şüphesiz Müslümanlar arasında yaşanan ihtilâflara çözüm bulma arayışı olmuştur. Hz. Muhammed’in (sav) vefat etmesiyle birlikte ilk halifenin seçilmesi ve sonrasında yaşanan kelâmî olaylar, zamanla oluşan siyâsî gelişmeler, Hz. Osman’ın şehit edilmesi, Hz. Ali ve Muâviye arasındaki gelişmeler, Emevî-Hâşimî çekişmesi, Emevîlerin mevâlî politikaları ve bunlara benzer sosyo-politik olaylar Müslümanları bir tavır benimsemeye mecbur bırakmıştır. Ayrıca zamanla İslâmiyetin geniş topraklara yayılması ile İslâm dinini yabancı dinlere ve kültürlere karşı koruma çabası da belli görüşleri benimseme ya da reddetme şeklinde kendini göstermiştir.

Hz. Osman’ın şehit edilmesiyle birlikte Müslümanlar arasındaki kargaşa artmış, sonraki yıllarda meydana gelen Cemel Vakası, Sıffin Savaşı, Tahkim Olayı gibi Müslümanları bir tarafı seçmeye mecbur bırakan olaylar yaşanmıştır. Yaşanan olaylar sırasında ve sonraki süreçte oluşan tavırlara baktığımız zaman savaflara katılanlar ve katılmayıp tarafsızlığı seçenler olmak üzere üç grup görmekteyiz. Bu olaylar sonucunda büyük günah işleyen kimselerin durumlarının ne olacağı konusunda tereddütler başlamış, değişik görüşler ortaya atılmıştır. Bu şekilde yaşanan siyâsî olaylar sonuç itibariyle i’tikâdî alanı da etkileyecek inanç meselesine konu olmuştur. Bu olaylar bağlamında örneğin kâfir, mü’min, münâfık vs. kavramları üzerinde yoğunlaşmış “el-menzile beyne’l-menziletayn” ilkesi şekillenmeye başlamış, bu savaflara katılanların durumu ile ilgili “va’d ve vaîd” ilkesi gündeme gelmiştir.

Bu konuda Mu'tezile'nin Müslümanlar arasında ortaya çıkan karışıklıkların çözülmesi için çaba sarfetmeleri neticesinde bu ilkeler ortaya çıkmıştır.¹³³

Bilindiği üzere Kelâm ilminin ortaya çıkışı hicrî birinci asra tekabül etmektedir. İslâm topraklarının fazlasıyla genişlemesi İslâm dininin emir ve yasaklarını her beldeye ve her topluma doğru, eksiksiz, anlaşılabilir şekilde ulaştırma ihtiyacı hâsıl olmuş ve bu durum Kur'ân-ı Kerîm ve hadisleri en doğru anlamayı amaçlayan, en iyi şekilde yorumlamayı ve bunları ayet ve hadislerle ispat ederek ortaya koymaya çalışan fırkaların gündeme gelmesini beraberinde getirmiştir. Bu fırkalar incelendiğinde Kelâm ilminin ilk kurucusu olarak kabul edilen mezhep Mu'tezile'dir.¹³⁴

Mu'tezile mezhebi kelâm ilmini yaklaşık iki asır kadar meşgul etmiştir. Kelâm ilminin âdeta merkezinde yer almaktadır. Mu'tezile ile kelâm ilmi tartışma meclislerinde vezirleri, âlimleri, halifeleri birbiriyle karşı karşıya getirmiş, İslâm düşüncesi felsefe ile donatılmıştır. Mu'tezile bu meclislerde kendine özel bir anlayış oluşturmuş, kullandıkları metodlar her ne kadar daha önce İslâm dünyasında kullanılan metodlar olmasa da bunlar İslâm dininin davet metodlarıyla çelişmediği için varlığını kabul ettirmiştir.¹³⁵ Mezhep; Abbâsiler döneminde el-Me'mûn (ö.218/833), el-Mu'tasım (ö.227/841) ve el-Vâsık (ö.232/846) gibi halifelerin desteğini alarak en parlak dönemini yaşamış ve el-Mütevekkil (ö.247/861) döneminde halife tarafından ciddi bir darbe almıştır.¹³⁶

Özetleyecek olursak; Mu'tezile mezhebi Temel İslâm Bilimleri içinde bulunan ve kelâm ilminin ilk adımlarını atan ekol olarak bilinmektedir. Bu grup sadece dinî nasslar ile değil siyâsî bazı sebeplerle de ortaya çıkmıştır. Mu'tezile; Hz. Muhammed (sav)'in vefat etmesinden sonra ortaya çıkan Ali tarafında olanlar, Muâviye tarafında olanlar ve Hâricîler'in dışında kalan ve tarafsızlığı tercih eden kısmı ifade eder. Tarihe baktığımız zaman bu tarafsızlık sürekli kalmamış ve Emeviler zamanında iktidar karşıtı, bazı Abbâsî halifleri (Me'mun-Mu'tasım-Vâsık) zamanında da iktidarın yanında yer almışlardır.¹³⁷

Mu'tezile mezhebi Yunan felsefesi ve başka felsefelerden de etkilenmiştir. Mezhebe mensup âlimlerin felsefeyi incelemelerine sebep olan bazı faktörler vardır. Mu'tezilî âlimler

¹³³ Aydın, "Mu'tezile Ekolü Teşekkülü, İlkeleri ve İslâm Düşüncesine Katkıları", 32-33.

¹³⁴ Gölcük & Toprak, *Kelâm*, 40.

¹³⁵ Muhammed Ebû Zehrâ, *İslâm'da Siyasî ve İ'tikadî Mezhepler Tarihi*, çev. Hasan Karakaya & Kerim Aytekin (İstanbul: 1983), 171-172.

¹³⁶ Yurdagür, "Son Dönem Mu'tezilesinin En Meşhur Kelâmcısı Kadı Abdülcebbar ve Eserleri", 117.

¹³⁷ Ünverdi, "Mu'tezile'nin İnanç Sistemi; Usûl-i Hamse/Beş İlke ve Arka Planı", 2.

Yunan felsefesine baktıklarında kendi aklî açıklarını ortadan kaldıracak bazı düşünceler bulmuşlar, bu düşünceler üzerinde çalışıp eğitim yapmışlar ve fikrî yapılarını delil çıkarma konusunda güçlendirmişlerdir. Bunun yanı sıra o dönemde bazı filozoflar İslâm'a yüklenince onlara cevap verme gereği duyulmuştur. Bu konuyu üstlenen Mu'tezilî âlimler filozofların eleştirilerine karşı çıkmışlar ve onlara cevap vermek, İslâm'ı savunmak için birçok filozofla muhatap olmuş, onlardan çok şey öğrenmiş ve sonunda gerçekten Müslüman filozof olmuşlardır. Bazı görüşlerinde felsefenin ciddi izleri görünmektedir. Emevilerin son zamanları ve Abbâsîler zamanında Arap-İslâm düşüncesine Hint ve Yunan felsefesinin girmeye başladığını görmekteyiz. İslâm'dan önce Fars kültürü Yunan felsefesinin etkisinde kalmıştı ve doğal olarak bu etki Müslümanlara ilk olarak Farslar yoluyla geldi. İkinci olarak Yunan felsefesi müslümanlara Süryaniler aracılığı ile gelmiştir. Süryaniler Yunan felsefesini dînî kisvelerine büründürmüşler ve mirasçısı olmuşlardır. Bu iki grubun yanı sıra Yunan felsefesi Müslümanların arasına bizzat Yunanlılar vasıtasıyla da girmiştir. Çünkü bir kesim Müslüman Yunancayı iyi derecede bilmekteydi. Bu şekilde Mu'tezilî âlimler fazlasıyla felsefenin etkisi altında kalmışlar ve birçok delil getirme tekniğini de bu akımdan almışlardır. Özellikle Yunan felsefesinin etkisi Mu'tezilî âlimlerin delil ve kıyaslama önermelerinde dikkat çekmektedir.¹³⁸

İslâm coğrafyasının genişlemesiyle birlikte Yahudi, Hristiyan, Mecusî gibi birçok farklı gruptan insan İslâm dinine girmiştir. Fakat bu insanlar önceki dinlerinin fikirlerinden doğal olarak sıyrılamamışlardır. İslâm'a giren insanlardan bazısı bunu açıkça söylüyor bazısı ise farklı sebeplerle açıklamaktan geri duruyordu. Bazısı korktuğu için, bazısı herhangi bir çıkarı için, bazısı Müslümanlar arasında bozgunculuk çıkarmak için Müslüman olduğunu gizliyordu. Kötü niyeti olanlar Müslümanlar arasında onların kalplerini şüpheye sürükleyecek düşünceleri yaymaya başlamışlardı. Duruma bakılınca bu insanlar Müslümanlar gibi görünmekteydi fakat İslâm'a en büyük kötülüğü yapma girişimindeydiler. Mesela Allah'ı cisim olarak kabul eden Mücessime, Allah'ın imamlardan bazısına hulül ettiğini söyleyen Rafizîler ve zındıklar bu alanda sayabileceğimiz gruplardandır. Bu gruplara karşı İslâm dinini korumaya çalışan Mu'tezile aklî ve naklî delilleri kullanarak bu konuda İslâm'a zarar vermek isteyen gruplara cevaplar vermeye çalışmıştır. Hatta Mu'tezile mezhebinin benimsediği beş

¹³⁸ Ebû Zehrâ, Mezhepler Tarihi, çev. Hasan Karakaya & Kerim AYTEKİN, 162-163.

temel ilke İslâm'ı savunmaya çalıştıkları gruplarla girdikleri mücadeleler sonucunda ortaya çıkmıştır.¹³⁹

Mu'tezile mezhebi emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker ilkesi gereği İslâm'a yapılan saldırılara karşı İslâm'ı savunmaya çalışmıştır. Fakat bunu yaparken aynı zamanda kendi düşüncelerini özellikle siyasi destek bulduğu Abbâsî halifeleri Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık zamanında aşırıya kaçarak kabul ettirmeye çalışmaları, karşıt düşünceli kimselere eziyet etmeleri ve baskı kurmaları Kur'ân-ı Kerîm'de ve Hz. Muhammed'in (sav) davranış ve uygulamalarında gördüğümüz emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker düşüncesiyle bağdaşmamaktadır.¹⁴⁰

1. Mu'tezile Mezhebinin Ortaya Çıkışı

Mu'tezile, sözlük anlamı "ayırarak, uzaklaştırmak" olan "azl" kökünden gelir. Bu kökten sıfat olan "Mu'tezile" "uzaklaşan, ayrılıp başka bir köşeye çekilen" anlamına gelmektedir. Terminolojik olarak Mu'tezile kelimesinin üç değişik kuşakta birbirinden farklı anlamlarda kullanıldığını görmekteyiz. İlk defa Hz. Ali döneminde yaşanan karışıklıklarda hiçbir gruba taraftar olmayan ve tarafsız kalan kimseler için kullanılmıştır. Bu ifade ile o dönemde itikadî bir farklılaşma kastedilmemektedir. Hicrî ikinci asrın başlarında insanın kendi fiillerini yaratması konusu, tevhid konusu, büyük günah sahibinin durumu gibi konularda aklı ön plana alarak diğer insanlardan farklı ve özgün görüşler ortaya koyan bir grup insana verilmeye başlanmıştır.¹⁴¹ Esasen Mu'tezile mezhebinin ortaya çıkış tarihi hakkında alimler ihtlâf etmiştir. Kimisi Hz. Ali zamanında yaşanan olaylarla ilişkilendirse de birçok kimse Vâsıl b. Atâ ile başladığını kabul etmektedir.¹⁴²

Mu'tezile, İslâm'ın temel hükümlerini temellendirilmiş, sistematik düzene koymuş, İslâmî hükümlerin izah edilmesi ve ispat edilmesi konusunda çaba sarfetmiş, farklı fikirlere cevaplar vermiştir. Siyasî, felsefî bazı konuları kullanmıştır.¹⁴³ İslâm inanç esaslarını aklî delillere dayandırarak savunan, temellendiren ve günümüzde diğer gruplar gibi bulunmamasına rağmen sonradan oluşacak olan pek çok fırkaya fikrî bağlamda etki eden bu

¹³⁹ Ebû Zehrâ, *Mezhepler Tarihi*, çev. Hasan Karakaya & Kerim Aytekin, 163.

¹⁴⁰ Ünverdi, "Mu'tezile'nin İnanç Sistemi; Usûl-i Hamse/Beş İlke ve Arka Planı", 23.

¹⁴¹ Osman Aydın, "Mu'tezile Ekolü Teşekkülü, İlkeleri ve İslâm Düşüncesine Katkıları", 28.

¹⁴² Muhammed A. Ebu Zehra, *İslâm'da Siyasî ve itikadî Mezhepler Tarihi*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı & Osman Eskicioğlu (İstanbul: Yağmur Yayınları, 1974), 172.

¹⁴³ Çelebi, "Mu'tezile", 31/391.

mezhebin kelâm alanında ve mezhepler tarihi alanında önemi oldukça büyüktür.¹⁴⁴ Bu mezhep, kendi arasında çeşitli kollara ayrılmıştır. Mu'tezile'nin beş temel ilkesi vardır ve Mu'tezilî sayılmak için bu ilkeleri kabul etmek şarttır. Bunlar tevhid, adalet, nübüvvet, va'd ve vaîd, emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münkerdir. Bazı fırkalara ayrılan mezhebin tüm fırkaları bu beş ilkede ittifak etmiştir. Bu beş ilkeyi mezhep mensupları kabul ederken elbette insanlara da kabul ettirme çabası içine girmişlerdir ve bu durum çok da kolay olmamıştır. Bunun zorluğunu gören Mu'tezilîler genelde bu ilkeleri insanları kabul etmesi kolay olsun ve itiraz edemesinler diye Kur'an ayetleriyle desteklemeye çalışmışlardır.¹⁴⁵ Bu beş ilkeyi incelediğimizde insanın özgürlüğü ile bağlantılı olduğunu görmekteyiz. Mu'tezile mezhebine göre bu beş ilke temel ölçüttür. Mezhep mensupları bu ilkelere göre düşünmekte ve bunlara göre yazıp çizmektedir. Bu beş ilkeden sapan veya başka bir yol seçen kimse Mu'tezilî olarak kabul edilemez; Mu'tezilîler onun günahını yüklenmediği gibi o da sorumluluğunu Mu'tezilîler üzerine atamaz.¹⁴⁶

İslâm coğrafyasının topraklarının genişlemesiyle İslâm dininin itikadı ile uyumlu olmayan bazı görüşler ortaya çıkmaya başlamıştır. Selef, o görüşlerin yanlışlığını ortaya koymaya çalışmış hatta o görüşlere sahip olan kimselerden uzak durulmasını önermişse de tamamen bu sıkıntıyı yok edememiştir. Çünkü özellikle yeni Müslüman olan kimseler arasında bid'at fikirler hızla yayılmıştır. Bid'at ehli bu konuda yoğun çaba sarf etmiş; görüşlerini yaymak için nakli te'vil etmekten çekinmemişler hatta aklî ve felsefî delilleri de kullanmışlardır. Bu konuda Mu'tezile mezhebi seleften farklı olarak İslâm dininin itikadî hükümlerini açıklamada aklî ve felsefî delilleri de kullanmanın gerekli olduğunu ileri sürerek bir metod izlemiştir. Mu'tezile'nin kullandığı bu metoda "Kelâm" denmektedir. Böylece kelâmın kurucusu kabul edilen ve kelâm metodunu ilk kullanan mezhep Mu'tezile olmuştur.¹⁴⁷ Mu'tezile'nin doğuşu II.yüzyılda İslam çevrelerinde ortaya çıkan sosyal hayatın, kültürel değişimlerin ve siyasal hareketliliklerin etkisiyle başlamıştır. Dolayısıyla mezhebin doğuşu Hicrî II. asrın başlarıdır. Mu'tezile mezhebinin ortaya çıkmasında etkili olan iç sebeplerin yanı sıra İran dinleri, Yahudilik, Hristiyanlık ve Yunan felsefesi gibi dış sebepler de etkili olmuştur.¹⁴⁸

¹⁴⁴ Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2011), 321.

¹⁴⁵ Bozkuş, "Kâdî Abdülcebbar ve "Tenzihü'l - Kur'an ani'l - Metâin" adlı eserinin değerlendirmesi", 367.

¹⁴⁶ Ebû Zehrâ, *Mezhepler Tarihi*, çev. Hasan Karakaya & Kerim Aytekin, 156.

¹⁴⁷ Gölcük & Toprak, *Kelâm*, 40.

¹⁴⁸ Çelebi, "Mu'tezile", 31/392.

Mu'tezile'ye göre bilgi teorisi; bilginin amacının ne olduğu, nasıl elde edildiği ve özellikle bilginin ne olduğunu araştırır. Bilginin yapısını, kaynağını, ilkelerini araştırırken aynı zamanda geçerliliğini ve yöntemini de sorgular. Böylece özne ve nesne arasındaki ilişkiden ortaya çıkan sonuç olma özelliği taşır. Bu ilişkinin farklı durumlarda ele alınması sonucu farklı bilgi anlayışları ortaya çıkmıştır.¹⁴⁹

Mu'tezile mezhebi bilginin elde edilmesi konusunda üç yol olduğunu ileri sürmektedir. Bunlardan birincisi; akıl, ikincisi; duyular, üçüncüsü; doğru haber. Mu'tezile'nin ilk dönem âlimlerinden olan Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf duyular ve akılla elde edilen bilgilerin zarûrî, istidlâl yolu ile elde edilen bilgilerin de iktisâbî olduğunu belirtmektedir. Ayrıca kâfirlerden ve fâsıklardan nakledildiği bilinen haberlerin tevatür derecesine ulaşmış bile olsa hem delil hem kesin bilgi olarak sayılmayacağını da ileri sürmüştür. İnsan Allah'tan vahiy gelmeden de Allah'ın varlığını, nesnelere ve olaylara ait ahlâkî değerleri bilebilecek kapasitededir. Kişinin fiziksel olarak yaptığı amellerle kalbi ile yaptığı ameller birbirinden farklıdır. Bilme işini yapan kalptir. Bu sebepten ötürü insanın beş duyusu tek başına kesin bilgiyi veremez.¹⁵⁰ Mu'tezile mezhebi bilgi edinme konusunda Kur'ân-ı Kerîm üzerinde de fazlasıyla durmuştur. Mu'tezilî âlimler bir mesele hakkında şayet naklî bir delil sunacaklarsa bu delilin Kur'ân-ı Kerîm'den alınmış olmasına büyük önem gösteriyorlardı. Bu nedenle dirayet tefsir yöntemine ilk kez başvuran mezhep Mu'tezile'dir. Bu konuya vermiş oldukları önem Kur'ân-ı Kerîm üzerine yaptıkları çalışmalar ve kaleme aldıkları eserlerden bellidir. Ayrıca cilt sayıları yüzleri bulacak kadar da çok Kur'ân-ı Kerîm tefsirleri mevcuttur. Birçok Mu'tezile âlimi özel yaşamında zâhid ve müttaki olmasıyla bilinir. Bunun yanı sıra Kur'ân-ı Kerîm'e olan bağlılıkları hermetik felsefeye dayalı tasavvufa karşı çıkmalarına sebep olmuştur.¹⁵¹

Mu'tezile mezhebinin aklî metoda bu derece bağlı olmasının sebeplerini şu şekilde sıralayabiliriz:

- Mu'tezilîlerin, eski medeniyetlerin ve farklı kültürlerin kaynaştığı bölgeler olan Fars ve Irak bölgelerinde bulunmaları.
- Mu'tezilîlerin, büyük bir kısmının Arap soyundan olmaması.
- Mu'tezilîler, Yahudîlerin görüşlerini, Hristiyanların görüşlerini ve karşılaştıkları felsefî düşünceleri Arapçaya çevirmeye çalışmışlardır. Bu sebeple fazlasıyla

¹⁴⁹ Aslan, *Kadı Abdülcebbâr'a Göre Dinin Aklî ve Ahlakî Savunusu*, 114.

¹⁵⁰ Çelebi, "Mu'tezile", 31/394.

¹⁵¹ Çelebi, "Mu'tezile", 31/397.

gayr-i müslimlerle görüşmüşler ve bu durum eski filozofların görüşlerinin sızmasına neden olmuştur.¹⁵²

- Diğer taraftan Mu'tezile mezhebinin İslâm coğrafyasında dinî ilimlerin gelişmesine katkı sağladığı bilindiği gibi tabiî ilimlerin de gelişmesinde önemli katkılarda bulunduğu bilinmektedir. Dinî ilimlerde akılcılığın kullanılmasına öncülük eden Mu'tezile tabiat ilimlerinde de deney gözlem metodunun benimsenmesinde önemli rol oynamıştır. Metodolojiye yönelik olan ve “İlmü'l-bahs ve'l-münâzara”, “ilmü'l-cedel” olarak adlandırılan ilimler Mu'tezile mezhebi tarafından inşa edilmiştir. Bu yöntemler önemli bilgilerin elde edilmesinde âlimler tarafından sıkça kullanılmıştır.¹⁵³

- Mu'tezile âlimlerinin araştırmada ve tartışmada belli teknik ve metodları vardır. Bunların en belirgin olanı taklitten uzak durmaları ve bir delille karşılaştıkları zaman kesinlikle incelemeden, araştırmadan, ölçüp-biçmeden kayıtsız şartsız bağlanmamalarıdır. Görüş sahibinin bizzat şahsına değil görüşüne önem vermişler, söyleyen kimseye değil, söze takılmışlardır. Ayrıca itikadî konuları ispat hususunda akla dayanmaları ve meseleleri güzel bir hitâbet yeteneği ile izah etmeleri daha etkili olmalarını sağlamıştır. Nitekim Mu'tezile'nin kurucusu sayılan Vâsıl b. Atâ meşhur bir hatip, karşısındaki insanın düşüncelerini sezebilen ve hazırlığı olmamasına rağmen hazırcevap bir edayla karşısındakiyle tartışabilen bir insan olarak bilinmekteydi. Mu'tezile'nin de içinde başka diğer hitâbeti güçlü âlimlerin bulunması ve bunların sürekli tartışma halinde olmaları münazara kurallarını çok iyi bilmelerine, düşmanlarını nasıl mağlup edeceklerini önceden kestirebilmelerine zemin hazırlamıştır.¹⁵⁴

Genel olarak tüm Mu'tezilîler aklın ve Kur'ân-ı Kerîm'in kesin hüccet olduğunu belirtmekte ve bu konuda ittifak etmektedirler. Sünnet konusuna gelince faklı görüşlerle karşılaşmaktayız. Nazzâm hiç kabul etmezken, Kadı Abdülcebbâr mütevatir seviyede olanı kabul etmektedir.¹⁵⁵ Mu'tezilîler genelde inanç konularında hadisleri esas almıyor, delil olarak kullanmıyordu. Kur'ân-ı Kerîm'den sapmamak için yine umudu Kur'ân'dan almayı tercih etmişlerdir. Onların akla dayanmaları dönemlerinde Arapçaya çevrilen aklî ilimler üzerinde yoğunlaşmalarına zemin hazırlamıştır. Bu ilimler üzerinde yaptıkları çalışmalar onları düşmanlarıyla tartışmaya girebilecek, kendi delillerini çıkarabilecek kadar yükseltmiştir. Bu sebeple kendini filozof gören birçok kimse görüşünü Mu'tezile mezhebinin görüşlerine yakın bulduğu için kendisini Mu'tezilîler arasına dâhil etmiştir. Çünkü Mu'tezile

¹⁵² Ebû Zehrâ, *Mezhepler Tarihi*, çev. Hasan Karakaya & Kerim Aytekin, 161.

¹⁵³ Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, (Kahire: Matbaatü'l-Cennet, 1962), 3/95. Ayr. bk.; Çelebi, “Mu'tezile”.

¹⁵⁴ Ebû Zehrâ, *Mezhepler Tarihi*, çev. Hasan Karakaya & Kerim Aytekin, 172-173.

¹⁵⁵ Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdülcebbâr*, 234.

mezhebi dinin içeriklerinin yanı sıra insan aklının da açılığını doyurmaya yönelik felsefeye ait düşünceler de barındırıyordu.¹⁵⁶

2. Mu'tezile Mezhebinin Teşekkülü

Mu'tezile mezhebinin oluşumu, hicrî ikinci yüzyılın başlarına tekabül etmektedir. Dînî alanda ve siyasî gelişmelerde adından söz ettiren ve ön plana çıkan bir mezhep olmuştur.¹⁵⁷ İlk kez Basra'da Hasan el-Basrî'nin ders halkasından Vâsıl b. Atâ'nın ayrılması ile ortaya çıkmıştır. Bir ders sırasında bir kimse gelmiş ve Hasan el-Basrî'ye (ö.110/728) büyük günah işleyen kimsenin durumunu sormuştur. Ayrıca bu konuda bir kesimin büyük günah işleyene mü'min başka bir kesimin de kâfir dediğini de belirtmiştir. Hasan el-Basrî bu kimsenin "münâfık" olacağını söylemiştir. Fakat Hasan el-Basrî'nin cevabını beklemeden öğrencilerinden Vâsıl b. Atâ bu kimsenin mü'min de olmayacağını kâfir de olmayacağını *el-menzile beyne'l-menziletayn* denilen iman ve küfür arasında bir yerde olduğunu ileri sürmüştür. Bu şekilde Vâsıl b. Atâ büyük günah işleyen kimsenin durumu konusunda daha önce ortaya konan görüşlerin hepsini reddederek yeni bir iddia ileri sürmüştür. Bu olaydan sonra hocası Hasan el-Basrî'nin sohbet halkasını terk etmiştir. Hocası Hasan el-Basrî'nin "*Vâsıl bizi terk etti demesi*" ile birlikte Vâsıl ve taraftarlarına "**ayrılanlar**" anlamına gelen "**el-Mu'tezile**" ismi verilmiştir.¹⁵⁸ Aynı zamanda yaşanan bu olay Mu'tezile mezhebinin beş önemli ilkesinden biri olan "el-menzile beyne'l-menziletayn" fikrinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur ve bu şekilde Mu'tezile'nin oluşum süreci başlamıştır. Hatta bu esasın ortaya çıkmasında farklı isimlerin merkeze alındığı görülse de fikrin olduğu olay ve tarih büyük oranda bellidir ve merkezde Vâsıl b. Atâ vardır. Aslına bakarsak mezhebin oluşum süreci beş ilkenin oluşum süreci ile sıklıkla ilişkilendirilir.¹⁵⁹ Beş ilkeyi ayrıntılı bir şekilde üçüncü bölümde zikreğimiz gibi mezhebin üç ilkesinin erken dönemde ortaya çıktığını bu esasların Vâsıl b. Atâ ile ilişkili olduğunu bildirmeliyiz.

Fakat Mu'tezile mezhebinin ortaya çıkmasını bu tarihten çok daha eskiye dayandıran âlimler de vardır. Bu âlimler, ilk Mu'tezilileri Hz. Ali ile Muaviye'nin arasında yaşanan siyasî durumlarda taraf tutmayan, kendilerini ilim öğrenmeye ve zamanlarını ibadetle geçirmeye

¹⁵⁶ Ebû Zehrâ, *Mezhepler Tarihi*, çev. Hasan Karakaya & Kerim Aytekin, 173.

¹⁵⁷ Bozkuş, "Kâdî Abdülcebâr ve "Tenzîhü'l – Kur'an anî'l – Metâin" adlı eserinin değerlendirmesi", 364.

¹⁵⁸ Gölcük & Toprak, *Kelâm*, 41.

¹⁵⁹ Osman Aydın, "Mu'tezile Ekolü Teşekkülü, İlkeleri ve İslâm Düşüncesine Katkıları", 36.

veren kimseler olarak rivayet ederler. Bu kimselere bu sebepten dolayı “Mu’tezile” denmesinin sebebi tamamen siyasîdir.¹⁶⁰

İsimlendirme konusuna gelince; Mu’tezile’ye pek çok isim verilmiştir. Daha çok eleştirenler tarafından verilen isimler olsa da kendilerinin benimseyip kullandıkları isimler de vardır. Fakat mezhebin beğenmediği ve eleştirenler tarafından verilip kendilerinin nefret ettiği isim sayısı beğenip benimsedikleri isim sayısından oldukça fazladır.¹⁶¹ Bu mezhebin Mu’tezile ismi yerine tevhîd ve adaleti öne çıkaran manasında “Ehlü’l-adl ve’t-tevhîd” ismini benimsediklerini söyleyebiliriz. Mu’tezile mezhebini eleştirenler ise onların haktan saptıklarını düşündükleri için bu anlama gelen “Mu’tezile ani’l-hakk” ifadesini kullanmışlar, ilahî sıfatları reddetmesine binaen “Muattıla” benzetmesini yapmışlar ve kaderi nefyedenler manasına gelen “Kaderiyye” ismini yakıştırmışlardır.¹⁶² Mu’tezile mezhebi Vâsıl b. Atâ (ö.131/748), Amr b. Ubeyd (ö.144/761), Nazzâm (ö.231/845), Ebu’l-Huzeyl el-Allâf (ö.235/849), İbrahim en- Ebu Ali el-Cubbâî (ö.303/915), Kadı Abdülcebâr (ö.415/1025) ve Zemahşerî (ö.538/1143) gibi önemli âlimlerce temsil edilmiştir.¹⁶³

Mu’tezile mezhebi benimsedikleri bazı âlimlerin görüşlerine göre bazı alt gruplara ayrılmaktadırlar. Kısaca özetleyecek olursak:

Vâsılıye: Bu grup Vâsıl b. Atâ’nın taraftarlarından oluşmaktadır.

Huzeyliye: Bu grup Ebu’l Huzeyl el-Allâf’ın taraftarlarından oluşmaktadır.

Nazzâmiye: Bu grup İbrahim en-Nazzâm’ın taraftarlarından oluşmaktadır.

Hâitiyye: Bu grup Ahmed b. Hait’in taraftarlarından oluşmaktadır.

Bişriyye: Bu grup Bişr b. El-Mu’temir’in taraftarlarından oluşmaktadır.

Muammeriye: Bu grup Muammer b. Ubbad el-Selemî’nin taraftarlarından oluşmaktadır.

¹⁶⁰ Bozkuş, “Kâdî Abdülcebâr ve “Tenzihü’l – Kur’an ani’l – Metâin” adlı eserinin değerlendirmesi”, 364.

¹⁶¹ Kemal Işık, *Mu’tezile’nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri* (Aralık: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1967), 56.

¹⁶² Öz, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 324.

¹⁶³ Gölcük & Toprak, *Kelâm*, 44.

Mizdariyye: Bu grup “Ebû Musa” olarak isimlendirilen ve lakabı “Mizdar” olan İsa b. Subeyh’in taraftarlarından oluşmaktadır.

Sumâmiye: Bu grup Sumame b. Eşres el-Numeyrî’nin taraftarlarından oluşmaktadır.

Hişamiye: Bu grup Hişam b. Ömer el-Fûvatî’nin taraftarlarından oluşmaktadır.

Cahiziye: Bu grup Câhiz’in taraftarlarından oluşmaktadır.

Hayyâtiye: Bu grup Ebul Hüseyin el-Hayyât’ın taraftarlarından oluşmaktadır.

Cübbâiye: Bu grup Ebu Ali el-Cübbâi’nin taraftarlarından oluşmaktadır.

Behşemîye: Bu grup Ebu Haşim Abdüsselâm’ın taraftarlarından oluşmaktadır.¹⁶⁴

Mu’tezile’nin görüşlerini ve düşüncelerini incelediğimizde bu mezhebin ilk olarak dînî sebeplerle ve fikrî sebeplerle ortaya çıktığını, daha sonra siyasî ortamda gündeme gelen ve ses getiren bir fırka olduğunu görmekteyiz.¹⁶⁵ Mu’tezile en başlarda İslâm dinini savunmak için felsefeye yönelmiştir. Nitekim bunda da başarılı olmuş, İslâm dininin esaslarını felsefî yöntemlerle açıklamış ve pek çok milletin kabul etmesinde öncülük etmiştir. Brahmanizm, Hinduizm, Mecûsîlik, Zerdüştlük, Yahudilik ve Hıristiyanlık dinlerinin büyük ölçüde hâkim olduğu topraklarda İslam dîninin tebliğ edilmesi, geniş coğrafyaya yayılması, İslam dînine yeni girecek olan kimselerin irşad ve ikna edilmesi, ilhad ve zındıklık gibi zıt akımların zararlarının engellenmesi Mu’tezile mezhebinin çabaları ile olmuştur.¹⁶⁶ Fakat bunları yaparken diğer yandan fazlasıyla hayran olduğu Yunan felsefesinin de etkisinden sıyrılamamış; itikadî meselelerde nakli kullanırken akli da öne alıp, nakil ve aklın çelişir gibi olduğu noktalarda fazlaca te’vile yer vermiştir. Bu açıdan özellikle selef âlimleri tarafında çok eleştirilmiştir. Nitekim selef; her konuyu nakil yardımıyla çözmeye çalışır, nassa teslimiyeti önemser, özellikle itikadî meselelerde aklın ön planda olmasını hoş karşılamaz. Mu’tezile mezhebinin ise akla bu derece önem vermesi onların en baştaki asıl hedeflerinden sapmasına ve naslarla çelişen görüşlerini savunmak zorunda kalmalarına neden olmuştur. Bu sorunlarla

¹⁶⁴ Ebû Zehrâ, *Mezhepler Tarihi*, çev. Hasan Karakaya & Kerim Aytekin, 172-173.

¹⁶⁵ Bozkuş, “Kâdî Abdülcebbâr ve “Tenzihü’l – Kur’an anî’l – Metâin” adlı eserinin değerlendirmesi”, 367.

¹⁶⁶ Çelebi, “Mu’tezile”, 31/397.

fazla meşgul olunca dinî meseleleri bir kenara bırakıp daha çok felsefî meseleler üzerine çalışmaya başlamışlardır. ¹⁶⁷

3. Mu'tezile Mezhebinin Gelişimi

Mu'tezile mezhebinin oluşumu Vâsıl b. Atâ veya daha önceki tarihlere dayandırılmış olsa da asıl gelişimi ve yayılması Abbâsîler devrine denk gelmektedir. Emeviler zamanında bu mezhebe siyasî baskı yapılmıştır ve Mu'tezilîlerin görüşleri bu baskıya bağlı bir şekilde gelişmiştir. Zamanla baskı altına alınan bu taraf güçlenmiştir ve Emevilerin yıkılıp Abbâsîlerin güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Emeviler Cebriyye'yi desteklerken Abbâsîler Mu'tezile'yi desteklemiştir. ¹⁶⁸Abbâsîler dönemine gelindiğinde zındıklık akımları başlamış, inkarcılık yayılmış durumdaydı. Abbâsî iktidarı Mu'tezilî âlimleri inkarcılara karşı kılıç olarak görmüş ve Mu'tezile mensuplarını köreltmek istememiştir. Hatta destek olmuşlardır. Özellikle halife Mehdî zamanında ölen kimselerin ruhunun yeni doğan bebeklere geçtiğini kabul eden yani tenasüh inancını benimseyen kimseler ortaya çıkmıştı. Bu kimseler insanların aklını karıştırıyor ve yanlış düşüncelere sapmasına sebep oluyordu. Bu kimseler etki alanını genişletmekteydi ve halife bu konuda yapılan yanlışın önünü kesmek ve zındıkların yaptıklarını engellemek için devlet kılıcıyla bu sorunu ortadan kaldırmak istemişti. Fakat kılıç darbesi hiçbir düşüncüyü ve görüşü bitirecek güce sahip olmadığı için bunun çözümü ancak onların delillerini çürütmek olacaktı. Bu konuda halife Mehdî zındıkların delillerini çürütüp onlara cevap vermeleri, ortaya attıkları yanlış düşünceleri yok etmeleri, insanların aklındaki sapık düşüncelere cevaplar vererek insanları aydınlatmaları için Mu'tezilî âlimlerden yardım istemiş ve bu konuda onları teşvik etmiştir. Bu konuda Mu'tezile âlimleri canla başla çalışmışlardır. ¹⁶⁹ Bu bilgilerden ve bahsettiğimiz yakınlıklardan hareketle Abbâsîlerin kuruluşunda Mu'tezile mezhebinin temsilcilerinin yönlendirmelerinin olduğunu tahmin etmekteyiz. Kaderini Abbasîlerin kaderine bağlayan Mu'tezile, Abbasîlerin yıkılması ile kendisine muhalif görüşte olanların birtakım saldırılarına maruz kalmıştır. Bu durum mezhebi yıpratmış, kendisini temsil etmesi zora girmiş ve en önemlisi mezhebe ait eserler yok edilmiştir. Durum böyle olunca mezhep ücra köşelerden bireysel olarak temsil edilmiştir. Sonra muhalifler mezhebi kendi istedikleri gibi görmeye ve bu şekilde eleştiriler yapmaya başlamışlardır. ¹⁷⁰

¹⁶⁷ Gölcük & Toprak, Kelâm, 43-44.

¹⁶⁸ Bozkuş, "Kâdî Abdülcebbar ve "Tenzihü'l – Kur'an anî'l – Metâin" adlı eserinin değerlendirmesi", 365.

¹⁶⁹ Ebû Zehrâ, Mezhepler Tarihi, çev. Hasan Karakaya & Kerim Aytekin, 164.

¹⁷⁰ Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadî Abdulcebbar*, 217.

Ebû Ca'fer el-Mansur'un halife olduğu dönemde Amr b. Ubeyd ile aralarında dostluk bağı kurulmuştu. Halife Mansur, Hz. Hasan'ın torunu Muhammed b. Abdullah en-Nefsüzzekiyye isyanında onun yanında yer alıp destekleyen Mu'tezilîler'i takibe aldı. Mu'tezilî âlimlerden bazıları buldukları yerde gizlenmeyi tercih ederken bazıları Horasan, Yemen, Taberistan ve Mağrib'e gitti. Halife Mansur'un ölümünden sonra halifelik makamına oğlu Mehdî geçmiş, Mehdî'nin vefatından sonra El-Hâdî'nin kısa süreli bir hilafet dönemi olmuştur. Ardından Hârûnürreşîd iktidara gelince Mu'tezilîler tekrar değer görmeye başlamıştır.¹⁷¹ Halife Hârûnürreşîd, Mu'tezilî âlimlerin bilgisine, insanlar üzerindeki etki ve ikna kabiliyetlerine güveniyordu. Bu dönemde mezhebin devlete sızma eğilimi ve halifenin yakınında olma politikası yeniden canlandı. Harunürreşîd, itîmadı sebebiyle bir kısım Mu'tezile âliminin tebliğ ve irşad faaliyetlerini sürdürmeleri için Çin'den Bizans'a kadar pek çok bölgeye gitmelerini sağladı. Bu süreçte Yahya b. Hamza el-Hadramî Şam kadısı oldu. Bu süreç mezhep için çok rahat ve yıldızının parladığı dönem olmasa da gelişimine zemin hazırlamıştır. Halife Hârûnürreşîd'in ölümünden sonra oğulları arasında hilafet kavgası başlamış ve annesi Abbâsî sülalesinden olan Emin tahta çıkmıştır. Bu süreçte Mu'tezilîler biraz önem kaybetse de ilerleyen dönemlerde iktidar çekişmesinde başarı elde eden Me'mûn'u destekledikten sonra Me'mûn'un tahta geçmesiyle ciddi nüfuz elde etmeye başladılar. Çünkü Me'mûn, ilme, felsefeye, edebiyata, cedel ilmine çok meyilli birisiydi ve aradığı ortamı, özellikleri Mu'tezile mezhebinde buluyordu dolayısıyla bu durum onun bu mezhebe intisap etmesini kolaylaştırdı. Hatta kendisini de Mu'tezilî âlimlerden sayan Me'mûn; devlet kademesini bu gruptan seçti. Bu dönemde daha önceki günlere göre Mu'tezile mezhebi devlet ve idareciler üzerinde çok daha büyük bir etkiye sahipti. Me'mûn'un annesi Türk/İran asıllı idi. Me'mûn Arap toplumuna karşı ve İran toplumuna karşı Türklerden, Ehl-i Sünnet ile Şîa'ya karşı da Mu'tezilîler'den fayda sağlamaya çalıştı. Mu'tezile âlimlerinden Bîşr b. Mu'temir, Sümâme b. Eşres (ö:213/828) ve İbn Ebû Duâd¹⁷² (ö:240/854) mezheplerinin sarayın resmî mezhebi olması konusunda halifeyi etkilediler. Özellikle ilerleyen süreçte vezir olan Mu'tezilî âlim İbn Ebû Duâd'ın etkilemesi ile Kur'ân-ı Kerîm'in yaratılmış olduğu düşüncesini benimsemiştir. Hatta belli bir süre Kur'ân'ın yaratılmış olduğu düşüncesini reddeden kadı ve âlimlere baskılar uygulamıştır.¹⁷³ O dönemde Me'mûn, birçok ilim merkezi oluşturmuş, Yunan felsefesine ait eserler tercüme ettirmiş ve "Beytü'l-Hikme" isimli akademiye kurduğunu. Bu durumun yanı sıra Me'mûn, bir grup

¹⁷¹ Öz, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 326.

¹⁷² Aynı zamanda İbn Ebû Duâd, Abbâsî dönemi halifelerinden Me'mûn'un veziri ve kâtibidir.

¹⁷³ Çelebi, "Mu'tezile", 31/392.

Mu'tezilî âlimden etkilenecek diğer mezheplere mensup olanlara veya başka görüşleri benimseyen kimselere Mu'tezile'nin fikirlerini benimsemeleri konusunda baskılar yapmış, tarih sahnelerinde "Mihne" diye bilinen olayı başlatmıştır. Bu baskı ve zorbalık elbette halkı olumsuz etkilemiş; mezhebe ve devlete olan bakış açısını kin ve nefrete boğmuştu. Nitekim özgür düşünceyi savunan Mu'tezile mezhebi adına yapılan bu hareket halife eliyle gerçekleştiği için devleti bir düşünce sistemine zorlamaktaydı. Doğal olarak eziyet edilenlerin arkasında duran halk, devleti yönetenlere ve bu işe destek verenlere ciddi düşmanlık beslemeye başlamıştı. Mu'tasım-Billâh'ın ve Vasîk-Billâh'ın dönemlerinde de bu durum aynı şekilde devam etmiş, özellikle Ahmed b. Hanbel başta olmak üzere, Ehl-i hadis, Selef, Sünnet ehli kimseler bazı eziyetlere ve sıkıntılara maruz kalmıştı. Bunların etkisiyle Mu'tezile'ye güven ciddi şekilde zedelenmişti.¹⁷⁴ İslâm düşünce tarihine baktığımızda Mihne olaylarına ayrılmalara ve kutuplaşmalara sebebiyet veren ilk ideolojik tartışma diyebiliriz. Yapılan bu eziyetlere maruz kalanlar arasında Ahmed b. Hanbel'in de içinde bulunduğu Sünnî bir grup yer almaktaydı. Toplumun Sünnî kısmına ve liderlerine uygulanan baskı ve zorbalık, Allah'ın her şeyden münezzehe olduğu fikrini korumak amacıyla teşbih içeren ayet ve hadisleri akılcı bakış açısıyla incelemek, İlâhî sıfatları reddetmiş gibi gösteren görüşleri savunmak mezhebe ağır darbeler aldırıştır.¹⁷⁵ Böylece Mu'tezile mezhebi için yükselme devri sona ermiş oldu.

4. Mu'tezile'nin Gerilemesi ve Çöküşü

Mütevekkil'in iktidara gelmesi ile devletin Mu'tezile'yi destekleme dönemi sona ermiş oldu. Bu dönemde Ahmed b. Hanbel ve onun gibi âlimlere itibarları geri verildi. Mütevekkil özellikle dinî konularda çok hassas davrandı ve Mihne uygulamalarını bitirdi. Bu sebeple hapisanelerde işkenceye maruz kalanları serbest bıraktı, Mu'tezile'nin yerleştiği devlet kademelerini ve memuriyetleri boşaltarak yerine kendi görüşüne yakın kimseleri yerleştirdi.¹⁷⁶ Mu'tezile'nin destek verdiği bazı baskıcı uygulamalar, kendi aralarındaki anlaşmazlıklar sebebiyle birbirlerini tekfir etmeleri onların çöküşünü hızlandırdı. Tüm bunlara rağmen kuruluşu sağlam temellere dayandığı için varlığını devam ettirdi. Mu'tezile mezhebine en ağır darbe İmam Mâtürîdî'nin ve İmam Eş'arî'nin Sünnî kelimelerini kurması olmuştur. Ayrıca İbnü'r-Râvendî'nin Şîa'ya dâhil olması da etkili olmuştur.¹⁷⁷

¹⁷⁴ Öz, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 326-327.

¹⁷⁵ Çağfer Karadaş, "Mu'tezile Kelâm Okulun Oluşum ve Gelişim Süreci", 20.

¹⁷⁶ Öz, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 326-328.

¹⁷⁷ Çelebi, "Mu'tezile", 31/392.

Kurulan Basra ve Bağdat okullarının birbirlerini tekfir etmeleri ve düşman tavırları, mezhebin yirmiye yakın kola ayrılması, Mihne döneminde yaşanan haksızlıklardan dolayı bir grubun intikam hazırlığı yapması, muhalifler arasındaki dayanışma Mu'tezile mezhebi için çöküş dönemini tetiklemiştir.¹⁷⁸

Abbâsîlerin merkezî otoritelerini kaybetmesi Mu'tezile'nin yeniden canlanması ve kaybettiği gücü toplaması için bir fırsat oldu. Bu durum, ortaya çıkan bölgesel yönetimlerin oluşması ile yakından ilgilidir. Özellikle Büveyhîler devrinde Büveyhî hükümdarı Adudüddavle Sâhib b. Abbâd'ı vezirliğe getirince Mu'tezile içinde bir canlılık başlamıştır. Çünkü Adudüddavle Mu'tezili bir âlimdir. Ardından Kadı Abdülcebbâr'ın da kâdilkudât olması mezhebin canlanmasında çok büyük öneme sahiptir. İlerleyen süreçte devletin önemli makamlarına Mu'tezilîler getirilmiştir. Sâhib b. Abbâd'ın ölümü ile Mu'tezilî kesim önemini yitirdi ve Abbâsî halifesi olan Kâdir-Billâh ile aralarındaki olumsuz çekişme ile çöküşleri hızlandı.¹⁷⁹ Kâdir-Billâh, Abbâsiler tarafından çokça önemsenmiş; zühd ve takvası ile meşhur olmuştur. Ehl-i hadis'in görüşlerine paralel yazdığı ve içeriğini sahabenin faziletlerinin oluşturduğu bir kitapçık çıkardı. Bu eserinde Mu'tezile mezhebini Kur'ân'ın yaratılmış olduğu düşüncelerinden ötürü tekfir etmiş ve bu eseri her cuma, Bağdat'ta el-Mehdî Camii'nde okunmuştur.¹⁸⁰

Gazneli Mahmud 420/1029 yılında Rey'i işgal edince buradaki Mu'tezilîler Horasan'a gitti. 429/1037 yılında Şelçuklu Hükümdarı Tuğrul Bey Rey'i ele geçirdi, Bağdat'a gidip halifeye ziyarette bulundu. Bu gelişmeler Abbâsîlerin gözünde Selçukluların değerini yükseltti. Tuğrul Bey'in veziri olan Kündürî, Mu'tezilîleri destekliyordu ve onları önemli mevkilere getiriyordu. Bu durumda Mu'tezile yeniden canlanmak için fırsat buldu. Tuğrul Bey'in vefatından sonra yerine yeğeni Alp Arslan geçti. 456/1064 yılına gelindiğinde vezir Kündürî'nin görevden alınması ve ertesi yıl öldürülmesi ile Mu'tezile'nin arkasındaki siyasî destek sona ermiş oldu. Vezir Kündürî'nin yerine Nizamü'l-Mülk Hasan b. Ali et-Tusî atandı. Daha sonra vezirlik görevine getirilen Nizamü'l-mülk'ün desteği ile Eş'arîler ön plana çıktı. Eş'arî ve Şâfiî olduğu bilinen Nizamü'l-mülk, Eş'arîler'e kaybettikleri itibarı geri kazandırarak Bağdat ve Nişabur gibi yerlerde Eş'ari akaidinin öğretildiği Nizamiye medreselerini kurdu.¹⁸¹ Cüveynî ve Gazzâlî gibi nüfuzlu âlimlerin eleştirilerine maruz kalan Mu'tezilîler daha fazla o bölgede tutunamayıp Horasan'a ve Hârizm'e göç etmek durumunda kaldılar. Mu'tezile, Sünnî

¹⁷⁸ Öz, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 329.

¹⁷⁹ Çelebi, "Mu'tezile", 31/392-393.

¹⁸⁰ Öz, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 329-330.

¹⁸¹ Öz, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 329-331.

âlemden uzaklaşmış olsa da tamamen kopamamıştır. Zaman zaman yaşanan Mu'tezile-Şia yakınlığı ile Yemen Zeydiliği kısmen de İmâmiyye arasında varlığını korumaya çalışmaktadır.¹⁸² Kadı Abdülcebbâr, kendi dönemine kadar geçen süreçte yaşamış olan Mu'tezile ricâlini on tabaka olarak zikrederken¹⁸³ İbnü'l-Murtazâ, Hâkim el-Cüşemî'nin eklemiş olduğu iki tabakayı da zikrederek on iki olarak saymaktadır.¹⁸⁴

Mu'tezile'nin çöküşüne etki eden önemli sebeplerden birisi de, Mu'tezile'nin hiçbir zaman fıkıh ve hadis ile meşgul olan âlimler tarafından desteklenmemesidir. Bu yüzden Mu'tezile mezhebi bir tarafta fıkıhçılar bir tarafta da hadisçiler olmak üzere iki güçlü düşman arasında kalmaları sebebiyle de zayıflamıştır. Bu grupların Mu'tezile mezhebini sevmeme nedenlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

- 1) Mu'tezile mezhebinin inanç ile ilgili konularda önceki müslümanların takip ettiği yolu bırakıp, aklı ön plana almaya başlamalarıdır. Nitekim selef-i salihîn her konuda Kur'ân-ı Kerîm ayetlerine ve Sünnete bakar bunların dışındakilere taşmazlar ve güvenmezlerdi. Mu'tezile'nin kullandığı aklî ve felsefî yol selefîn metodu değildi ve bu hadis ve fıkıh âlimlerinin de alışık olmadığı bir yoldu.
- 2) Mu'tezilî âlimlerin fazlaca dualist gruplarla, inkarcılarınla tartışmalarda bulunmaları ve bu tartışmaların bazı mezhep mensuplarının görüşlerinin değişmesine sebep olması. Çünkü iki düşman savaşıırken mutlaka birbirinin taktiklerini öğrenir ve bir süre sonra taklit etmeye başlar. Mu'tezile mensuplarına da savaştıkları kimselerin düşünceleri böyle sızmıştır. Mu'tezile'nin fikrî yapısını değiştirecek kadar köklü düşünceler olmasa da bazılarının bu fikirler etki etmiştir. Bunu gören hadis ve fıkıh âlimlerinin cephe alması doğaldır.
- 3) Bazı Mu'tezilî âlimlerin, İslâm dinine hizmeti çok ve değeri büyük olan âlimlerle tartışmalara girmesi ve haddi aşan ifadeler kullanması. Bu görüntüden hareketle halk nezdinde Mu'tezile mensuplarına karşı bakış açısı olumsuz boyuta taşınmıştır.
- 4) Mu'tezile mezhebinin içine inkarcıların sızması ve kötü düşüncelerini yayabilecek bazı ortamlar bulması. Mu'tezilîler zaman içerisinde aralarında bulunan inkarcıları farketmiş, onları uzaklaştırmaya çalışmışsa da o kimselerin daha önce Mu'tezile içinde bulunması ve o isimle düşüncelerini yayması o lekenin Mu'tezile'ye de bulaşmasına sebep olmuştur.

¹⁸² Çelebi, "Mu'tezile", 31/393.

¹⁸³ Cüşemî vd., *Fazlû'l-İ'tizâl*, nşr. Fuâd Seyyid, 213-333. Ayr. bk.; Çelebi, "Mu'tezile", 31/393.

¹⁸⁴ Cüşemî vd., *Fazlû'l-İ'tizâl*, nşr. Fuâd Seyyid, 9-119. Ayr. bk.; Çelebi, "Mu'tezile", 31/393.

- 5) Mihne döneminde değerli hadis ve fıkıh âlimlerine işkenceler yapılması. Daha önce de bahsettiğimiz gibi mezhep görüşlerine taassup derecesinde bağlanmış olan kimselerin kendi görüşlerini kabul ettirmek için zorlamaya başvurmaları ve çeşitli işkenceler yapmaları halk nezdinde değerlerini düşürmüştür. Birçok âlim sabretmiş, onlar sabrederken halk Mu'tezile'ye kin ve nefret beslemiştir.¹⁸⁵

5. Yayıldığı Coğrafya

Mezhep kurucusu olan Vâsıl b. Atâ, Medine şehrinde dünyaya gelmiştir. Daha sonra Basra'ya gitmiştir. Hasan-ı Basrî ile ayrılmaları sonrasında yetiştirdiği öğrencilerinden bazısını değişik İslâm beldelerine göndererek mezhebin yayılmasında çok önemli bir adım atmıştır. Öğrencilerin yayılması mezhebin de birçok İslâm bölgesinde yayılması ve benimsenmesini beraberinde getirmiştir.¹⁸⁶ İbnü'l-Murtazâ'dan gelen rivayete göre Vâsıl b. Atâ öğrencisi Abdullah b. Hâris'i Mağrib'e, Hafs b. Sâlim'i Horasan'a, Kâsım b. Sadî'yi Yemen'e, Eyyûb b. Evetn'i el-Cezîre'ye, Hasan b. Zekvân'ı Kûfe'ye, Osman et-Tavîl'i Ermenistan'a gönderdiğini rivayet etmektedir.¹⁸⁷ Ayrıca Amr b. Ubeyd zamanında Şam'da ortaya çıkan Muhammed b. Abdullah en-Nefsüzzekiyye isyanına bazı Mu'tezilîler destek vermiş ve takipten kurtulmak amacıyla bu kişiler Horasan, Yemen, Taberistan ve Mağrib'e gitmek durumunda kalmışlardır. Abbâsîler döneminde Basra ve Bağdat faaliyet merkezi sayılmaktaydı ve burada yetişen öğrenciler İslâm coğrafyasının değişik yerlerine gönderilmekteydi.¹⁸⁸

Büveyhîler döneminde çok önemli bir etkiye sahip olduğu bilinen Mu'tezilî vezir, vali ve kadıların bulunması Bağdat, Hemedan, Ahvaz, Musul, Tüster, Kirmanşah, Kuhistan, Taberistan, Deylem, Şîraz ve Yezd gibi yerlerde Mu'tezile mezhebinin yayılması konusunda etkili olmuştur. Selçuklu hükümdarı olan Tuğrul Bey zamanında da bu gelişme devam etmiştir. Rivayetlere göre Çin, Şam, Mağrib, Yemen el-Cezîre, Ermenistan, Azerbaycan, Hûzistan, Vâsıt, Ahvaz, İran, Kirman, Sind, Cezîratülarab, Basra, Semerkant, İsfahan, Karmîsîn, Cürçân, Nişâbur, Horasan gibi beldelerde de temsilcileri bulunmaktadır. Mu'tezile mezhebi günümüzde kısmî olarak da Şii kesimlerde bulunmakta olup yoğun olarak ise Yemen'deki Zeydiyye içerisinde varlığını devam ettirmektedir.¹⁸⁹ Zeydiyye ile Mu'tezile

¹⁸⁵ Ebû Zehrâ, *Mezhepler Tarihi*, çev. Hasan Karakaya & Kerim Aytekin, 165-169.

¹⁸⁶ Çelebi, "Mu'tezile", 31/397.

¹⁸⁷ Kadı Abdülcebâr, *el-Münye ve'l-emel*, drl. İsamüddin Muhammed Ali & Ahmed b. Yahya el-Murtaza (İskenderiye : Darü'l-Ma'rifeti'l-Camiyye, t.y.), 25. Ayr. bk.; Çelebi, "Mu'tezile", 31/397.

¹⁸⁸ Çelebi, "Mu'tezile", 31/397.

¹⁸⁹ Çelebi, "Mu'tezile", 31/398.

arasındaki benzerliğin en önemli göstergesi zeydîler'in Vasıl b. Ata'yı reis olarak kabul etmeleri ve görüşlerine uymalarıdır. Mu'tezile ile Zeydîliğin en yoğun şekilde görüldüğü dönem halife Me'mun dönemidir. Hatta Me'mun'un Hz. Ali'nin üstünlüğünü her fırsatta belirtmesi onun Zeydî bir halife sayılmasını sağlamıştır.¹⁹⁰

Abbasîler döneminde Mu'tezile Basra ve Bağdat olmak üzere ikiye ayrıldı. Bu iki ekolü birbirinden ayıran en önemli özellik Basra ekolüne mensup kimselerin Abbâs oğullarından yana tavır koymalarına karşı Bağdat ekolüne mensup kimselerin Hz. Ali'yi diğer sahabelerden üstün tutmaları ve siyâsî tavır olarak Ali oğullarının yanında olmalarıdır.¹⁹¹ Basra koluna Basriyyûn, Bağdat koluna Bağdâdiyyûn denilmekteydi. Zaman geçtikçe iki okul haline gelen bu kollar beş esası kabul ederken bazı ayrıntılarda farklı yorumlamalara gitmişlerdir. Ebû Reşîd en-Nîsâbûrî, "*el-Mesâ'il fi'l-hilâf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bağdâdiyyîn*" isimli eserinde kendi zamanında Bağdat kolunun temsilcisi Ebü'l-Kâsım el-Belhî (ö.319/931) ve Basra kolunu temsil eden Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin ittifak edemedikleri konuların 155 olduğunu rivayet etmektedir. Malatî (ö.377/987) 1000'i aşkın mesele olduğunu söylemektedir. Burada 1000 rakamından maksadın meselelerin çokluğunu ifade etmek olduğunu düşünmekteyiz.¹⁹² Ebû Mûsâ el-Murdar (ö.226/841) iki okul arasında bulunan ihtilafli konuları "*Kitabu mâ cerâ beynehu ve beyne'l-Basriyyin*" isimli eserde ele almıştır.¹⁹³

Basra Okulu; Mu'tezile'nin ayrıldığı iki koldan biridir ve Usûlî'l-Hamse olarak bilinen beş ilke üzerinde ittifak etmektedir. Vâsıl b. Atâ, mezhebin kurucusu olduğu gibi Basra okulunu da ilk temsil edendir. En önemli temsilcileri; İbrâhim en-Nazzâm, Câhız (Arap edebiyatında meşhur nesir ustası sayılır), Ebû Ali el-Cübbâî ve oğlu Ebû Hâşim (Ebû Ali hocası Ebû Ya'kub eş-Şahhâm öldükten sonra Basra Mu'tezilîleri'nin başına geçmiştir), Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdülcebbâr el-Hemedanî'dir. Kadı Abdülcebbâr eklektik anlayışı benimsemiş ve kendinden önce gelen âlimlerin tüm görüşlerini toplayarak bunlar arasından seçimlerde bulunmuştur. Genel olarak tercih ettiği görüşler arasında Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin görüşleri yoğunluk kazanmaktadır.¹⁹⁴ Böylece geç dönem Basra Mu'tezilesi'nin önemli

¹⁹⁰ Hakyemez, *Bişr b. El-Mu'temir ve Mu'tezile'nin Bağdad Ekolünün Doğuşu*, 67.

¹⁹¹ Aydınlı, "Mu'tezile Ekolü Teşekkülü, İlkeleri ve İslâm Düşüncesine Katkıları", 47-48.

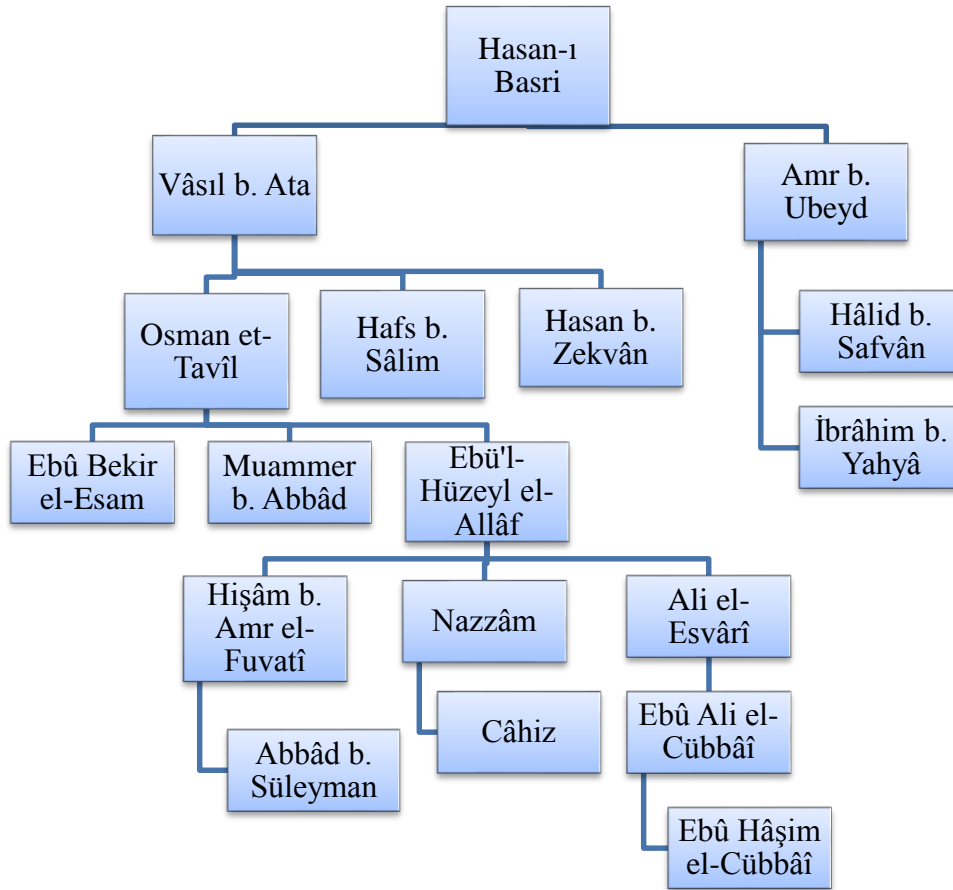
¹⁹² Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman Malatî Şafii, *et-Tenbih ve'r-red ala ehli'l-ehva ve'l-bida'*, nşr. Muhammed Zahid Hasan el-Kevseri (Beyrut : Matbaatü'l-Maarif, 1968), 34. Ayrıc bk.; Çelebi, "Mu'tezile", 31/393.

¹⁹³ Öz, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 329-332.

¹⁹⁴ Çelebi, "Mu'tezile", 31/394.

temsilcileri arasında Kadı Abdülcebâr'ın adı mutlaka geçmekte¹⁹⁵ ve Basra Mu'tezilesinin Cübbâî geleneğine bağlı olan güçlü kelamcıları arasında sayılmaktadır.¹⁹⁶ Ayrıca bu ekolün adını temsilcilerinden olan Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf'tan aldığına dair rivayetler de vardır. Bu kişi kelâm ilmine “atomcu düşünce” yi ilk sokan kimse olarak bilinir ve hayatının az bir kısmını Basra'da geçirmiştir.¹⁹⁷

Basra Mu'tezilesi usulde ve fûrûda aklın yanında vahyi de birlikte değerlendiren bir ekoldür. Fikrî mücadeleyi benimseyen bu grubun temsilcileri Hz. Peygamber'den (sav) itibaren korunan İslâm geleneğini sürdürmek gayretindeydiler. Bu sebepten ötürü felsefeyi filozof gibi kullanma yerine dinin hizmetinde kelâmcı olarak kullanmışlardır.¹⁹⁸

¹⁹⁵ Boyalık, “Kadı Abdülcebâr’ın “Sözün Hakikati Teorisi” ve Abdülkâhir el-Cürçânî’nin “Sözdizimi Teorisi” Bağlamında Bir Eleştirisi”, 1.

¹⁹⁶ Aslan, *Kadı Abdülcebâr’a Göre Dinin Aklı ve Ahlaki Savunusu*, 19.

¹⁹⁷ Çağfer Karadaş, “Mu'tezile Kelâm Okulunun Oluşum ve Gelişim Süreci”, 14.

¹⁹⁸ Öz, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 333.

Bağdat Okulu; Mu'tezile'nin ayrıldığı iki koldan biridir ve aynen Basra Okulu gibi Usûlî'l-Hamse olarak bilinen beş ilke üzerinde ittifak etmektedir. Bağdat Okulu, Basra Okulu kurulduktan kısa süre sonra kurulmuştur. Kurucusu Bişr b. Mu'temir'dir. Bişr b. Mu'temir, Arap edebiyatı konusunda da kelam konusunda da birçok eser yazmıştır ve Hârûnürreşîd'in veziri Fazıl b. Yahyâ el-Bermekî aracılığı ile fikirlerini sarayın çevresindekilere benimsetmeye çalışmasıyla bilinir. Bağdat okulunun Bişr b. Mu'temir'in yanında en önemli temsilcileri; Sümâme b. Eşres (ö. 213/828), Ebû Mûsâ el-Murdâr, Ahmed b. Ebû Duâd (üçü de Bişr b. Mu'temir'in öğrencileridir)'dir.¹⁹⁹ Mu'tezile'ye mensup âlimler akla önem vermelerinin yanı sıra başka özelliklere de sahip kimselerdi. Yaşadıkları zamanın kültürüne hâkim, dil konusunda yetenekli, hitabetleri güçlü olup bunun yanında zâhid, hayırsever insanlardı. Hatta zühde olan bağlılıkları sebebi ile Bağdat Mu'tezililerine "Nüssâku Bağdad"²⁰⁰ ismi verilirdi.²⁰¹

Bağdat okulunun düşünce yapısı mücadeleci, usul ve fûrûda vahyin yanında akli da göz önünde bulunduran Mu'tezilî bir yaklaşımdır. Bağdat okulunun mensupları felsefeyi İslâm dinine hizmette araç olarak kullanan kelamcılardan oluşmaktadır. Bu sebeple genel olarak amelî ve siyasî alanda kendilerini göstermişlerdir. Mu'tezile mezhebinin görüşlerini emir bi'l-ma'rûf ve nehi'y-ani'l-münker ilkesi etrafında yayılmasının daha etkili ve daha isabetli olacağı görüşündedirler. Bu görüşten hareketle eserlerinde genellikle imamet meselesi üzerinde durmuşlar ve başa gelen yöneticilerle olumlu iletişim kurmaya özen göstermişlerdir. Basra okuluna göre daha fazla felsefe ile ilgilenmişlerdir.²⁰²

Bağdat Mu'tezilesi, beş ilkeyi kabul ederken bunların devlet eliyle yayılması gerektiğini düşünmekteydi. Bunun da emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker kapsamında kabul ettirilmesi görüşünü benimsemişlerdi. Bunun en önemli göstergesi Emevîlerin son iki halifesine, Abbâsîlerin birçok halifesine yaklaşma çabalarıdır. Bu sebeple bu ekol mensupları genelde yöneticilerle iyi ilişki içinde olmaya çalışmışlardır.²⁰³

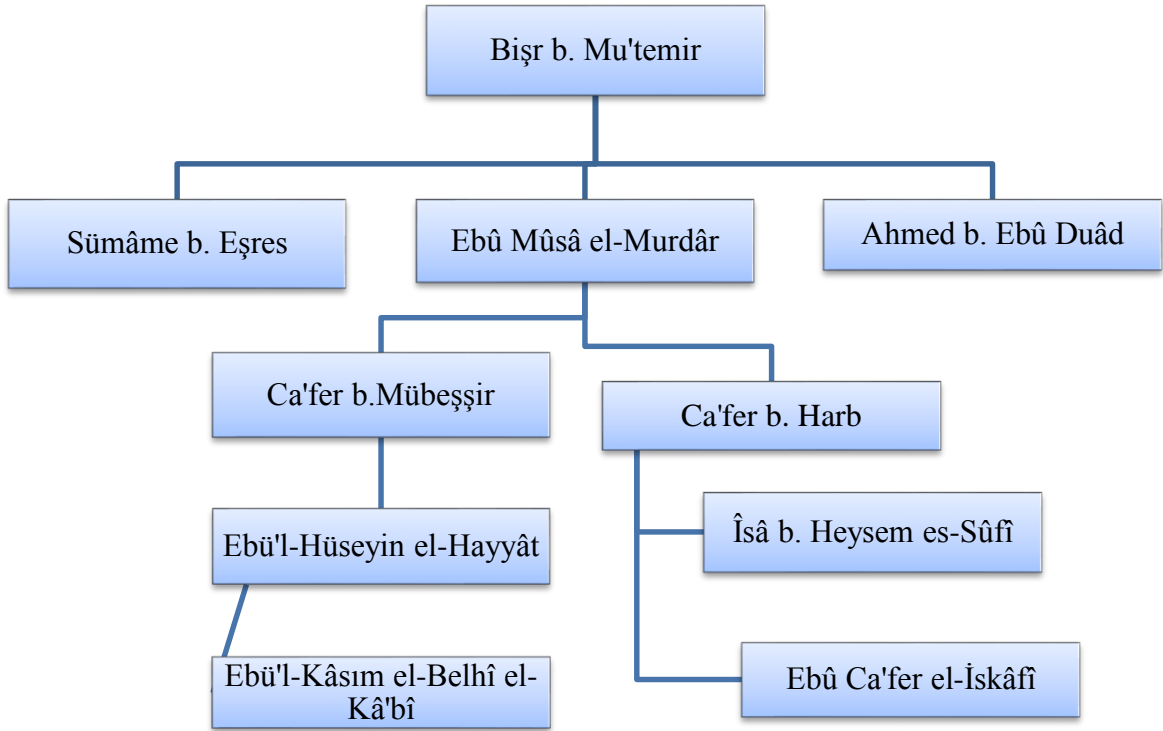
¹⁹⁹ Çelebi, "Mu'tezile", 31/394.

²⁰⁰ "Kendilerini Allah'a adayınlar" anlamında kullanılan tasavvufî terim.

²⁰¹ Çelebi, "Mu'tezile'nin Klasik İslâm Düşüncesindeki Yeri ve Modern Döneme Etkileri", 5.

²⁰² Çelebi, "Mu'tezile", 31/394.

²⁰³ Öz, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 333.

204

Kısaca özetleyecek olursak Mu'tezile mezhebi Basra'da ortaya çıkmış ve hızla yayılmıştır. Emevîler döneminin son zamanlarında Abbâsîler döneminin ise ilk zamanlarında varlığını hissettirmiştir. Felsefeci kesime karşı kelâm ekolünü ortaya çıkaran ve İslâmiyet dışında dinlerin ve görüşlerin ortaya attığı eleştirilere cevap vermek, aklî düşüncüyü İslâm dünyasına yerleştirmek isteyen ekol olarak kendini göstermiştir. Gelişim zamanı daha çok Abbâsîler'de Me'mun dönemine rastlamaktadır. Me'mun zamanında devletin resmî mezhebi olması Mu'tezile'yi zirveye çıkarmıştır. Bu durum bir süre devam ettikten sonra Mütevekkil dönemi ile düşüşe geçen mezhep bir süre sonra ortadan kalksa da tamamen yok olmamıştır. Şîa'nın İmâmiyye ve Zeydiyye kollarında fikirsel olarak Mu'tezile mezhebinin yatması az da olsa hâlâ bu mezhebin taraftarının olduğunu göstermektedir. Mezhebe en büyük darbenin mihne dönemi aşırılıklarının olduğunu düşünmekteyiz. O dönemde yapılan zorbalıklar, görüşlerini karşı tarafı sindirerek kabul ettirmek istemeleri ve fazlaca siyâsî olaylara katılmış olmaları onların ilmî bir ekol olarak devam etmesini imkânsız kılmış, çöküşüne sebep olmuştur. Çünkü zorlamayla kabul ettirilen görüşler bir gün yıkılmaya mahkûmdur. Kaba kuvvet ile sağlanan her şey bir gün mutlaka mağlup olur. İnsanoğlu zorlama ile kabul

²⁰⁴ Çelebi, "Mu'tezile", 31/394.

ettirilmeye çalışılan her bilgi konusunda şüpheye düşer. Zira sağlam temeli olan güçlü görüş ve doğru bilgi kaba kuvvete ihtiyacı olmaksızın kendini kabul ettirir.

B. Kadı Abdülcebbâr'ın Mu'tezile İçindeki Yeri

Kadı Abdülcebbâr, Mu'tezile'nin on birinci²⁰⁵ tabakasında yer almaktadır ve Mu'tezile mezhebinin geniş kitlelere yayıldığı, her tabakadan insana ulaştığı son parlama sürecinde adından söz ettirmektedir.²⁰⁶ Basra ekolünün lideri olmakla birlikte aynı zamanda en önemli temsilcilerindendir. Kadı Abdülcebbâr devlet adamlarının üzerinde ciddi bir etkiye sahipti ve bu gücünü Mu'tezile'yi canlandırmak için kullanmış ve büyük oranda başarılı olmuştur. Ayrıca yazdığı eserler ve yetiştirdiği öğrenciler ile Mu'tezile'nin gelecek nesillere aktarılmasında büyük önem arz etmektedir.

Kadı Abdülcebbâr, Bakıllânî'nin Eş'ariyye'ye ve Ebü'l-Mu'in en-Neseffî'nin Mâtürîdiyye'ye kattığı değeri Mu'tezile'ye katmıştır. Mu'tezile'ye birçok katkısı ve büyük hizmetleri oluştur. Mu'tezile'nin muhalifleri ile ciddi tartışmalara girmiş, rakiplerine karşı mezhebi savunmuştur. Bu tartışmalardan hareketle görüşlerine ve yaklaşımlarına bakıldığı zaman Ehl-i Sünnet'in yorumlarına yakın düşünce yapısına rastlanmaktadır. Ayrıca Kadı Abdülcebbâr'ı mezhep için değerli kılan bir başka nokta da onun çalışmalarının kayda geçirilmiş olması ve günümüze kadar saklanmasıdır. Onun eserleri bugün Mu'tezile'ye dair en önemli bilgileri veren belgelerdir. Çünkü kaderi Abbasîlerin kaderine bağlı olan Mu'tezile, Abbasîlerin yıkılması ile büyük darbe almış ve rakipleri tarafından saldırılara maruz kalmıştır. Bu sebeple mezhebe ait belgeler ortadan kaldırılmış, eski gücünde olmayan mezhep taraftarları bireysel olarak uzak yerlerde varlıklarını devam ettirmeye çalışmışlardır. Nitekim Kadı Abdülcebbâr'dan önce mezhep daha çok muhalif yazarların eserlerinden tanınıyordu. Doğal olarak bu kimselerin yazdığı eserlerdeki Mu'tezile bilgisi subjektif ve tarafdirdi. Abdülcebbâr'ın eserleri ile mezhep hem bizzat kendi ifadeleriyle öğrenilmiş hem de günümüze kadar ulaşmıştır.²⁰⁷

Kadı Abdülcebbâr döneminde Mu'tezile tabiri caizse biraz durulmuş, eski aşırılıklar ve sivrilikler artık yerini olgunluğa bırakmış vaziyetteydi. Bu konuda Abdülcebbâr'ın ilmî birikiminin, çok yönlü eğitiminin de bu konuda etkili olduğunu söylemek mümkündür. Zira o

²⁰⁵ Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbâr*, 215, Çelebi, "Şerhu'l-Usûi'l-Hamse", 1/46.

²⁰⁶ Kazanç, *Kadı Abdülcebbâr'da Nedensellik Kuramı*, 76.

²⁰⁷ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/47.

diğer özelliklerinin yanı sıra bir denge adamıdır. Şii'ler, Mutezililer ve Sünnî Müslümanlardan oluşan bir kesime yirmi beş yıl kadar baş kadılık yapmıştır.²⁰⁸

Kadı Abdülcebâr'ın kelim ilmi ile çok ilgilenmesinin yanı sıra tefsir, fıkıh, hadis, dinler tarihi gibi ilimlerle de ilgilenmiş olması onun çok yönlü, bilgili, geniş ufuklu biri olmasına ve bu yanının Mu'tezilî düşüncesinin yaşatılmasında çok önemli yere sahip olmasına olanak sağlamıştır. Ayrıca görüşleri mezhep mensuplarınca benimsenmiş ve değer görmüştür. Elbette eleştirenleri de olmuştur, hatta bazıları onu gulattan saysa da bu ithama maruz kalmasının sebebi mezhebine bağlılığı ve mezhep mensuplarını savunmasıdır. Lâkin çoğunluk onu savunmaya çalışmıştır. Hayatı boyunca Mu'tezilî çizgiyi ve Mu'tezilî kimliği koruyan alimlerdenidir. Ayrıca kelim ilmine yönelmesi Mu'tezile'nin itikadî alandaki görüşlerinin olgunlaşmasında oldukça etkilidir. Dinî konuları geniş açıdan değerlendirme yeteneği, çok yönlülüğü Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile-Şia arasında bağ kurulmasına vesile olmuştur.²⁰⁹ Aslına bakarsak Mu'tezile ve Şia arasındaki fikrî benzerlik meselesi zaman zaman gündeme gelmiştir. Bazı alimler Şia'nın Mu'tezile'den etkilendiğini şiddetle reddeder hatta Şii kelim düşüncesinin Mu'tezile'ye göre daha erken dönemde şekillendiğini dolayısıyla Mu'tezilî alimlerin Şii kelimden etkilendiklerini ileri sürmektedirler. Sünnî kelimciler ise tam tersi İmamiyye Şia'sının Mu'tezilî alimlerden büyük oranda etkilendiğini iddia etmektedirler. İddia ne olursa olsun iki tarafın da varlık ve bilgi anlayışında bir farklılık olmaması ikisinin de İslâm düşüncesinin asli unsurları arasında yer almasını sağlamaktadır.²¹⁰

Mu'tezile inanç sistemi 5 ilkeden oluşmaktadır.²¹¹ Kadı Abdülcebâr da bu ilkeleri kabul eder ve eserlerinde icmalî ve tafsilî yaklaşımlarda bulunur. “*el-Muğni fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*” adlı eserinde sistemini tevhîd ve adalet, “*el-Muhtasar*”da tevhîd, adalet, nübüvvet ve şerâi', “*Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*”de tevhîd, adalet, el-menzile beyne'l-menziyleteyn, el-va'd ve'l-va'id, emir bi'l-marûf ve nehiy ani'l-münker olduğunu kaydeder.²¹² Kadı Abdülcebâr'a göre Mu'tezile'nin mensubu olan kimselerin sayı bakımından az olması onun hak üzere olmayacağını göstermez. Ehl-i Sünnet sayı bakımından çoktur fakat hak üzere değildir görüşünü savunmaktadır. Hatta onlar sünnet ve cemaatin hakikatini bilmezler görüşünü

²⁰⁸Cüşemî vd., *Fazlü'l-İ'tizâl*, nşr. Fuâd Seyyid, 122. Ayr. bk.; Bakan, “Kadı Abdülcebâr'a göre Sünnet”, 191.

²⁰⁹ Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/48.

²¹⁰ Rıza Korkmazgöz, “Mu'tezile ve Şia Arasında Fikri Bağlantı Meselesi: Tevhid İlkesi Bağlamında Kadı Abdülcebâr ve Ebû Ca'fer et-Tûsî Arasında Bir Karşılaştırma”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45(Aralık 2018), 322-323.

²¹¹ Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/30.

²¹² Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbâr*, 209.

desteklemektedir. Bu konuda Hz. Ali'nin şu sözünü aktarmaktadır: “*Hak kişilerle bilinmez sen önce hakkı tanı. Ehlini de böylece tanımış olursun.*”²¹³

Kadı Abdülcebbâr zamanından önce Mu'tezile mezhebi daha etkin bir durumdaydı fakat sistematik bir yapısı yoktu. Mezhebe sistematik bir özellik kazandırılmasında Kadı Abdülcebbâr'ın çok büyük etkisi vardır. Bu konuda Kadı Abdülcebbâr, kendinden önce gelen Mu'tezile âlimlerinin ortaya koyduğu bilgilerden yararlanmış, onları değerlendirmiş, birbirinden farklı olan görüşleri gruplandırmış, bu görüşlerden de bazılarını kabul edip bazılarını da reddetmiştir. Ayrıca Mu'tezile mezhebine karşı yöneltilen eleştirileri de dikkate alarak mezhebe yeni bir boyut kazandırmıştır. Kadı Abdülcebbâr'ın titiz çalışmaları sonucunda mezhebe ait temel fikirler kayda geçirilmiş ve bu eserlerin korunması ile günümüze kadar ulaştırılması Mu'tezile mezhebine ait önemli kaynakların elimizin altına bulunmasına vesile olmuştur.²¹⁴

Mu'tezile mezhebi imamet konusunda bazı dengeleri gözetmesi ve problemi çok boyutlu olarak düşünüp cevaplar aramaya çalışmasıyla mezhepler arasında önemli bir yere oturmuştur. Belli kriterler belirleyip bunların dışına çıkmamaya özen göstermişlerdir. Bazı Mu'tezilî alimler devlet başkanının bulunmasının şer'an farz olduğunu düşünürken bazısı her dönemde gerek olmadığını belirtmiştir. Mezhebin bu konuyu icthadî olarak ele alması gerçekçi yaklaşımının bir göstergesidir. Mu'tezilî alimler toplumdaki sosyal ve siyâsî dengeyi gözetmeye çalışmışlardır.²¹⁵

Kadı Abdülcebbâr'ın Mu'tezile mezhebine bir başka katkısı imamet meselesi hakkında olmuştur. Kadı Abdülcebbâr'a kadar Mu'tezile içindeki âlimlerin ve kelimcilerin konu ile ilgili görüşleri genelde Şia ve Râfızîlerin düşüncelerine cevap bağlamında olmuştur. Geleneği yeniden diriltmeye çalışma şeklinde gelişmiştir. Fakat Kadı Abdülcebbâr'la birlikte imamet düşüncesi yeni bir boyut kazanmıştır.²¹⁶ Kadı Abdülcebbâr'a göre Hz. Ali'nin hilâfeti ve Hz. Hasan ile Hüseyin'in hilâfetleri konusunda nas vardır, sonraki gelenler için Zeyd b. Ali'nin ve bu sayılanların izinden gidenler gerçek halife sayılır.²¹⁷

²¹³ Güneş, *İslâmî Düşüncenin Şekillenişinde Akıl ve Nass*, 83.

²¹⁴ Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbâr*, 216.

²¹⁵ Maksut Çetin, *Mâturidiliğin Siyaset (Hilâfet/İmâmet) Anlayışı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 82-83.

²¹⁶ Aydın, *Mu'tezile'de İmâmet ve Siyaset*, 277.

²¹⁷ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/51.

Kadı Abdülcebâr'ın mezhebe ciddi katkılarından biri de bilgi teorisi meselesinde olmuştur. Bilgi teorisi konusu daha çok felsefe alanının temel meselesi gibi dursa da mezheplerin de üzerinde durduğu önemli başlıklardan biridir. Bu mesele insanlara bilgiyi edinme yollarını göstermesi açısından ve doğru bilgiyi elde etmek için yapılacak araştırmalara ışık tutması açısından oldukça önemlidir.

Bir Mu'tezilî olarak Kadı Abdülcebâr da bilgi teorisi konusunu ele alan âlimler arasında sayılmaktadır. Kadı Abdülcebâr bu konuyu işlerken öncelikle kendisinden önce gelen Mu'tezilîlerin görüşlerini dile getirerek başlar. Birçok âlimin yorumlar yaptığı bu konuyu Kadı Abdülcebâr, geniş ve meşhûr eseri olan "*el-Muğnî*" de ele almıştır. Bunun yanında "*Şerhu'l-usûli'l-hamse*" ve "*el-Muhtasar*" isimli eserlerine bilginin önemini ve neden gerektiğini açıklayarak başlamaktadır. "*el-Muğnî*" nin on ikinci cildini bu konuya ayıran Abdülcebâr, bilgi teorisini "nazar" ve "marifet" ifadeleriyle açıklamaktadır.²¹⁸ Bu alanda bilgi konusu üzerinde durarak; ilmin tanımından, onu edinme yollarından, ona duyulan ihtiyaç alanlarından bahsetmiştir. Ayrıca konuya Ebû Ali ve Ebû Hâşim'in bakış açılarıyla yaklaşmaktadır. Kadı Abdülcebâr bilginin düşünmekle olduğunu, gerçeklerin ancak bu şekilde ortaya konabileceğini ileri sürmektedir. Kadı Abdülcebâr'a göre; aklını kullanan kimse din işlerini ve dünyevî işleri idrak ettiği zaman, zihninde ortaya çıkan şeyler düşünceyi meydana getirir. Nazar tüm Müslümanlara vaciptir ve akıl, vahiyden önce gelir. Taklit yoktur düşünmek vardır. Kişi aklıyla iyi ve kötüyü ayırt edebilecek konumdadır.²¹⁹

Kadı Abdülcebâr'ın düşünce sisteminde akıl ve naklin uyumu göze çarpmaktadır. Abdülcebâr'ın akla önem vermesinden dolayı nakli geri planda tutacağı düşüncesi çıkarılmamalıdır. Onun sisteminde akıl ve nakil çelişmez tam tersi birbirini destekler. İnsana hitap eden bir metnin bulunması ve bunun anlaşılmasında da Kadı Abdülcebâr'ın akıl ve nakil ilişkisine temasta bulunması gayet doğaldır.²²⁰ Nitekim Kadı Abdülcebâr, dînî konuların ancak aklî deliller ve naklî deliller aracılığıyla temellendirileceğini ileri sürerken bunları aynı zamanda akıl, kitap, sünnet ve icma' olarak sıraya koyar. Abdülcebâr'a göre;

TEVHİD → akla,

ADALET → akla,

²¹⁸ Yurdagür, "Kâdî Abdülcebâr", 24/105.

²¹⁹ Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebar*, 223-234.

²²⁰ Kerim Özmen, "Kadı Abdülcebâr'da İlâhî Kelâmın Anlaşılmasının Teorik Zemini: Hitap ve Beyân", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17 (Haziran 2020), 156.

MENZİLE BEYNE'L-MENZİLETEYN → nakle,

VA'D VE VAÎD → hem akla hem nakle

EMİR Bİ'L-MA'RÛF NEHİY ANİ'L-MÛNKER → hem akla hem de
nakle dayanır.²²¹

²²¹ Yurdagür, "Kâdî Abdülcebâr", 24/106-108.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ŞERHU'L-USÛLİ'L-HAMSE'DE MEZHEPLER

Bu bölümde Kâdı Abdülcebâr'ın en meşhur eseri *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*'de mezheplerin ele alınışı üzerinde durulacaktır.

A.Şerhu'l-Usûli'l-Hamsede İşlenen Ana Konular

İslâm tarihinde derin izler bırakan Mu'tezile mezhebi mensupları; İslâm inancını savunurken ispat etmeye verdikleri önem, özellikle itikâdî konuları akılcı bir sisteme yerleştirme gayretleri, kullandıkları özgün yöntemler ile öne çıkmıştır. İtikâdî konuları ilk kez sistematik bir biçimde ortaya koymaya çalışan Mu'tezile, inanç sistemini “**usûl-i hamse**” yani “**beş esas**” şeklinde ifade etmiştir. Bu ilkeleri belirlerken mezhep aklî ve naklî değerlendirmeleri göz önünde bulundurmuştur. Bu ilkeler “tevhid”, “adalet”, “va'd ve vaîd”, “el-menzile beyne'l-menzileteyn”, “emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker”dir. Bu ilkeler Mu'tezile mezhebine mensup kimseleri diğer fırkalardan ayıran özelliklerin başında gelmektedir. Nitekim Kadı Abdülcebâr da bu görüştedir.²²²

Mükellefin din usûlü hakkında bilmesi gerekenler; tevhîd, adl, peygamberlik/nübüvvet, dinî hükümler/şerâi' olmak üzere dört şeydir ve dinin mihveri bu esaslara göre teşekkül eder.²²³ Tevhîd, el-menzile beyne'l-menzileteyn ve emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker ilkeleri aynı zamanda mezhep kurucusu kabul edilen Vâsıl b. Atâ tarafından geliştirilmiştir. Adalet, va'd ve vaîd ilkelerini ise Vâsıl b. Atâ'nın halefi olan Amr b. Ubeyd tarafından geliştirilmiştir. Bu beş ilkedен tevhîd, adalet, va'd ve vaîd dînî, sonuncu ilke olan emir bil-ma'rûf ve nehiy anil-münker ise siyasî nitelik taşımaktadır.²²⁴ Bu ilkeler oluşum sırasına göre şu şekilde sayılabilir; el-menziletü beyne'l-menzileteyn, el-va'd ve'l-vaîd, emri bi'l-ma'rûf ve'n-nehîy ani'l-münker, tevhîd ve adl.²²⁵

Mu'tezile'nin özellikle tevhid konusu üzerinde yoğunlaşması onların sıfatlara özel önem verdiğinin göstergesidir. Bu sebeple Mu'tezile mezhebinin kalamcıları tarafından bu konular sıklıkla tartışılmıştır. Şerhu'l Usûli'l-Hamse isimli eserde Kadı Abdülcebâr; Eş'ari, Hariciler, Rafıza, Mücbire (Cebriyye, Ehl-i sünnet) gibi mezheplerin görüşlerine yer

²²² Ünverdi, "Mu'tezile'nin İnanç Sistemi; Usûl-i Hamse/Beş İlke ve Arka Planı", 2-3 .

²²³ Kadı Abdülcebbar, *Mu'tezile'de Din Usûlü*, çev. Murat Memiş (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 22.

²²⁴ Bozkuş, “Kâdı Abdülcebâr ve “Tenzîhü'l – Kur'an ani'l – Metâin” adlı eserinin değerlendirmesi”, 367.

²²⁵ Aydınlı, “Mu'tezile Ekolü Teşekkülü, İlkeleri ve İslâm Düşüncesine Katkıları”, 41.

vermiştir. Ayrıca Mecusilerin, Müşriklerin, Yahudi ve Hristiyanların da görüşlerini belirtmiş onlara karşı düşüncelere de yer vermiştir. Kadı Abdülcebâr eserinde Mu'tezile'nin beş ilkesini sistemli olarak açıklamıştır. İlâhiyât konusunu "tevhid" bölümünde, nübüvvet konusunu "adl" bölümünde, âhiret konusunu "el-menzile beyne'l-menzileteyn" bölümünde açıklamıştır.²²⁶ Ayrıca müellif, bazı muhaliflerin usûl-i hamseyi kabul etmediklerini ve hangi grubun hangi ilkeye karşı çıktığını ele almıştır. Mülhide'nin, Muattıla'nın, Dehriyye'nin ve Müşebbihe'nin tevhid ilkesine, Cebriyye'nin adalet²²⁷, Mürcie'nin va'd ve vaîd, Hâricîlerin el-menzile beyne'l-menzileteyn, İmâmiyye'nin ise emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l münker ilkesine muhalefet ettikleri bilinmektedir.²²⁸ Ayrıca bu ilkelerin ortaya çıkmasında bazı fırkalara cevap verme isteğinin olduğunu belirtmiştik. Tevhid ilkesi; Müecessime ve Müşebbihe'nin görüşlerine, adalet ilkesi; Cebriyye fırkasının görüşlerine, va'd ve vaîd ilkesi; Mürcie fırkasının görüşlerine, el-menzile beyne'l-menzileteyn ilkesi; Mürcie ve Hariciye fırkalarının görüşlerine verilmek istenen cevaplar sonucunda ortaya çıkmıştır.²²⁹ Yeri geldiğinde bu konular üzerinde daha ayrıntılı şekilde durulacaktır.

Kadı Abdülcebâr beş ilkeyle ilgili olan hadisleri de almış ve kabul etmiştir. Onun hadisleri kabul etmedeki ölçütü bu beş esastır. Hadisleri seçerken genelde kaynak, senet vs. bunlarla ilgilenmemiş, içeriğini önemsemiştir. Amelî konularla ilgili olan hadisleri kabul etmekte seçici olmamakla birlikte beş esas destekleyen akâid konularıyla ilgili hadisleri kabul etmiş, beş esasa uymayan hadislerde te'vile başvurmuş, kabul etmekte geri durmuştur.²³⁰ Kadı Abdülcebâr ve eserlerini incelediğimizde hadisleri seçerken ölçütünün hadis usûlü kuralları olmadığını, tamamen kendi görüşlerini destekler nitelikte olanları ve görüşlerine zıt bir ifade geçmeyen hadislerden yararlandığını görmekteyiz.

Mu'tezile'nin kabul ettiği beş ilke hakkında Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf'tan itibaren bu konu birçok yazar tarafından müstakil bir şekilde ele alınmıştır. Fakat bu mesele hakkında ilk dönem Mu'tezilîleri tarafından yazılmış bir eser günümüze ulaşmamıştır. Dolayısıyla incelediğimiz bu eser beş ilke hakkında ayrıntılı bilgiler veren ilk eserdir. Bu yönüyle çok önemlidir. Eserin Kadı Abdülcebâr'a nisbet edilmesi konusunda değişik görüşler bulunmaktadır. Bazıları Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf, Hişâm b. Amr el-Fuvâti ve Ca'fer b. Harb'in

²²⁶ İlyas Çelebi, "Şerhu'l-Usûl-i-Hamse", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/570.

²²⁷ Ünverdi, "Mu'tezile'nin İnanç Sistemi; Usûl-i Hamse/Beş İlke ve Arka Planı", 9.

²²⁸ Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûl-i-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/30.

²²⁹ Ebû Zehrâ, *Mezhepler Tarihi*, çev. Hasan Karakaya & Kerim Aytekin, 163.

²³⁰ Bakan, "Kadı Abdülcebâr'a göre Sünnet", 193.

Usûl-i Hamse'lerinden birisine yapılan şerh olduğunu veya metnin kendine, şerhin ise öğrencilere ait olduğunu kabul edenler vardır. Eserin Kadı Abdülcebbâr'a ait olduğu Hâkim el-Cüşemî, İbnü'l-Murtazâ, Sârimüddin İbrâhim b. Kâsım, Cündârî ve Ahmed b. Hamîd tarafından rivayet edilmiştir.²³¹

Eserde en başta uzun bir mukaddime yer alır. Mukaddime kısmında aklî delillerle Allah'ın varlığının bilindiği ve O'nu tanımanın kişiye vacip olduğu anlatılır. Mükellefin dine dair bilmesi istenen şeylerin icmâlî ve tafsilî olmak üzere ikiye ayrıldığından; icmâlî kısmın avam tarafından, tafsilî kısmın da seçkinler tarafından bilinmesi gerekli olduğu açıklanmıştır. Daha sonra Mu'tezile'nin beş ilkesi olan tevhid, adl, va'd ve vaîd, el-menzile beyne'l-menzileteyn, emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker kısaca açıklanmıştır. Sonra uzun bir şekilde bu esaslar tek tek ele alınmıştır.

Yukarıda belirttiğimiz beş ilkeden sonra Kadı Abdülcebbâr, "imamet" konusunu ele almış ve kendi düşüncesini ortaya koymuştur. Kadı Abdülcebbâr'ın adı özellikle imamet konusu ve hilâfet meselesinde zirveye çıkmıştır.²³² Abdülcebbâr'ın imamet konusundaki görüşü; Hz. Ali ve Hasan ile Hüseyin'in hilafetleri konusunda nas bulunduğu, sonra gelen Zeyd b. Ali ve bu yoldan gidenlerin gerçek halife sayılacağı yönündedir. Mu'tezile ve Mücbire bu konuda Efendimiz'den (sav) sonra dört halifeyi ümmetin seçtiğini ve akid yaptığını, hilafetin dört halifenin yolundan gidenlerin hakkının olduğunu ileri sürmüştür. Bu kısımdan sonra tafdil konusundan bahsedip kaza ve kader konusuna değinmiştir. Ardından ecel meselesi, rızık ve tevekkül konusu, fiyatların artışında veya düşmesinde ilahî ve beşerî sebeplerin etkisi üzerinde durulur. Bu kısım eserin ana bölümünü teşkil eder.²³³ Mu'tezile mezhebinin imamet nazariyesi konusu üzerinde çalışıp formüle edilmesi ve şekillenmesinde çok büyük katkıları olmuştur. Onun bu görüşünde göze çarpan resmî iktidarı destekleyen tutumdur. Kadı Abdülcebbâr hilafetin gerekli olması ve yönetim sorunu üzerinde yoğunlaşmış, Mu'tezilî çevrelerin Zeydî söyleme yaklaştığı süreçte önemli rol oynamıştır. Bu dönemde güvenlik arayışı ve güç unsuru da belirleyici etkenler arasında sayılmaktadır. Kadı Abdülcebbâr ile birlikte Mu'tezile mezhebindeki adalet merkezli imamet anlayışından güvenlik merkezli imamet anlayışına dönmüştür.²³⁴

²³¹ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/48-49.

²³² Aydın, *Mu'tezilî İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, 257.

²³³ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 2/570-571.

²³⁴ Aydın, *Mu'tezilî İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, 259.

1. Tevhid

İslâm'ın temel yapı taşı tevhid inancı oluşturmaktadır. Tevhid inancı inanç sistemine rengini veren en temel değerdir. Dinin içinde yer alan bütün diğer ilkelerin temelinde tevhid kavramı yer almaktadır. Nitekim tevhidin bozulması ile diğer ilkeler de bozulmakta; tevhidin varlığı ve canlılığı ile de devam etmektedir. Yani tevhid inancı, dinî unsurların bütünüyle ilişkisini sağlamakta, bununla birlikte dinin sistematik bir yapı oluşturmaya imkân tanımaktadır.²³⁵

Mu'tezile mezhebinde Tevhid esas en önemli prensiplerendir. Mu'tezile'nin inanç sisteminin temeli olan tevhid; Allah'ı zâtında, sıfatlarında ve fiillerinde birlemektir.²³⁶ Mezhep bu ilkeyi aklî bir şekilde açıklamıştır. Allah'ın birliğinin sadece Kur'ân-ı Kerîm'de yazdığı için değil akıl vasıtasıyla da bilinmesi gerektiğini ileri sürmektedir.²³⁷ Mu'tezile âlimlerine göre hem bilginin hem de ikrar etmenin aynı anda olması şart olduğu gibi bir de bu ikrarın amel ile desteklenmesi şarttır.²³⁸ Tevhid ilk esastır ve Allah'ın varlığını, birliğini, selbî-sübûtî sıfatlarını, müteşabih lafızlarla ifade edilen maddi özelliklerin Allah'a yakıştırılmayacağını konu edinir.²³⁹ Mu'tezile'nin tevhid ilkesine ait düşüncelerinin ortaya çıkmasında Hıristiyanlık, Müşebbihe, Mücessime, Sıfatiyye gibi bazı İslâm dışı dinler ve İslâmî fırkalar etkili olmuştur. Nitekim bazı İslâm'ın dışında kalan dinlerdeki düalizm, teşbih ve tecsimi kullanan bazı İslâmî fırkalar, Hadis ehlinin Kur'anî kavramları direkt almaları bu ilkenin şekillenmesinde rol oynamıştır.²⁴⁰ Kısaca Mu'tezile mezhebinin tevhid düşüncesi Allah'a cismaniyet yakıştıran dinlere ve fırkalara karşı reddiyedir.

Kadı Abdülcebbar'a göre; bu konuda asıl olan ezelde Allah'ın kâdir olduğunun bilindiği gibi ebedî olarak kâdir olmaya da devam edeceğini bilmektir. Zaaf gibi acz gibi kusurlardan uzak olduğunu, Allah'ın varlık âleminde her cinse sınırsız bir şekilde kâdir olduğunu, Allah'ın kudretinin hiçbir şekilde sınırlandırılmayacağını bilmektir. Kişinin Allah'ın ilminin de ebedî olduğunu, unutmaya gibi acziyet ifade eden sıfatlarla Allah'ın ilim sıfatından uzaklaşma ihtimalinin bulunmadığını ve tüm bilmesi gerekenleri bilen âlim olduğunu bilmesi gerekir. Aynı şekilde Abdülcebbar; Allah'ın hay sıfatının da ezeli ve ebedî

²³⁵ Ünverdi, "Mu'tezile'nin İnanç Sistemi; Usûl-i Hamse/Beş İlke ve Arka Planı", 3.

²³⁶ Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/30.

²³⁷ Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, 81.

²³⁸ Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdülcebbar*, 234.

²³⁹ Çelebi, "Şerhu'l-Usûli'l-Hamse", 38/570.

²⁴⁰ Aydın, "Mu'tezile Ekolü Teşekkülü, İlkeleri ve İslâm Düşüncesine Katkıları", 44.

olduğu, ölüm veya buna benzeyen bir sebeple diri olmaktan uzak kalmayacağını bilmenin mükellefe gerekli olduğunu bildirmektedir.²⁴¹

Tevhid konusunda Mu'tezile mezhebi mensupları kendilerine has bir tanım yapmıştır. Mu'tezile mezhebi Allah'ın bir olduğunu, doğmadığını, doğrulmadığını, her şeyi duyup gördüğünü, eşinin ve benzerinin olmadığını, cisimden, cüsseden, kan ve cevherden oluşmadığını, sıcak, soğuk gibi arazlar vasıtasıyla nitelenemeyeceğini, hareket, sükûn gibi durumlarla vasıflanamayacağını, ön, arka, yukarı, aşağı gibi herhangi bir yönde olmayacağını, zaman ve mekânla açıklanamayacağını, bir şeye hulûl etmesinin düşünülmemeyeceğini, hudûs ile nitelenemeyeceğini, son, sınır gibi kelimelerle tarif edilemeyeceğini, duyuların O'nu algılayamadığını, hayal edilebilecek hiçbir şeye benzemediğini, yarattıklarına benzemediğini, her daim tek başına âlim, kâdir ve diri olduğunu ve böyle devam edeceğini savunmaktadır.²⁴² Tevhid, Allah Teâlâ'nın, başkasında olmayan sıfatlarla ya da bunların hükümleriyle birlenmesini bilmektir. Mesela, Allah kadîm, O'nun dışındakiler ise muhdes'tir. O bilmemesi asla mümkün olmayan âlimdir ve başkaları bu özelliğe sahip değildir.²⁴³ Bunlar Allah'a mahsus özel sıfatlardır. Mu'tezile Allah'ın sıfatlarının olduğunu fakat bunların Allah'ın zatından ayrı bir şekilde düşünülmemeyeceğini, zatiyla iç içe olduğunu ileri sürmektedir.²⁴⁴

Kişiyeye ilk vâcip kılınan Allah'ı tanımak ve bilmektir. Bunu gerçekleştirebilmek içinse ilk adım âlemi tanımaktır. Bu sebepten ötürü Mu'tezile Allah'ı isbat konusunda tabiat konularına yönelmiş ve hudûs delilini kullanmıştır.²⁴⁵ Mu'tezile'ye göre her şey bir amaca göre yaratılmıştır ve yaşanan her şey bir hikmete dayanmaktadır. Bu ilâhî adalet gereğidir. İnsan mükemmel yaratılan bu kâinata baktıkça Allah'ın varlığına dair deliller keşfeder. İnsana ilk vacip olan Allah'ın varlığını bilmektir ve bunun ilk yolu cisimlerin hadis olduğunun ve bunların mudisinin bulunduğu farkında olmaktır. Bu sebeple tevhid konusunda Allah'ın varlığının birçok delilini bulduran tabiat konusuyla ilgilenmek mecburîdir. Mu'tezile'nin tevhidi aklî delillere dayandığını düşündüğümüzde tabiat araştırmalarının ne kadar önemli olduğunu görürüz.²⁴⁶

²⁴¹ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/250,258,270.

²⁴² Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/30.

²⁴³ Abdülcebbâr, *Mu'tezile'de Din Usûlü*, çev. Murat Memiş, 22.

²⁴⁴ Bozkuş, "Kâdî Abdülcebbâr ve "Tenzihü'l – Kur'an anî'l – Metâin" adlı eserinin değerlendirmesi", 367.

²⁴⁵ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/31.

²⁴⁶ Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadî Abdulcebbâr*, 236.

Mu'tezile'nin bu konu üzerinde yoğunlaşmasının sebeplerinden biri İslamî çevredeki grupların Allah'a izafe ettikleri bazı fikirlerdir. Mesela Sıfatiyye'nin Allah'ın bağımsız olan kadim manalar olarak zâtî sıfatlara sahip olduğunu ileri sürmesi, Haşviyye'nin Allah'a mekân ve cinsiyet; Bâtıniyye'nin Allah'a hâdis zâtî sıfatları nispet etmesi gibi. Diğer taraftan Hristiyan camiasında benimsenen teslis inancının üç uknumunun her birine kadîm manalar yüklenmesi de Mu'tezile mezhebini bu konuda düşünmeye iten sebeplerden biridir. Sıfatlar konusu üzerinde de birçok tartışma yapılmıştır ve bu tartışmalar Mu'tezile mezhebini yed, vech, istiva, semada olma gibi Kur'ân-ı Kerîm'de bulunan nitelemeleri Allah'ın her havâdisten uzak olması şeklinde yorumlamaya yönlendirmiştir. Ayrıca bu bağlamda Kur'an'ın da mahlûk olduğunu ve Allah'ın görülemeyeceğini de ileri sürmektedirler.²⁴⁷ Bu doğrultuda mezhep, tevhid ilkesi ile Allah'ı sıfatlardan tenzih etme eğiliminde olmuştur. Mu'tezile mezhebine göre Allah için âlim, kâdir denmesinde bir sakınca yoktur ama ilim sahibi, kudret sahibi demek mutlak bir anlam olarak zâta eklenmiş olacağından kabul edilemez. Böyle denmesinin Hristiyan tasavvurunda olduğu gibi fazla kadîm varlığa sebep olacağını ileri sürer.²⁴⁸ Mu'tezile'ye göre; şayet Allah'a kadim olması haricinde başka çeşitli sıfatlar yakıştırılacak olursa o zaman pek çok kadîm varlığın var olması kabul edilmiş olacak bu da "ta'addud-i kudemâ"²⁴⁹ durumunu ortaya çıkaracaktır. Bu ise Allah'ın birliği ilkesine ters düşer. Mu'tezile mezhebi taaddud-i kudemaya fırsat vermemek adına kâdim olan mânaları Allah'ın zâtından ayrı kabul eder. Mahallü'l-havâdise fırsat vermemek için de hâdis olan manaları kabul etmez. Vâsıl b. Atâ, bu konuda Allah'a kadîm manaları nispet etmenin şirk olacağını ileri sürmektedir.²⁵⁰ Allah'ın sıfatlarından hiç biri beşerin herhangi bir sıfatına benzemez, şayet benzetilirse Allah ile kul arasında benzerlik meydana gelir. Bu yüzden Mu'tezile mezhebi vahdâniyet ve kıdem dışında Allahın diğer sıfatlarında te'vile gider. Yani Allah hayat sıfatına, ilim sıfatına, semi' sıfatına, basar sıfatına sahiptir demek yerine Allah'ın; zatıyla Hayy, zatıyla Âlim, zatıyla Semi', zatıyla Basir olduğunu söylerler. Zatının dışında kabul edilmesi Allah dışında başka kadim varlık olduğunu kabul etmek olacağını bildirirler. Kadim sıfatı ise yalnızca Allah'a hasır.²⁵¹ Yine Mu'tezile'nin gündeminde olan Kur'ân'ın mahlûk olması meselesi de ilahi sıfatlarla alakalı konunun bir parçasıdır. Mu'tezile, "Kur'ân mahluk'tur" derken, Allah'ın düşüncesini mi kastediyor, iradesini mi kastediyor, yoksa Allah tarafından peygambere Arapça olarak indirilen ve namazda okunması emredilen kitabın bizzat

²⁴⁷ Çelebi, "Mu'tezile", 31/395-396.

²⁴⁸ Ünverdi, "Mu'tezile'nin İnanç Sistemi; Usûl-i Hamse/Beş İlke ve Arka Planı", 5.

²⁴⁹ Kıdemlerin çokluğu.

²⁵⁰ Çelebi, "Mu'tezile", 31/395.

²⁵¹ Gölcük & Toprak, Kelâm, 45.

kendisini ve mutlak manada metnini mi kastediyor olduğunu bilmemekteyiz.²⁵² Fakat mahlûk demelerinin sebepleri arasında ilk sırada Kur'an'ın mahlûk olmasını kabul etmenin “kadim” sıfatının artmasını engelleyeceğini düşünmeleri gelmektedir. Ayrıca birçok Mu'tezilî kelamcının da Allah'ın “kelâm” sıfatını kabul etmiyor oluşu bu düşünceyi destekler niteliktedir. Allah'ın kıyamette görülüp görülemeyeceği konusu ile ilgili olarak da mezhep Allah'ı görme olayının mahlûka benzemesi açısından ve görme eyleminin cisim, mekân, yön gerektireceğinden Allah'a nispet edilemeyeceğini ve kıyamette Allah'ı görmenin mümkün olmadığını ileri sürmüşlerdir.²⁵³ Kur'ân-ı Kerîm'in yaratılmış olması, Allah'a hiçbir şekilde somut şeylerin atfedilemeyeceğinin oluşu, Allah'a kötülüğün atfedilemeyeceğinin oluşu; bunların hepsinin insanlara ait olan özellikler olduğu, Allah'ın ahirette görülemeyeceği mezhebin tevhid ve Allah anlayışlarını tamamlayan öğelerdir. Onlar bu görüşlerini ve öğretilerini bilgiye, akla ve düşünceye dayandırmakta ve bunları ayetlerle desteklemektedirler.²⁵⁴ Kadı Abdülcebâr bu sayılan sıfatlara “kadîm mânalar” şeklinde sahip olmadığını şöyle açıklar: Eğer “kadîm mânalar” olarak sahip olduğunu söylersek söz konusu olan mânaların Allah'a denk olması gerekirdi. Çünkü Allah zâtı ile kâdir ve âlimdir. O zaman aynı durum söz konusu edilen mânalarda da geçerli olurdu. Fakat Allah Teâlâ, bu ve buna benzeyen nitelemelerden uzaktır. Çünkü zâtın sıfatlarından birinde ortak olmak demek, diğer geçen sıfatların da ortak olması demektir. Böyle olursa bu da her birinin diğerine misil olmasına sebebiyet verir.²⁵⁵

Kadı Abdülcebâr'ı diğer Mu'tezilî âlimlerden ayıran bir özelliği de “Tevhid” esasını “Adalet” esasının önüne geçirmesidir. Mu'tezile mezhebi tevhid esasını bu düşüncenin temeli sayarken tüm âlimler adalet esasını tevhid esasından önce zikretmektedirler. Tevhid esasına gerekli önemi verip onu en başa alan ilk âlim Kadı Abdülcebâr'dır.²⁵⁶

Kadı Abdülcebâr, Allah'ın sıfatlarını zâtî ve fiilî olmak üzere ikiye ayırır. Zâtî sıfatların Allah'ın zâtının aynı olduğunu ve bunların kadîr, alîm, hay, mevcûd, semî', basîr ve

²⁵²Ebu Mansur Abdulkahir el-Bağdadi, *Mezhepler arasındaki farklar*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı (Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 22; Ahmet Turan, *İslâm Mezhepleri Tarihi* (Samsun: y.y., 1993), 109. Ayr. bk.; Bozkuş, “Kâdî Abdülcebâr ve “Tenzihü'l – Kur'an anî'l – Metâin” adlı eserinin değerlendirmesi”, 368.

²⁵³ Ebû Zehrâ, *Mezhepler Tarihi*, çev. Hasan Karakaya & Kerim Aytekin, 157.

²⁵⁴ Aydın, “Mu'tezile Ekolü Teşekkülü, İlkeleri ve İslâm Düşüncesine Katkıları”, 44.

²⁵⁵ Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/315.

²⁵⁶ Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/244. Ayr. bk.; Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdülcebâr*, 235).

müdrük şeklinde sıralandığını belirtir. Fiilî sıfatların hâdis olduğunu ve Allah'ın zatının gayrı olduğunu söylemiş, bunları da mürîd, kârih, mütekellim, fâil şeklinde saymıştır.²⁵⁷

Özetle Mu'tezile mezhebinin tevhid ilkesinin özünü özellikle Haşviyye, Hristiyanlık, Yahudilik²⁵⁸ gibi antropomorfist anlayışı benimseyen tasavvur şekillerine reddiye oluşturmaktadır.

Sonuç olarak Mu'tezile'ye göre "Tevhid" ilkesi; Allah'ı bir cisim gibi ifade etmekten veya yaratılmış olan bir şeye benzetmekten kaçınan tamamen tenzihi bir bakış açısına dayanmaktadır. Tevhid ilkesinin ortaya çıkışı antropomorfik Tanrı düşüncesini çürütme çabasından kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda teşbihten ve tecsimden oldukça uzak durmaya çalışmışlardır.

Şerhu'l Usûli'l-Hamse isimli eserin "Tevhid" bölümünde Seneviyye, Deysâniyye, Merkûniyye, Mecûsîlik, Hristiyanlık, Nestûrîlik, Ya'kübîlik gibi dinlerin ve mezheplerin ulûhiyet konusundaki yanlış görülen görüşlerine reddiyeler yer almaktadır.²⁵⁹ Bu mezheplere yeri gelince ayrıca değinilecektir.

2. Adalet

İslâm dini, Allah ile kulu arasındaki ilişkiyi düzenleyen, kula ait sorumlulukları ve görevleri bildiren, dünyada yapılan her şeyin karşılığının ahirette görüleceğini açıklayan hükümler içermektedir. Emir ve yasaklarla insanların sorumluluk ve özgürlük alanlarını belirlemektedir. Bu durum insanın özgürlük ve sınırlılıklarının gündeme gelmesine, dolayısıyla Allah'ın bunlar karşısındaki fiillerinin incelenmesine sebep olmuştur.²⁶⁰ Yapılan tartışmalar ve incelemeler sonucu "adalet" prensibiyle alakalı görüşler gündeme gelmeye başlamıştır. Aynı zamanda bu ilkenin ortaya çıkmasında iç ve dış sebepler de etkili olmuştur. Bu ilkenin gündeme geldiği dönemde iktidar Emevîler'in elindeydi ve halka zulmedip baskı yapmalarının sorumluluğunu Allah'a yüklemekteydiler. Meşruyetlerini sağlama konusunda da dinî referansları kullanmaya çalışan Emevîler'e karşı tepki olarak bu ilke gündeme gelmiştir. Bu konuda Mu'tezile mezhebi Emevî iktidarının uyguladığı cebrî düşünceye karşı çıkmış; insanların yaptıklarında özgür olduğunu, gerçekleşen zulümlerin ve adaletsizliklerin sorumluluğunun Allah'a yüklenemeyeceğini ve kişinin yaptıklarından sorumlu tutulacağını

²⁵⁷ Çelebi, "Mu'tezile", 31/396.

²⁵⁸ Ünverdi, "Mu'tezile'nin İnanç Sistemi; Usûl-i Hamse/Beş İlke ve Arka Planı", 6.

²⁵⁹ Çelebi, "Şerhu'l-Usûli'l-Hamse", 38/570.

²⁶⁰ Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbar*, 263.

dolayısıyla karşılığını da göreceğini savunmuştur. Bu yaklaşımla Mu'tezile mezhebinin amacı halkın; iktidarın yaptığı zulüm ve haksızlıkların farkında olmasını ve bu şekilde yönetime itaat edilmemesini sağlamaya çalışmaktır.²⁶¹

“Adl” Arapça bir kelimedir ve bununla bazen fiil bazen de fâil kastedilmektedir. Abdücebbâr'a göre bu kelimenin tanımını “*bir başka kimsenin hakkını tam vermek ve yine bir başkasına ait olanı da ondan almak*” olarak yapmak en doğrusudur. Allah'ı adl ve hakim olarak nitelendirdiğimizde bunun Allah'ın kesinlikle çirkin fiil gerçekleştirmediği, çirkin olan hiçbir şeyi tercih etmediği, kendisine de yapması gerekli olan şeyleri asla terk etmediği ve Allah'ın yaptığı her şeyin iyi ve güzel olduğu kastedilir. Kadı Abdülcebbâr bunların yanı sıra Allah'ın çirkin fiilleri bilip onlardan uzak olduğunu ve doğal olarak onlardan herhangi birisini de seçmesinin mümkün olmadığını da ekler.²⁶²

Mu'tezile mezhebi tevhid ve adl prensibine o kadar önem verir ki kendilerine “Ehlu'l-Adl ve't-Tevhid” veya “Ashâbu'l-Adl” gibi isimler verilmiştir.²⁶³ Beş ilke içinde tevhid prensibinden sonra adalet prensibi gelmektedir ve adalet prensibi tevhid prensibine dayandırılmaktadır. Diğer üç prensip (el-menzile beyne'l-menzileteyn, va'd ve va'id, el-emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker) de adalet prensibi ile ilişkilendirilmiştir.²⁶⁴ Mu'tezile mezhebi adaleti Allah'ın iyi olanı işlemesi kötü olandan ise uzak durması olarak tanımlar.²⁶⁵ Bu konuda Ebû Ali el-Cübbâi adlden kasıt hasen olan her türlü fiildir derken Kadı Abdülcebbâr bu tanımın eksik kaldığını iddia ederek adlin tanımını şu şekilde yapar: “*Allahın bütün fiillerinin güzel oluşu, zulüm ve çirkin fiilleri asla yapmaması*”.²⁶⁶ Bu meseleye baktığımızda Mu'tezile mezhebinin dînî konulara bilhassa Allah'ın şerri yaratmayacağı konusuna yaklaşımı yüksek ihtimalle onların ahlâkî görüşlerine dayanmaktadır. Bu durumu onlar en başta kendi ahlâk anlayışlarına ters bulmaktadırlar. Çünkü bu ilkedен anlaşılacağı üzere Allah kulları için sadece iyilikleri yaratmıştır.²⁶⁷ Bu konuda Mu'tezile mezhebinin akli kullanmasıyla Allah'ın âlemde her şeyi hikmete bağlı yarattığı ve Allah'tan kaynaklanan bir şer olmadığı görüşüne varmışlardır. Allah'ın şer olan şeyi emretmeyeceği gibi irade de etmeyeceğini temellendirmeye çalışmışlardır. Buna göre Allah hayır ya da şer kabilinden olsun kulunun iradî fiilini yaratmaz, yaratmadığı için de iyi davranışlarını istediği gibi

²⁶¹ Ünverdi, "Mu'tezile'nin İnanç Sistemi; Usûl-i Hamse/Beş İlke ve Arka Planı", 8.

²⁶² Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 2/9.

²⁶³ Gölcük & Toprak, Kelâm, 43.

²⁶⁴ Ünverdi, "Mu'tezile'nin İnanç Sistemi; Usûl-i Hamse/Beş İlke ve Arka Planı", 7.

²⁶⁵ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/32.

²⁶⁶ Çelebi, “Mu'tezile”, 31/396.

²⁶⁷ Bozkuş, “Kâdî Abdülcebbâr ve “Tenzihü'l – Kur'an ani'l – Metâin” adlı eserinin değerlendirmesi”, 368.

ödüllendirme ve kötü davranışlarını cezalandırma hakkına sahiptir, çünkü kulun iradesi özgürdür.²⁶⁸

Mu'tezile mezhebinin insanın fiilleri işlerken özgür olduğu ve bu sebeple yaptığı iyi ve kötü işleri hür bir şekilde yaptığı, bu yüzden bunların karşılığında mükafât veya ceza göreceği ve bu durumun Allah'ın adaleti ile paralellik gösterdiği noktasında ele alınan kader anlayışı, İsmâ'nın ilk zamanlarında yalın idi. Felsefi düşüncenin İslâm'a girmesi ile birlikte farklı bir boyut kazanarak Mu'tezile'nin adl prensibininin temelini atılmasına vesile olmuştur. Bu ilke gereğince hesap gününün yaşanacak olması, inanan bir kimsenin adaletten yana davranmasını ve adl ilkesine gereken önemi vermesini gerekli kılar.²⁶⁹

Mezhebe göre Allah çirkini, kötü olanı yaratmaz; insan yaptıklarında özgürdür. Şayet insana fiillerini yapma konusunda özgürlük verilmemiş olsaydı, o fiilleri Allah yaratmış olsaydı, insanların bu yaptıklarından sorguya çekilmeleri, cezalandırılmaları adalet ilkesiyle bağdaşmazdı. İnsan akli adaletin bulunmasını zorunlu görür. Dolayısıyla kötü fiilleri yaratmak Allah'a câiz olmaz. O zaman kişilerin sorguya çekilmemesi gerekirdi. Allah iyi olanı, güzel olanı yaratır (ki bu Allah'a vaciptir) kötü fiilleri insan yaratır.²⁷⁰ Mu'tezile mezhebi adalet ilkesi kapsamında insanın yaptıklarında özgür olduğundan, yaptıklarının hepsinin karşılığını alacağını, Allah'ın ancak irâdesinde ve yaptıklarında tam anlamıyla özgür olan kimseleri ahirette cezalandıracağını veya ödüllendireceğini, şayet davranışlarında bir fonksiyonu olmayan kimsenin cezalandırılırsa bu durumun zulüm olacağını savunmuştur.²⁷¹ Kulların iyi-kötü yaptıkları bütün şeylerden sorumlu olmalarının temeli kendi iradesi ve kudreti ile yapmasıyla bağlantılıdır. Bu konuyu insanların fiillerinden sorumlu olacağına işaret eden ayetleri delil getirerek açıklamaya çalışmaktadır.²⁷² Bu konuda Kadı Abdülcebâr Allah'ın "adalet"i ve "va'd ve vaîd"i gereği insanın fiillerinde yaptıklarında özgür olduğu görüşünü benimsemiştir. Başka bir deyişle yaptıklarından dolayı ceza veya ödül görececek olan insanın davranışlarının Allah tarafından zorla yaptırılmış olması düşüncesi Allah'ın adalet sıfatına aykırıdır. Kadı Abdülcebâr, insanı rüzgarın önündeki yaprak gibi gören düşüncenin karşısında durmuş ve insanın mutlak hürriyete sahip olduğunu savunmuştur. Bunu da "adalet" ve "va'd ve vaîd" ilkesine dayandırmıştır. Bu şekilde kötü olan işlerin öznesinin Allah'a

²⁶⁸ Çelebi, "Mu'tezile'nin Klasik İslâm Düşüncesindeki Yeri ve Modern Döneme Etkileri", 6.

²⁶⁹ Aydınlı, "Mu'tezile Ekolü Teşekkülü, İlkeleri ve İslâm Düşüncesine Katkıları", 45.

²⁷⁰ Gölcük & Toprak, Kelâm, 46.

²⁷¹ Ünverdi, "Mu'tezile'nin İnanç Sistemi; Usûl-i Hamse/Beş İlke ve Arka Planı", 9.

²⁷² Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, 69. Ayr. bk.; Gölcük & Toprak, Kelâm, 44; Ayetler için bk.; Nisa, 4/44; Tevbe, 9/70; Yunus, 10/44; Bakara, 2/281 vb.

yüklenmemesi ve hem Allah'a hem kişiye etkinlik alanı vermesi onun irâde özgürlüğüne verdiği önemi ortaya koymak açısından önemlidir. İslâm dininin farklı dönemlerinde ve yerlerinde irâde özgürlüğü gündeme gelmiş, tartışılmış, bu konuda fikirler ortaya atılmıştır fakat Abdülcebbâr'ın ifade ettiği gibi özgün görüşe sahip olan birkaç âlimden başkasına rastlanmamıştır.²⁷³

Adalet, Yüce Allah'ın üç şeyden tenzih edilmesini bilmektir. Birincisi bütün çirkinliklerden tenzih, ikincisi mükâfatlandırma gibi kendisine vâcib olanı yapmamaktan tenzih, üçüncüsü çirkinlikle ve maslahata aykırı olarak yapılmaktan tenzih ve yaptığı her şeyin hikmet, adalet ve doğru olduğunu tespittir.²⁷⁴ Ayrıca mezhep adalet ilkesiyle kulun işlerini kulun yaratmasına bağlı kılarken diğer taraftan da Allah Tealâ'yı acizlikten tenzih etmeyi de unutmamıştır. Şu sözleri bu durumu destekler niteliktedir: *“Kul, yaptığı fiilleri Allah'ın verdiği ve Allah'ın kulda yarattığı güç sayesinde yapar. Bu gücü kişiye veren Allah'tır ve istediği zaman verdiği bu gücü de geri alabilecek kudrete sahiptir. Allah kula bu gücü onu sorumlu tutmak için vermiştir.”*²⁷⁵

Adalet prensibi geniş muhtevaya sahiptir; bu ilke içerisinde kader konusu, Kur'ân-ı Kerîm'in mahlûk olup olmadığı konusu ve peygamberlik konuları yer almaktadır. Bu bölümde Mu'tezile mezhebi ve diğer İslâmî mezhepler arasındaki önemli anlaşmazlık meselesi olan kader konusunun bazı yönleri üzerinde durulur. Allah'ın kudreti, iradesi ve kulun bu sıfatlarının sınırları, diğer kader konuları ayrıntılı olarak ele alınır. Allah'a şirk koşan kimselerin çocuklarının âhirette konumunun ne olacağı, insanların yaşadıkları olumsuz, acı veren, üzüntü veren durumların ilâhî adalet ilkesiyle ilişkisi açıklanır. Ayrıca kişinin iman edip güzel amel işlemesini kolaylaştıracak konular, âhirette verilecek mükâfatlara da değinilir. Kur'an'ın mahlûk olup olmaması meselesi geniş bir şekilde ele alındıktan sonra nübüvvet konusu üzerinde durulur.²⁷⁶

Sonuç olarak Mu'tezile'ye göre “Adalet” ilkesi; Allah'ın kötü olan şeylerden uzak ve iyi olanın yaratıcısı olduğu ve insanın davranışlarından sorumlu olup karşılığını mutlaka alacağı bakış açısına dayanmaktadır. Kâfir olan kimsenin küfrünü, Müslüman olan kimsenin işlediği günahları kadere yükleme lüksü yoktur. Allah insanı irade ve kudret sahibi bir varlık

²⁷³ Ünverdi, “Kadı Abdülcebbâr'da İrâdenin Aktörleri ve İrâde Özgürlüğü”, 154-155.

²⁷⁴ Abdülcebbâr, *Mu'tezile'de Din Usûlü*, çev. Murat Memiş, 23.

²⁷⁵ Ebû Zehrâ, *Mezhepler Tarihi*, çev. Hasan Karakaya & Kerim Aytekin, 158-159.

²⁷⁶ Çelebi, “Şerhu'l-Usûi'l-Hamse”, 38/571.

olarak yaratmıştır ve bu sebeplerle insanı imtihan etmektedir. Özgür bir şekilde hareket imkanı verilen insan, yaptıklarının sonucunu elbette görecektir.

3. Va'd ve Va'id

Va'd ve va'id prensibi, adalet prensibinin bir sonucudur.²⁷⁷ Tarihî bakımdan mürteki-i kebîre'nin durumu ile ilgili yapılan tartışmalar bu konunun gündeme gelmesine zemin hazırlamıştır. Vâsıl b. Atâ ile beraber gündeme gelen bu ilkenin Amr b. Ubeyd ile birlikte değişik bir boyut kazandığını söyleyebiliriz. Yani va'd ve va'id ilkesi Vâsıl b. Atâ'nın el-menzile beyne'l-menzileteyn fikri temel alınarak doğmuş ve Amr b. Ubeyd ile teşekkül etmiştir. Kısaca ifade edecek olursak va'd Allah'ın mükâfatı hak edenleri mükâfatlandırması ve va'id yine aynı şekilde cezayı hak edenleri cezalandırmasıdır. Va'd ve va'id ilkesini ilk olarak Vâsıl b. Atâ'nın gündeme getirmesindeki amaç bu konudaki ortaya atılan birbirinden farklı görüşleri değerlendirip ortak bir nokta bulmaktır. Ortaya attığı görüşünü siyasî alana taşıyarak Hz. Ali ile Muaviye arasındaki meseleye temas etmiştir. Hz. Ali taraftarlarından ve Muaviye taraftarlarından birinin hata ettiğini, ama kimin hata ettiğini tespit etmenin mümkün olmadığını, dolayısıyla bu konuda net bir fikir söylemek yerine durumu Allah'a havale etmenin en doğru karar olduğunu ileri sürmüştür. Ayrıca hem Hz. Ali'yi hem de düşmanlarını tekfir etmeyi tercih eden Hâricîlerle, hem Hz. Ali taraftarlarını hem de Muaviye taraftarlarını mü'min kabul eden Mürcie arasında ortak bir nokta bulmaya çalışmıştır.²⁷⁸

“Vâd ve va'id” ilkesi ile “el-menzile beyne'l-menzileteyn” ilkeleri bireysel ve toplumsal düzene katkı sağlamayı amaçlamaları açısından birbiriyle yakından ilişkilidir. Va'd ve va'id ilkesiyle Allah'ın hak edenleri mutlaka cezalandıracağı ve Allah'ın bundan dönmeyeceği fikri yerleştirilir. Bu şekilde toplumdaki düzeni kurmak da kolaylaşır. Kişi davranışlarını kontrol altına alma ve güven ortamını sağlama durumunda kalır.²⁷⁹

Kadı Abdülcebbâr'a göre va'd ve va'id ilkesi gereğince sevabı hak etmeyen kimseyi ödüllendirmek kötü bir iştir, kabihtir. Allah asla kabihi iş yapmaz. Âsî olanı ya affeder ya da affetmez. Affetmezse ebedî cehennemde kalır affederse de cennete girer.²⁸⁰

Bir insana bir faydanın ulaşacağını veya o kimseden herhangi bir zararın giderileceğinin bildirilmesine va'd denir. Bir insana bir zararın geleceğinin veya elde edeceği

²⁷⁷ Gölcük & Toprak, Kelâm, 45.

²⁷⁸ Aydın, “Mu'tezile Ekolü Teşekkülü, İlkeleri ve İslâm Düşüncesine Katkıları”, 41-42.

²⁷⁹ Ünverdi, “Mu'tezile'nin İnanç Sistemi; Usûl-i Hamse/Beş İlke ve Arka Planı”, 18-19.

²⁸⁰ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 2/575.

bir faydanın kaçacağına bildirilmesine de va'îd denir.²⁸¹ Yani dünya hayatında ameli güzel olan kimsenin âhirette ödüllendirilmesi va'd, dünya hayatında ameli kötü olan kimsenin cezalandırılması da va'îddir. Allah Teâlâ'nın va'd ve va'îdinden dönmesi, va'd ve va'îdinde durmaması veya haber verdiği şeylerin olaya uygun olmaması söz konusu olabilecek bir durum değildir. Bu yüzden dünyada iyilik yapan kimselerin ödüllendirilmesi ve kötü işler işleyenlerin, günahkârların cezalandırılması zarurîdir.²⁸² Allah asla va'd ve va'îdine zıt davranmaz. Çünkü böyle bir durum beraberinde yalancılığı da getirir. Bu ise Allah için söz konusu değildir, Allah va'd ve va'îdinde sadıktır.²⁸³ Allah va'di gereği dünyada iyilik yapanları ödüllendirecek ve va'îdi gereği de kötülük yapanları cezalandıracaktır. Zira güzel amel sahibinin ödüllendirilmemesi ve kötü amel sahibinin cezalandırılmaması Allah'ın adaleti ile bağdaşmaz. Güzel amel işleyene ödül vermek kötü ameli olana da ceza vermek Allah'a vaciptir.²⁸⁴ Mu'tezile mezhebine göre va'd ve va'îd ilkesi Allah'ın âdil olmasıyla bağdaştırılır ve Allah'ın kullarına zulmetmeyeceği fikrini barındırır. Çünkü Allah, Kur'ân-ı Kerîm'de insanları iyi şeyleri yapması için yönlendirmiş, iyi ve güzel olanı emretmiş, kötü şeylerden uzak durmayı emretmiştir. Bu emir ve yasakların Allah Teâlâ için uygulanmayacağını akıldan geçirmek bir nevi Allah'a iftira atmaktır. Çünkü Allah insana aklı bahşetmiştir ve bu nimetle emir ve yasakları ayırt etmesini sağlamıştır. Bu sebeple kişinin ödüllendirilmesi veya cezalandırılması kendi yaptıklarıyla olacaktır.²⁸⁵ Dünya hayatı boyunca Allah'ın emir ve yasaklarına uyanlar âhirette ödüllendirilecek, emir ve yasaklara uymayan ve bunlardan ölmeden önce tövbe etmeyen kimseler de cezalandırılacaktır. Mezhebe göre, sevabı kazanmasının yolu vacip kılınanı yerine getirmek ve kötü görüleni terk etmektir. Cezalandırılma sebebi ise tövbe etmeme veya günahtan çok sevap biriktirememedir.²⁸⁶ Mu'tezile mezhebi adalet ilkesi ve va'd ve va'îd ilkesi gereğince ahirette şefaatin olmaması gerektiğini savunmaktadırlar.²⁸⁷

Kadı Abdülcebâr, bu konuda fâsık kimsenin cehennemde ebedî olarak kalacağından ve azap göreceğinden bahsetmektedir. Bu konuya delili ise va'îdin umûmî olması ilkesidir. Çünkü Abdülcebâr'a göre bu durum fâsık olana yaptıklarından dolayı cezayı hak ediyorsa

²⁸¹ Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/34.

²⁸² Çelebi, "Mu'tezile", 31/396.

²⁸³ Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbar*, 326.

²⁸⁴ Gölcük & Toprak, *Kelâm*, 45.

²⁸⁵ Bozkuş, "Kâdî Abdülcebâr ve "Tenzihü'l – Kur'an anî'l – Metâin" adlı eserinin değerlendirmesi", 368.

²⁸⁶ Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbar*, 327.

²⁸⁷ Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/34; Gölcük & Toprak, *Kelâm*, 46; Çelebi, "Mu'tezile", 31/396.

hak ettiğinin verilmesine nasıl ki delilse, ebedî cehennemde kalacağına da delildir. Bu konu ile ilgili ayetlerde ebedîlik ifadelerinin geçtiğini zikrederek açıklamıştır.²⁸⁸

Mu'tezile mezhebine göre mükâfata veya cezalandırılmaya muhatap olmak için aklın ve naklin birlikte bulunması şarttır. Aklın buna delâlet etmesi iki çeşittir. Birincisi; Allah iyileri vacip kılıp, kötülerini yasaklayınca kişi vacip kılınanın iyi, yasaklananın kötü olduğunu bilir. İkincisi ise Allah'ın iyilikleri yapmaya isteksizlik vermesi ve kötülükleri yapmaya meyletme özelliği vermesidir. İnsanın doğal bir şekilde kötülük yapması istenmeyeceğinden, iyi işler yapmaya iten ve kötülükten alıkoyan birtakım yaptırımların bulunması insanın hem aklına hem de nakle işaret eder.²⁸⁹

Mu'tezile mezhebi bu ilke gereği Mürcie'nin görüşü olan "küfürle birlikte itaat kişiye fayda sağlamadığı gibi, imanla birlikte de mâsiyet kişiye zarar vermez" düşüncesine karşı çıkmaktadır. Dünyada işlenen her türlü fiilin âhirette karşılığının mutlaka görüleceğini, şayet Mürcie'nin bu görüşü kabul edilirse Allah'ın va'd ve va'idinin yok sayılmış olacağını savunmaktadır.²⁹⁰

Mu'tezile va'd ve va'id ilkesinin altında iman, fîsk, küfür, kebîre yani büyük günah, tövbe ve yapılan kötülüklerin iyilikleri boşa götüreceği, yapılan iyiliklerin günahlara kefâret olması konularını; sevap, ikâb, şefaât, ivaz, kabir azabı gibi âhîret hallerini, bunların maddî varlıklara dokunup dokunmadığını, büyük günah sahibinin cehenneme atıldıktan sonra cehennemden çıkmayacakları gibi konuları işlemektedir.²⁹¹

Bu bölümde Kadı Abdülcebbâr mükâfatı kazandıracak ameller ve cezaya sebep olacak ameller, bu davranışları gerçekleştiren kimselerin belirtilen sonuçlarla karşılaşma şekilleri, fâsık kimsenin cehennemde ebediyen kalması, şefaât olayı ve kimlere faydalı olabileceği gibi konuları ayrıntılı bir şekilde ele almıştır.²⁹²

Sonuç olarak Mu'tezile'ye göre "el-menzile beyne'l-menziletayn" ilkesi ve "va'd ve va'id" ilkesi; ahlâkî temele dayanmaktadır. Büyük günah işleyen kimsenin iman ve küfür arasında bir yerde olacağı ve şayet tövbe etmezse ebedî cehennemde kalacağı, Allah'ın insanın davranışlarına göre kişiyi ödüllendirmesi ve cezalandırmasının hak olduğu ileri

²⁸⁸ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 2/575.

²⁸⁹ Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdülcebbâr*, 328.

²⁹⁰ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/34.

²⁹¹ Çelebi, "Mu'tezile", 31/396.

²⁹² Çelebi, "Şerhu'l-Usûli'l-Hamse", 38/571.

sürülür. Bunun değişmeyeceği, kişiyi daha ahlaklı olmaya ve toplum düzenine daha yararlı birey olmaya yönelteceği kabul edilir.

4. el-Menzile beyne'l-menzileteyn

Yaşanan siyasî olayların ve savaşların etkisiyle gündeme gelen ve “iki yer arasında bir yer anlamına gelen” el-menzile beyne'l-menzileteyn ifadesi Mu'tezile mezhebinde “fisk” mertebesini ifade etmektedir. Bu ilke büyük günah işleyen kimsenin mü'min, kâfir ya da münâfik olarak isimlendirilip isimlendirilemeyeceğine dair münakaşalara bağlı olarak gelişmiştir.²⁹³ Mu'tezile'den daha önce bu konuda bir grup büyük günah sahibininin küfre düştüğü, bir grup ise imanda devam ettiği görüşünü benimsemişlerdi. Küfre düştüğünü savunan grup Hâriciler, imanda devam ettiğini söyleyen grup ise Mürcie idi.²⁹⁴

El-menzile beyne'l-menzileteyn ilkesi büyük günah işleyen kimsenin durumu ile ilgilidir. Büyük günah işleyen birinin yapmış olduğu bu günah sebebiyle imandan çıkmış olacağı ve küfür bağlamında bir günaha sahip olmadığı için de kâfir olmayacağı, kişinin durumunun iman ve küfür arasında bir noktada bulunacağı manasına gelmektedir. Bu da “fisk mertebesi”olarak tanımlanır.²⁹⁵ Bu kişi için amelin imandan bir cüz sayılması sebebiyle imandan çıktığını söylenir fakat küfre girdiği söylenemez. Çünkü onun kâfir demeye engel kelime-i şehadet veya iyi amelleri bulunur.²⁹⁶ “İki yer arasında bir yer” anlamına gelen el-menzile beyne'l-menzileteynde bulunan kimseye Mu'tezile “fâsık” demektedir. Bu durumdaki kişi şayet ölmeden önce işlemiş olduğu günahlarından tövbe etmezse ebedî olarak cehennemde kalır. Fakat bu kişi kâfir ile aynı konumda olmayacağı için çekeceği azap kâfirlerinkinden daha az olacaktır.²⁹⁷ Mu'tezile bu ilkeyle büyük günah sahibinin amelin imandan bir cüz olması ilkesi gereği imandan çıkacağını ileri sürmüştür. Fakat yukarda da belirttiğimiz gibi bu haliyle küfürde de sayılmayacağını benimsemiştir. Bu büyük günah sahibi ölene kadar mü'min sayılır, uygun şekilde tevbe ederse imana dönmüş sayılır, tevbesiz ölürse kâfir sayılır. Yani bir kimse Allah'a peygamberlerine ve kitaplarına iman eder, helali helal kabul edip, haramı haram sayar ve bu şekilde iman etmesine rağmen büyük günah

²⁹³ Ünverdi, "Mu'tezile'nin İnanç Sistemi; Usûl-i Hamse/Beş İlke ve Arka Planı", 11.

²⁹⁴ Çelebi, “Mu'tezile'nin Klasik İslâm Düşüncesindeki Yeri ve Modern Döneme Etkileri”, 10.

²⁹⁵ Gölcük & Toprak, Kelâm, 46.

²⁹⁶ Bakan, “Kadı Abdülcebbâr'a göre Sünnet”, 202.

²⁹⁷ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/34.

işlerse, ne mü'min ne de kâfir olur o kişi fâsık olur. O bu günahı sebebiyle imandan çıkmaz, fakat mutlak olarak da imanda değildir.²⁹⁸

Kadı Abdülcebbâr; bu konunun esmâ ve ahkâm hakkında olduğunu²⁹⁹ belirtmiştir. Bazen “El-esmâ ve'l-ahkâm” başlığında incelenen bu konu genellikle “el-menzile beyne'l-menziyeteyn” şeklinde isimlendirilir. Abdülcebbâr; “*başka bir deyişle büyük günah sahibin iki isim arasında bir isim ve iki hüküm arasında bir hüküm konusudur*” şeklinde tanımlar. Bu kimse kâfir de değildir mü'min de değildir, bu kimse fâsıktır görüşünü benimseyen Abdülcebbâr, bu kimseye verilecek olan hükmün ne kâfirin ne de mü'minin hükmüdür, ona ayrı tek bir hüküm verileceğini savunmaktadır. Ayrıca bu kimsenin isimlendirilmesine gelince yine aynı şekilde ne mü'min ne kâfir şeklinde isimlendirileceğini, ancak bu kimsenin fâsık olarak isimlendirileceğini ileri sürmüştür.³⁰⁰ Kadı Abdülcebbâr'ın büyük günah sahibini fâsık olarak isimlendirmesinin sebebi; mükellef kimsenin ya sevap ehlinden olması gerektiğini ya da ceza ehlinden olması gerektiğini belirtmesidir. Sevap hak etmiş kimse ya büyük sevap kazanmış ya da bu seviyenin altında sevap kazanmıştır. Büyük sevabı hak eden ya beşerdir ya da değildir. İnsan dışındaki bu seviyedeki varlığa melek, mukarreb ya da başka isimler verilir. Şayet beşer türünden ise resul, seçilmiş anlamına gelen mustafâ gibi isimler verilir. Daha az sevap hak eden kişilere mü'min, berr ya da bunlara benzer isimler verilir. Cezayı hak edenlere gelince; bunlar da ya büyük ceza hak edenler ya da bu seviyenin altında cezayı hak edenler olarak belirtilir. Büyük cezayı hak eden beşer türünden olsa da olmasa da kâfir ya da müşrik olarak isimlendirilir. Daha az cezayı hak eden kimseler için fâsık, fâcîr ya da bunlara benzer isimler kullanılır. Bu açıklamalardan anlamaktayız ki; büyük günah işleyen kimseye mü'min ya da kâfir denmemektedir, ancak o kimse fâsık olarak adlandırılmaktadır. Kâfir diye isimlendirmek; mirasçı olamaz, kendisiyle nikâh geçerli olmaz gibi bazı hükümleri uygulamayı gerekli kılacağı için sözkonusu değildir. Bu durumları hak etmeyen kimseye bu ismi vermek doğru değildir. Bu sebeplerden ötürü büyük günah sahibine fâsık ismi verilir.³⁰¹

Büyük günah işleyen kimsenin durumu konusunda Hâricîler bu kimsenin kâfir, Mürcie; mü'min, Hasan el-Basrî; münafık olduğunu savunmaktadır. Bu konuda Vâsıl b. Atâ büyük günah sahibinin fâsık olduğunu ortaya koymuştur. Yani bu görüşlerin ortasında bir yerde kalmıştır. Hasan Basrî'ye karşı bu görüşünü el-menzile beyne'l-menziyeteyn şeklinde

²⁹⁸ Bozkuş, “Kâdî Abdülcebbâr ve “Tenzihü'l – Kur'an anî'l – Metâin” adlı eserinin değerlendirmesi”, 369.

²⁹⁹ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 2/621.

³⁰⁰ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 2/621.

³⁰¹ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/227-229. Ayrıca bk.; Ünverdi, “Mu'tezile'nin İnanç Sistemi; Usûl-i Hamse/Beş İlke ve Arka Planı”, 14-15.

açıklamıştır.³⁰² El-Menzile beyne'l-menzileteyn ilkesi Mu'tezile'nin ortaya çıkmasında çok büyük rol oynamıştır. Genel olarak orta yolu izleme politikasında olmaları sebebiyle de Mu'tezile mezhebi mensuplarına “Menâziliyye” ismi de verilmektedir.³⁰³ Vâsıl b. Atâ'nın el-menzile beyne'l-menzileteyn fikri en başka siyasî olarak ortaya çıksa da zamanla itikadî bir kimlik kazanmıştır.³⁰⁴

el-Menzile beyne'l-menzileteyn konusu kapsamında büyük günah sahibine iman ve küfür dışında bir ismin verilmesi (esmâ), ve bu büyük günah sahibinin kâfir olana veya mü'min kimseye uygulanan hükümler dışında başka hükümlere tabi olması nedeniyle bu mesele “el-esmâ ve'l-ahkâm” olarak isimlendirilmiştir.³⁰⁵

Eserin bu bölümünde Kadı Abdülcebbâr, işlenen büyük günahların sonuçlarına değinmiş, sem'ıyyât konusuna geçmiştir. Muhalifleri Mu'tezile mezhebinin kabir azabını reddettiğini ileri sürse de bu bölümde bunun tam tersi olduğu kabirde azap olacağını kabul ettikleri belirtilir ve âhîret hallerinin de gerçek olduğuna değinilir.³⁰⁶

Mu'tezile mezhebi el-menzile beyne'l-menzileteyn ilkesini Kur'ân-ı Kerîm'de geçen orta yollu olmayı emreden ayetlerle³⁰⁷, bu konuyu ihtiva eden Hadis-i Şerîflerle³⁰⁸, orta yollu olmanın güzelliğini anlatan sahabe sözleriyle desteklemekte ve bunları delil getirmektedir.³⁰⁹

Kadı Abdülcebbâr bu ilke için şu açıklamaları yapar: “*Büyük günah sahibine Haricîler gibi kâfir de demeyiz, Mürcie gibi mü'min de demeyiz. Biz zina eden veya başka büyük günah işleyen kimseye fâsık deriz, uzak durulması gerektiğini biliriz. Mü'min gibi övmeyiz ve aynı hükümde kabul etmeyiz, diğer taraftan da kâfir gibi cenaze namazını kılmamazlık etmeyiz, mezarlıklarımıza koymamazlık etmeyiz, o kişi ile evlenmeyi yasaklamayız. Bu ikisi arasında bir yerde olduğunu kabul ederiz.*” Ayrıca Kadı Abdülcebbâr bu ilkenin dini bir konu olduğunu aklî yorumlamayla belirlenecek bir durum olmadığını kabul etmektedir. Bazı iyi işlerin sevabı bazı iyi işlere göre daha çoktur ve bazı kötü işlerin cezası da başka kötü işlere göre daha fazladır. Burada belirleyici olan akıl değildir. Bu, kişinin aklına

³⁰² Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/35.

³⁰³ Çelebi, “Mu'tezile”, 31/396.

³⁰⁴ Aydınlı, “Mu'tezile Ekolü Teşekkülü, İlkeleri ve İslâm Düşüncesine Katkıları”, 41.

³⁰⁵ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 2/615. Ayrıc bk.; Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdülcebbâr*, 343.

³⁰⁶ Çelebi, “Şerhu'l-Usûli'l-Hamse”, 38/571.

³⁰⁷ el-Fatiha 1/5; el-Bakara 2/137; el-En'am 6/154.

³⁰⁸ “Orta yolu tutun, istikâmetten ayrılmayın.” (Müslim)

³⁰⁹ Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdülcebbâr*, 343.

bırakılıydu sadaka vermeyi kelime-i şehâdet getirmekten daha sevap, içki içmeyi onu helal saymaktan daha günah kabul ederdi. Âhirette kazanç elde edenlere bakılınca en çok mükâfatı hak edenler melekler, peygamberlerdir, seviyesi bunlarınkine ulaşamayan mü'minlerdir. Cezayı hak edenlere bakılınca da çok ceza hak edenler kâfir olanlar, onların seviyesinden daha aşağıda olanlar ise fâsık grubundadır.³¹⁰

Sonuç olarak Mu'tezile'ye göre "el-menzile beyne'l-menziletayn" ilkesi ve "va'd ve va'id" ilkesi; ahlâkî temele dayanmaktadır. Büyük günah işleyen kimsenin iman ve küfür arasında bir yerde olacağı ve şayet tövbe etmezse ebedî cehennemde kalacağı, Allah'ın insanın davranışlarına göre kişiyi ödüllendirmesi ve cezalandırmasının hak olduğu ileri sürülür. Bunun değişmeyeceği, kişiyi daha ahlaklı olmaya ve toplum düzenine daha yararlı birey olmaya yönelteceği kabul edilir.

5. Emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker

Emir, bir makamda bulunan kimsenin kendi alt makamında bulunandan bir şey yapmasını istemesi, nehiy ise bir şeyden sakındırmasıdır. Emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker iyiliği emretmek ve kötülükten alıkoymak demektir. Mu'tezile mezhebi İslâm'ın yayılması, insanların hidâyete gelmesi, hak ile bâtili karıştırmak isteyenlerin önlenmesi için Müslümanların iyiliği emretmesinin ve kötülükten sakındırmasının zorunlu olduğunu savunmaktadır. İslamiyet'in yayılması, dalaletle sapmış kimselerin hidayet bulması, hakk ile batılı karıştırmak isteyen kötü niyetli kimselerin İslâm'a vereceği zararların önüne geçilmesi için her bir müslümanın iyiliği emredip kötülükten sakındırmaya çalışması zorunludur. Yani Mutezile mezhebine göre müslümanın iyiliği emretmesi kötülükten sakındırması farzdır. Bu durumu Kur'ân-ı Kerîm ayetleriyle ve aklî delillerle ortaya koymaya çalışmışlardır.³¹¹ Tüm İslâm mezhepleri emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker ilkesinin hükmünü vacip kabul etmiştir lâkin Mu'tezile mensupları bu konuda iyiliği emrediyoruz adı altında kendi düşüncelerini insanlara zorla kabul ettirmeye çalışmışlar, hatta karşı çıkan olursa da ağır tepkiler vermişlerdir.³¹² Fakat bazı Mu'tezilîler bu ilkeye kendilerini adanmış ve bunu uygulamada aşırıya kaçmışlardır. Bu aşırılık zamanla insanları gücendirmiş ve mezhep mensuplarının bu ilkeyi uygulamak adına zaman zaman takındıkları kaba tavır, taraftarlarının

³¹⁰ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 2/615-617.

³¹¹ Gölcük & Toprak, *Kelâm*, 45.

³¹² Malati, *et-Tenbih ve'r-red*, nşr. Muhammed Zahid Hasan el-Kevseri, 36. Ayrık bk.; Bozkuş, "Kâdî Abdülcebbâr ve "Tenzîhü'l – Kur'an ani'l – Metâin" adlı eserinin değerlendirmesi", 369.

uzaklaşmasına neden olmuştur.³¹³ Mu'tezilîler, emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker ilkesi gereği kendilerini Abbâsiler zamanında ortaya çıkan İslâmî gerçeklikleri yıkmak isteyen, İslâm'ın birleştirici ve bütünleştirici bağlarını koparmak için uğraşan zındıklara karşı İslâm'ı savunmaya adanmışlardır. O dönemde Mu'tezilîlerin üstlendiği bu görevi Abbâsi halifelerinden Mehdi de desteklemiştir.³¹⁴

Bu ilke zulmedenlere karşı güç kullanarak karşı koyma, adaletli davranmayan yöneticiye isyan etme şeklinde siyasî yönü olan, iyi-güzel davranışların yerleştirilmesi kötü-çirkin davranışların yok edilmesini amaçlamak açısından da ahlâkî yönü olan bir ilkedir. Bu sebeplerden ötürü emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker ilkesine zaman zaman farklı anlamlar yüklenmiştir.³¹⁵

Kadı Abdülcebâr, emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker ilkesinin vâcip olmasında ümmet arasında ittifak bulunduğunu söyler ve ardından bu konudaki delilleri dile getirir. Vacip oluşu konusunda icmâ'dan sonraki delili şu ayettir: “Siz, insanlar için çıkarılmış hayırlı bir ümmetsiniz.”³¹⁶ İyiliği emretmekten kötülükten sakındırmaktan maksadın mârufu yerine getirip münkerden uzak durmak olduğunu bildiren Abdülcebâr, bunun akıl ile de kabul edildiğini belirtmiştir.³¹⁷ Kadı Abdülcebâr'a göre bu ilke ile amaç iyi ve güzel olan şeyleri kaybetmemek ve kötü olanlarında ortaya çıkmasını engellemektir.³¹⁸

Emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker ilkesinin vâcip olması konusunda müslümanlar içinde herhangi bir görüş ayrılığı yoktur fakat bunun farz-ı ayn mı yoksa farz-ı kifâye mi olduğu konusunda ihtilaflar vardır.³¹⁹ Ayrıca bu ilkenin kaynağı konusunda da ihtilaf vardır; bir kesim akıl derken, bir kesim vahiy demektedir. Bu konuda Mu'tezile âlimleri bu ilkenin varlığındaki temelin lütûf veya maslahât olduğu konusunda ihtilaf etmiş ve bunu akılla değil ancak nakille bilinebileceğini kabul etmişlerdir.³²⁰

Kadı Abdülcebâr'a göre münker iki kısımdan oluşur: Birincisi zorlama altında gerçekleştiğinde durumu değişendir ki bunun sonundaki zarar sadece kişiye aittir. İkincisine gelince; zorlama altında gerçekleştiğinde durumu değişmeyendir ki bunun da zararı bir

³¹³ Bozkuş, “Kâdî Abdülcebâr ve “Tenzihü'l – Kur'an ani'l – Metâin” adlı eserinin değerlendirmesi”, 12.

³¹⁴ Ebû Zehrâ, Mezhepler Tarihi, çev. Hasan Karakaya & Kerim Aytekin, 158-159.

³¹⁵ Aydınlı, “Mu'tezile Ekolü Teşekkülü, İlkeleri ve İslâm Düşüncesine Katkıları”, 43.

³¹⁶ Âl-i İmrân3/180.

³¹⁷ Abdülcebâr, Şerhu'l-Usûli'l-Hamse, çev. İlyas Çelebi, 2/677.

³¹⁸ Ünverdi, “Mu'tezile'nin İnanç Sistemi; Usûl-i Hamse/Beş İlke ve Arka Planı”, 20.

³¹⁹ Çelebi, İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbar, 348.

³²⁰ Çelebi, İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbar, 348-349.

başkasına dokunur. Birinci söylediğimize örnek; “ölü eti yemek, içki içmek” gibi. İkinciye örnek ise; “bir Müslümanın canına kıymak veya bir Müslümana iftira etmek” gibi, ki bunlar kesinlikle caiz değildir. Münkerden sakındırmadaki maksat ortaya çıkabilecek kötülükten dolayı vaciptir.³²¹

Emredilecek mârufun hükmü ne ise emretmek de o hükümde olur. Yani emredilecek mârufun hükmü vâcip ise emir de vâciptir, emredilecek mâruf nâfile ise emir de nâfiledir. Fakat münkerden sakındırma konusunda bu şekilde bir ayırım yoktur. Münkerden sakındırma konusunda aklî münkerlerden; yalan, hırsızlık, şerî münkerlerden; zina, içki gibi alanlarda sakındırmanın hükmünün vâcip olduğu, ictihada konu eylemlerde ise bazı durumlar vâcip bazı durumlar câiz olmakla birlikte münker olan her türlü fiilden sakındırmak gerektiği ortaya konmuştur.³²² Mu'tezile mezhebi emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münkerin hükmünün vâcip olduğuna dair ittifak etmişler fakat bu vâciplik farz-ı ayn (her bir kimsenin ayrı ayrı yapmak zorunda olması) türünden mi, farz-ı kifâye (toplumdaki bazı kimselerin yerine getirmesi ile diğerlerinden sorumluluğun kalkması) türünden mi olduğu konusunda Müslümanlar arasında çıkan ihtilaf aynı şekilde Mu'tezilî âlimler arasında da çıkmıştır. Bu konuda büyük bir çoğunluk farz-ı ayn derken Ebû Bekr el-Asam ve Kadı Abdülcebbâr farz-ı kifâye demektedir. Nitekim emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker ile iyiliklerin yapılması ve kötülüklerin engellenmesi amaçlanmaktadır ve bu mükellef olan bazı kimseler tarafından gerçekleşiyorsa amaca ulaşılabilmektedir düşüncesiyle diğerlerinden mükellefiyetin kalktığını ileri sürmektedir.³²³

Mu'tezile mezhebine göre emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker ilkesinin vâcip olması için bazı şartlar vardır. Bunlar sağlanmazsa vâciplik ortadan kalkar. Bu şartlar:

- İyilik ve kötülük sayılan hükmün kesin bilgi ile ispat edilmiş olması gerekir. Yani kişi kesin bilmediği konuda zan ile gidip bu ilkeyi yerine getiriyorum diyemez.
- Kötülükten sakındıracak olan kişi öncelikle o kötülüğün bizzat işlendiğini bilmesi şarttır. Bir kötülüğe maddi olarak yapılan hazırlık o kötülük gerçekleşmeden kesin olarak bilgi yerine geçmez. Yani bir içki sofrasının hazırlanması içki içildi kesin bilgisini içermez. Bilfiil bu işlemin gerçekleşmiş olduğunu bilmek şarttır.
- Bu ilke yerine getirildiği zaman daha büyük bir sıkıntının ortaya çıkmayacağını bilmesi şarttır. Mesela bir müslümanın içki içenleri bundan alıkoymak

³²¹ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/237.

³²² Çelebi, “Mu'tezile”, 31/396.

³²³ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/36.

istememesi sonucunda bu durumun bir grubun öldürülmesi sonucunu ortaya çıkaracağı bilirse emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker vacip olmaz.

- Yapılacak iyiliği emretme ve kötülükten alıkoyma işleminin etkisinin olacağına dair bilgi bulunması şarttır. Eğer etkili olmayacağı biliniyorsa bu iş vacip değildir. Bazı Mu'tezile âlimlerine göre iyilik bağlamında olacağı için sevaptır bazılarına göre ise fayda vermeyeceği bilindiği için boş bir iştir.

- Emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker yapan kimsenin bu yaptığından dolayı canına veya malına herhangi bir zarar gelmeyeceğinden emin olması şarttır. Şayet kişi bu ilkeyi yerine getirmek adına bu sorumluluğu üzerine alır, İslâm dininin yücelmesi için bu işi yaparsa hasen kabul edilir ama niyet böyle değilse yapılan kabîhtir. Bu konuda verebileceğimiz en güzel örnek Hz. Hüseyin olur. O İslâm dinini yüceltmek için birçok sıkıntıya göğüs germiş, birçok tehlikeleri göze almıştır. Son nefesine kadar emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker yapmış ve can vermiştir. Biz ise bu ilkeyi terk etmemesi sebebiyle onunla gurur duymaktayız.³²⁴

Münker sayılan işler kaynak bakımından dinî ve aklî olarak iki kısımdır. Yalan söylemek, insanlara zulmetmek gibi kötülükler aklî grupta yer alır ve bunları engellemek vaciptir. Dinî kaynaklı olanlara bakarsak bu gruptakileri de üzerinde içtihat yapmanın mümkün olduğu münkerler ve içtihat yapmanın mümkün olmadığı münkerler olarak ikiye ayırırız. İctihada gerek olmaksızın sakındırmamız gereken münkerler hırsızlık, içki içmek gibi olan fiillerdir ve hemen sakındırmak gerekir. Üzerinde içtihad gerektiren fiiller ise âlimlerin değerlendirmesine bırakılmalıdır. Nitekim bu durumda münkeri işleyen kimsenin durumu da göz önüne alınarak farklı hükümler verilebilir.³²⁵ Kadı Abdülcebbâr, insanı kaderi belirlenmiş edilgen varlık olarak kabul etmez ve irâde ve hürriyetiyle fiilleri yapma yeteneğine sahip olan dolayısıyla bunlardan sorumlu olan bir varlık olarak kabul eder. Bu düşüncesinin sonucu olarak kişinin yaptıklarının iyi veya kötü olduğunu idrak edebilecek güç ve yeteneğe sahip olduğunu kabul eder. Yani insanı özgür bir şekilde ahlâki sorumluluğu olan canlı olarak kabul eder.³²⁶

Mu'tezile emir bi'l-ma'ruf nehiy ani'l-münker esasına önem verip uygulamaya geçerek Berâhime, Mecûsîlik, Yahudilik, Hristiyanlık dinlerine ve Mücessime, Müşebbihe, Râfizîlik,

³²⁴ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/36-37, 2/680.

³²⁵ Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdülcebbâr*, 351.

³²⁶ Ünverdi, "Kadı Abdülcebbâr'da Irâdenin Aktörleri ve Irâde Özgürlüğü", 156.

zındıklık gibi mezhep ve düşüncelere karşı İslam dinini tüm gücüyle savunmaya çalışmış ve bu amaç doğrultusunda Horasan ve Mâverâünnehir'e ulaşmışlardır.³²⁷

Ehl-i Sünnet emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker yaparken zor kullanmamayı, insanlara zarar vermemeyi ve toplumda fitneye sebep olacak davranışlardan uzak durmayı esas almıştır. Fakat Mu'tezile bu ilkenin tüm mü'minlere güçleri nispetinde vacip olduğunu kabul etmektedir. Güçleri yettiği sürece kılıç kullanarak veya diğer yöntemlerle kâfirlere ve fâsıklara karşı emir bi'l-ma'rûf ve nehiy an'il-münker ilkesini uygulamanın savaşa katılmakla aynı olduğunu ileri sürmektedir.³²⁸

Sonuç olarak Mu'tezile mezhebi, emir bi'l-ma'ruf nehiy ani'l-münker ilkesini dinî motivasyon olarak kullanmıştır. Mu'tezile mezhebinin İslâm dinini diğer din ve mezheplere karşı savunurken ihtiyacı olan şeylerden biri asılsız iddiaları çürütmek için kullanacağı fikrî donanım, diğeri de bu konuda samimiyetle çaba gösterme arzusudur. İhtiyacı olan ilk şeyi mezhep akli temele alarak başarmıştır, ikinci ihtiyacı olan şeyi de emir bi'l-ma'ruf nehiy ani'l-münker ilkesi ile tamamlamıştır. Emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker ilkesi; Mu'tezile mezhebinin iyiliği yaymak ve kötülüğü yok etmek konusundaki hassasiyetine dayanmaktadır. Nitekim bunu dinî bir ilke şeklinde sistemleştirmeleri bunun en önemli göstergelerinden biridir. Fakat onların bu ilkeyi uygulamadaki yanlış politikaları ve bu ilkeye siyasî içerik katmaları mezhebin taraftarlarının azalmasına ve yok olmasına sebep olan şeyler arasında sayılabilir. Çünkü onlar iktidar ile iyi ilişkiler kurarken bu ilke kapsamında birçok eziyet, baskı ve zorlama yoluyla düşüncelerini kabul ettirmeye çalışmış bunu yaparken de emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker ilkesini temele almıştır.

Kadı Abdülcebbâr, eserinde emir bi'l-ma'ruf nehiy ani'l-münker ilkesini açıklarken yapılan kötü amellere ve işlenen günahlara tevbe etmenin önemine değinmiş, sonrasında "İmamet" konusuna geçmiştir.³²⁹

B.Şerhu'l-Usûli'l-Hamse'de Diğer Mezheplere Bakış

Kadı Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*'de asıl olarak Mu'tezile mezhebinin esaslarını anlatmakla beraber diğer mezheplere de doğal olarak temas etmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla 21 adet mezhep ya da görüşün isimlerini zikrederek eleştiren

³²⁷ Çelebi, "Mu'tezile", 31/396.

³²⁸ Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbâr*, 348.

³²⁹ Çelebi, "Şerhu'l-Usûli'l-Hamse", 38/571.

Abdülcebbâr yeri geldiğinde kendi mezhep mensuplarına da eleştiride bulunmuştur. Ayrıca yabancı kültür ve toplumlarla mezhep mensuplarının bağlantılı olmasıyla sebebiyle Kadı Abdülcebbâr'ın birçok İslâm mezhebinin yanında İslâm dışı din ve mezheplere de değindiği tespit edilmiştir. Yeri geldiğinde kısaca bu gruplar hakkında da bilgiler verilecek ve Kadı Abdülcebbâr'ın eleştirisi de eklenecektir.

1. Mu'tezile Mensuplarından Eleştirdikleri

Mu'tezile mezhebi içinde de bazı ihtilaflar yaşanmıştır. İmâmete gelme konusunda bazı ihtilâflar vardır. Mu'tezile'ye göre imâmete gelme yöntemi ilk üç imamda nas, diğerlerinde ise davet ve hûruc şeklindedir. Mücbire bu konuda Mu'tezile ile aynı görüşe sahip olup "akit ve seçim" olduğunu ileri sürmektedir. Mu'tezile görüşünün doğruluğunu öncelikle deliller getirmekle sonra ise diğer görüşlerin yanlışlığını ortaya koymakla açıklar. Görüşlerinin doğruluğunu gösteren şeyin icmâ olduğunu ileri sürerler. Zira, İslâm dini için çaba gösteren, zâlimleri kınamaktan çekinmeyen ve itibar edilen şartları taşıyan kimselere biat edilmesi gerektiği konusunda ümmet arasında ihtilâf olmadığını, ashâb'ın yoluna bakıldığında; imâmetin yolu davet, talebini açıklamak hurûc olduğunu ileri sürmektedir.³³⁰

Mu'tezile, davet ve hurûc imamet için bir yol ise iki şahıstan ikisi de davete layık olsalardı ikisinin de imametinin geçerli olması gerekirdi. Yani ikisinin de imam olması gerekirdi diyerek Kadı Abdülcebbâr'ın görüşünü eleştirmektedir. Cevap şudur: Bu kolay kolay rastlanacak bir durum değildir. Şayet nadiren de olsa böyle bir şey söz konusu olursa daveti ilk olan kim ise ona bakılır. Daveti önce olan kişi imam olmaya hak kazanmış olur. Eğer ikisinden de aynı zamanda davet gerçekleşirse ikisinin de daveti geçerli olmaz. Yani ikisi de imam olamaz. Bu durum aynen nikâh konusunda olduğu gibidir. Bu durum bir akid sahibinin diğerinden önce olmadığı sürece nikâhın geçersiz sayılması gibidir.³³¹ Kadı Abdülcebbâr'a göre; imamet için aranan özellikler toplumun yararını gözetecek şeyler olmalıdır. Şayet ibadetlerinde ve takvasında üstün olan kişi toplum yararına yönelik özellikler taşımıyorsa, bu kimseye göre ibadet ve takvada daha zayıf olan ama topluma yararı olacak daha çok özelliğe sahip olan başka bir kimse varsa bu kimseye yönetimde öncelik

³³⁰ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 2/695.

³³¹ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 2/699.

verilmelidir. İmamın özellikleri bilindikten sonra biat etme ve seçim yöntemi ile belirlenmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Bu şekilde icihad faktörünü ön plana almıştır.³³²

a. Ashâbü'l-Ma'ârif

Mu'tezile kelamcılarında insanda bulunan bilginin zaruri olduğunu ve Allah hakkındaki bilginin de aynen bu konumda olduğunu kabul eden bir gruptur. Bazı yerlerde “ashâbü'l-ilhâm” olarak da geçmektedir. İslam âlimlerine göre insanın bilgisi zaruri ve iktisabî olmak üzere ikiye ayrılır. Akıl yürütmeye gerek olmadan elde edilen bilgiye zaruri bilgi ve araştırmaya dayanan bilgiye iktisabî bilgi denilmektedir. Ashâbü'l-Ma'ârif Allah'ın bilinmesi konusunda nazar ve istidlâl gerek olmadığı, zorunlu şekilde bilindiği görüşünü benimsemiştir. Kadı Abdülcebâr ise Allah'ın zaruri olarak değil nazar ve istidlâl yolu ile bilineceğini savunmaktadır. Ayrıca bu konuda Allah'ın bilinmesinin zaruri olmasının kabul edilmesi durumunda bu bilgiye sahip olmayan kimselerin sorumlu olmaması gerekeceği görüşündedir. Zaruri olması demek aynen gece ve gündüzün bilinmesi gibi zorunlu olan şeylerde akıl sahibi olan insanların ihtilaf etmemesi demektir. Fakat Allah'ın varlığını kabul eden ve etmeyen insanların varlığı da bilinmektedir.³³³

Kadı Abdülcebâr'a göre Allah'ın müşâhede ile bilinmesi câiz değildir. Teklif devam ettiği müddetçe, Allah'ın bu dünyada zaruri olarak bilinmeyeceği görüşünü savunmaktadır. Ashâbü'l-Ma'ârif'e karşı çıktığı konu budur.³³⁴

b. Kaderiyye

Kaderiyye kelimesi “kaderîden” gelmektedir. Sözlükte “kadere mensup olan, kader taraftarı olan” demektir. Fakat anlamının tam tersi Kaderiyye sorumluluk gerektiren davranışlarla alakalı olarak ilâhî kaderi reddeden kimseleri kastetmek üzere kullanılmıştır.³³⁵ Kaderiyye'ye göre insanın fiillerinin tamamı Allah'ın iradesinin dışında tamamen kişinin

³³² Aydın, *Mu'tezilî İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, 259. Geniş bilgi için bk.; Kadı Abdülcebâr, *el-Mugni fî ebvabî't-tevhid ve'l-adl*, thk. Mahmud Muhammed Kasım, 20/2,1-227.

³³³ İlyas Çelebi, “Ashâbü'l-Maârif”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2016), Ek-1/125-127.

³³⁴ Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/86.

³³⁵ İlyas Üzüm, “Kaderiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/64.

kendi iradesiyle oluşur. Mu'tezile mezhebi zaman zaman Kaderiyye içerisinde müstakil bir mezhep olarak sayılmıştır.³³⁶

Abdülcebbâr'a göre Kaderiyye Müşebbihe ve Mücbire'den oluşmaktadır. Bazıları da Kaderiyye Mu'tezile'dir der. Onların Kaderiyye olduğunun ispatını Kâdılkudât'ın bu mesele sorulduğunda verdiği şu cevapla yapabiliriz: İsim, zem ismi olduğu için onun kader konusu ile özdeşleşen bir görüşe sahip kişiler için kullanması uygundur. Bu mezhep ise Mücbire'dir. Bu konuda Hz. Muhammed'in (sav) şu sözü de delildir: *"Kaderiyye bu ümmetin Mecûsîleridir."* Burada Kaderiyye Mecûsîler'e bizzat benzetilmiştir. Aynı zamanda hangi mezhebin bu bağlamda Mecûsîler'e benzediğine bakmalıyız. Onlar da Mücbire'dir. Çünkü Mücbire, Mecûsîlere birçok yönden benzemektedir. Benzerliğin biri nikâh konusudur. Mecûsîler annelerin ve kızlarının nikâhının cevâzı meselesinin Allah'ın kaza ve kader hükmü ile olduğunu söyler. Bu konuda Mecûsîler'le Mücbire ittifak etmektedir.³³⁷

İkinci benzerliğe gelince: Mecûsîler âlemin mizacı konusunda şunu söylemektedirler: *"Âlemin mizacının aynı olmasına rağmen nûr iyi tarafı, zulmet kötü tarafı temsil etmektedir."* Bu konuda onlara sadece Mücbire ortaktır. Onlar şöyle der: *"Küfür, Allah tarafından yaratılmıştır."* Aynı şey olmasına rağmen Allah söz konusu olduğunda bu hasendir ama kul söz konusu olduğunda çirkindir. Yani Allah'ın yaratması hasen, kulun onu tercih etmesi kabihtir.³³⁸

Üçüncü benzerlik: Mecûsîlerin güç yetirilemeyen şeyleri emretmeyi ve uzak durulması mümkün olmayan şeyleri yasaklamayı da câiz görüyor olmaları bilinmektedir. Hatta bu konuda şöyle örnek veriyorlar: "Bir ineğin ayaklarını bağlayıp yüksek bir tepeye çıkarıp onu oradan bırakıyorlar ve "in" veya "inme" gibi emirler veriyorlar. Hâlbuki onun o tepeden yuvarlanmaktan başka bir şansı yok. O emirden birini yerine getirmesi mümkün değil. Kavmin hâli budur çünkü onlar Allah mümkün olmadığı halde, kâfiri iman etmekle sorumlu tutuyor ve yine aynı şekilde o durumdan uzakta kalması mümkün olmamasına rağmen kâfirlere bunu yasaklıyor."³³⁹

³³⁶ Muhammed A. Ebu Zehra, *İslâm'da Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı & Osman Eskicioğlu, 155.

³³⁷ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 2/723.

³³⁸ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 2/725.

³³⁹ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 2/725.

Dördüncü benzerlik Mecûsîlerin hayra kâdir olanın zıddına kâdir olmayacağına dair görüşüdür. Yani bu bağlamda imana kâdir olan küfre kâdir olmaz. Hatta ona göre yaratılmıştır ve ondan ayrılıp uzaklaşması söz konusu değildir.³⁴⁰

Bu toplumun Kaderiyye olduğunun bir başka delili Hz. Muhammed'in (sav) şu sözleridir: *“Onlar Rahmân'ın hasımları, yalancının şahitleri ve iblisin ordularıdır.”* Bu özellikler ise ancak onlarda vardır. Çünkü onlar günahları sebebiyle sorguya çekilip cezalandırıldıklarında Allah'a düşman kesilip şöyle demektedirler: *“Bizde bu günahları yaratan ve isteyen sensin. Şimdi neden bizi sorgulayıp cezalandırıyorsun?”* derler. Yine aynı şekilde onlar iblisin de yalancı şahitleridir. Allah saptırma ve yoldan çıkarma konusunda onları sorguladığında *“kullarımı neden saptırıp yoldan çıkardınız?”* diye sorduğunda *“bizim bir suçumuz yok aksine bunların sebebi sensin”* derler. Allah onlardan delil getirmelerini istediğinde ise bu topluluğun şahitliğini getiriyorlar. Onlar iki dünyada da şeytana bağlı olmuş kişilerdir.³⁴¹

Kadı Abdülcebbâr bu konuda şöyle der: *“Biz onları lanetlemek istediğimizde bizi bundan men ederek şöyle derler: ‘İhlal ve teşvik konusunda herhangi bir etkisi bulunmayan kişileri ne sebeple lanetliyorsunuz?’* Âhirete gidip Allah onları cezalandırmak istediğinde: *“Onlarda delâleti sen yarattın ve onların doğru yoldan sapması için gerekli kudreti sen verdin, neden cezalandırıyorsun?”* derler.”³⁴²

Mücbire ve Mecûsîler arasındaki benzerliğe Hz. Muhammed'in (sav) bir hadisi işaret eder. Buyurdu ki: *“Allah Kaderiyye'ye yetmiş nebî'nin lisânı ile lanet etti. Kaderiye kimdir diye sorulduğunda dedi ki: ‘Allah'a isyan eden ve bu Allah'ın kazâ ve kaderi ile olmaktadır.’*” diyenlerdir. Duruma işaret eden şeylerden birisi de “kaderî” nisbet ismidir. Nisbet bazen kişinin ailesinden birine, babasına, dedesine gibi yakınlık konusunda olabilir. Haşimî, Arabî gibi sözler bu bağlamdadır. Bazen de bir kimsenin mesleğine veya ortaya çıkardığı bir sanata nisbeti konusunda olur. Saydalânî, Kalânîsî gibi. Bazen oturulan yere nisbeti gibi olur. Bağdâdî, Basrî gibi. Bazen çokça konuştuğu şeye veya lehçeye göre de olur. Hâricî, Hakemî gibi. Bu durumda hangi grubun dilinin kazâ ve kader konusuyla alakalı olduğuna veya hangi kavmin ihtirasının daha şiddetli, daha yoğun olduğuna bakmak lazım gelir. Bu topluluk ise aşırılık ve abartı konusunda fazlaca dikkat çekmiştir. Hatta şöyle demektedirler: *“Allah*

³⁴⁰ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 2/725.

³⁴¹ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 2/725.

³⁴² Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 2/725-727.

Teâlâ'nun kazâsı ve kaderi olmadan bir yaprak bile düşmez, tohum bitmez, hiçbir olay meydana gelmez." Bu sebeple de Kaderiye olmaları gerekmektedir. Onların Kaderiyye olduğunu ispat eden bir diğer konu da şudur: İsminin isbat içermesi ve ona yalnızca kaderi kabul eden kimselerin müstehak olmasıyla alakalıdır.³⁴³ Fakat onlar "*Biz değil asıl siz bu isme lâyıksınız, çünkü siz kendiniz için kaderi isbat edenlersiniz.*" derler. Abdülcebâr cevaben kaderin kudretten ayrı olduğunu bildirir ve şöyle der: "*Kaderi isbat ettiğimizde durumumuz yalancılar veya doğru söyleyenler olarak iki şıktan birisidir: Birincisi, doğrulardan olursak zem ismi bize kullanılmaz ve Allah'ın kâdir olduğu ortaya konmuş olur. Eğer yalancılardan olursak bu ismi bizim için kullanmak da câiz olmaz.*" Bu mezhep Mu'tezile'ye "*Siz bu ümmetin Kaderiyyesiniz ve siz Mecûsilere benzemektesiniz.*" derler. Abdülcebâr şöyle cevap verir: "*Hâlbuki biz onlara benzemeyiz. Nitekim onlar iki yaratıcı isbat ederler biz ise bunu kabul etmeyiz. Çünkü onlar nuru, bu kâinattaki tüm hayrın fâili kabul ettiler, zulmeti ise bu kâinattaki tüm şerrin fâili kabul ettiler. Şayet biz Mecûsilere bu açıdan benziyorsak o zaman Yahudi ve Hristiyanlara da benziyoruz demektir. Çünkü her biri bu özelliklere bizim sahip olduğumuzu zannediyorlar. Fakat farkında değiller ki, Hz. Peygamber (sav) Kaderiyye mezhebini Mecûsilere mezhebin başkasına benzemeyeceği ölçüde benzetmiştir.*"³⁴⁴

c. Bağdâdiyyûn (Bağdat Okulu)

Mu'tezile'nin ayrıldığı iki koldan biri olan Bağdat Okulu Usûli'l-Hamse olarak bilinen beş ilke üzerinde ittifak etmektedir. Kurucusu Bişr b. Mu'temir'dir. Bağdat okulunun Bişr b. Mu'temir'in yanında en önemli temsilcileri; Sümâme b. Eşres, Ebû Mûsâ el-Murdâr, Ahmed b. Ebû Duâd (üçü de Bişr b. Mu'temir'in öğrencileridir)'dir.³⁴⁵ Mu'tezile'ye mensup âlimler akla önem vermelerinin yanı sıra başka özelliklere de sahip kimselerdi. Yaşadıkları zamanın kültürüne hâkim, dil konusunda yetenekli, hitabetleri güçlü olup bunun yanında zâhid, hayırsever insanlardı. Hatta zühde olan bağlılıkları sebebi ile Bağdat Mu'tezililerine "Nüssâku Bağdad" ismi verilirdi.³⁴⁶

Aslah meselesinin yani kullar için en uygun olan, en fayda veren ve en iyi olanı yaratmanın Allah'a vacip olduğu görüşünü savunmaktadırlar. Aynı zamanda Allah'ın, kullarını kulun kendini düşündüğünden çok daha fazla düşündüğünü savunmaktadırlar. Ancak Abdülcebâr'a göre bu görüş batıldır. Çünkü Allah âsileri cezalandıracaktır fakat bu konuda

³⁴³ Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 2/727.

³⁴⁴ Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 2/729.

³⁴⁵ Çelebi, "Mu'tezile", 31/394.

³⁴⁶ Çelebi, "Mu'tezile'nin Klasik İslâm Düşüncesindeki Yeri ve Modern Döneme Etkileri", 5.

onları muhayyer kılmış olsa onlar ceza almak istemeyeceklerdir. Bu durumda ise Allah'ın kullarını daha iyi bir şekilde gözettiği fikri ihlal edilmiş olur.³⁴⁷

Va'd ve va'id konusu başlığı altına Bağdâdiyyûn Allah Teâla için âsilere onların hak etmiş olduğu cezayı vermeyi vâcip görmektedir. Allah'ın onları affetmesinin câiz olmadığını savunmaktadır. Abdülcebbâr bu görüşün yanlış olduğunu şu şekilde açıklar: “*Cezâ vermek özel bir hak olarak Allah'ındır. Örnek verilecek olursa borçta olduğu gibidir. Alacaklı isterse borcu düşürür isterse devam ettirebilir. Hakkını isterse tam olarak alır isterse vazgeçer. Bu mesele de aynıdır.*”³⁴⁸

Ecel konusu ile ilgili şu muhakkaktır ki bir kişi yatağında yatarken ölürse eceli ile ölmüştür ve yine bir kişi birisi tarafından katledilirse de ölen eceliyle ölmüştür. Bu iki kişi de ölüm vakitlerinde ölmüşlerdir. Çünkü ecelden maksat ölüm zamanıdır. Bağdâdiyyûn bu konuda ikinci kişinin öldürülmeseydi kesin olarak yaşayacağı görüşünü savunmaktadır.³⁴⁹

Tövbe konusunda Bağdâdiyyûn tövbenin cezâyı düşürmediğini söylemektedir. Abdülcebbâr'a göre tövbe etmek cezâyı düşürür. Bunu gösteren şey şudur; bir suç işleyen kimse karşısındakinden samimi bir şekilde özür dilerse artık muhâtabının onu kınamaya hakkı yoktur. Bu özür hakkında sabit olduğu gibi tövbe hakkında da geçerli bir durumdur.³⁵⁰

2. Şii Mezheplerle İlgili Eleştirileri

Kadı Abdülcebbâr *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl* isimli eserinin XX/II. cilt içinde bazı bölümlerde imamet konusundan ve Şia'nın imamet anlayışının reddinden bahsetmektedir. Yaklaşık olarak on üç sayfadan oluşan bölüm 173. ve 185. sayfalar arasında tekâbül etmektedir. Bu kısımda genelde Kadı Abdülcebbâr Şia'yı tasnif etmekte ve görüşlerinden bahsetmektedir. Bu bölümlere bakıldığı zaman Kadı Abdülcebbâr, genel olarak Şia'yı Gulât, İmâmiyye ve Zeydiyye olmak üzere üçe ayırır. Guât firkalar bölümünde gâli firkaları ele almıştır. Genel olarak bu firkaların temel prensiplerinden ve yanlış fikirlerinden bahsetmektedir. Zeydiyye başlığının altında genel bilgiler yer alır; temel düşüncelerinden bahsettikten sonra tasnif etmektedir. Ardından reddettiği görüşlerini ele alarak bölümü bitirir. İmamiyye başlığı altında İmamiyye firkalarını inceleyen Abdülcebbâr bu firkaya daha fazla

³⁴⁷ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/217.

³⁴⁸ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 2/545.

³⁴⁹ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 2/739-741.

³⁵⁰ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 2/749

yer ayırarak diğer fırkalardan daha fazla önem verdiğini göstermiştir.³⁵¹ Biz de çalışmamızın bu bölümünde müellifin Şerhu'l Usûli'l-Hamse isimli eserinde Şia'ya dair bakış açısını aktarmaya çalışacağız.

a. Zeydiyye

İlimli bir Şîf fırkası olarak sayabileceğimiz Zeydiyye Kûfe'de ortaya çıkmıştır ve bugün özellikle Yemen'de varlığını devam ettirmektedir. Zeydiyye'ye göre Allah'ın birliğine inanmak aynı zamanda Allah'ı tüm yaratılmış olanların özelliklerinden tenzih etmektir. Ayrıca diğer Şîf fırkalar gibi Zeydiyye'ye göre de imamet mezhep esasları içinde bulunmaktadır. Zeydiyye Mu'tezile'nin tevhid, adalet, va'd ve va'îd, emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker ilkelerini benimsemekle birlikte el-menzile beyne'l-menzileteyn ilkesi konusunda büyük günah sahibinin âhiretteki durumuna katılır fakat dünyada bu kimsenin konumunun ne olacağı konusunda ortak bir görüşü yoktur. Büyük günah sahibinin şirk küfrü içinde olmadığını ama nimet küfrü içinde bulunduğunu söylemekle yetinirler.³⁵² Zeydiyye'nin imamet konusunda kendisine özel görüşü vardır ve imamın Hz. Fatıma soyundan olması gerektiğini savunurlar. Onlara göre önemli olan işe ehil olmasıdır. İnsanları sapıklığa götürmemesi ve dinî konularda aydınlatması için alim olmasının, zâhit olmasının ve düşmanlara karşı cesur olmasının önemli olduğunu kabul ederler.³⁵³

İmamete gelme yöntemi Kadı Abdülcebâr'a göre ilk üç imamda nas, diğerlerinde ise davet ve hurûc söz konusudur. Bu konuda Zeydiyye Ali b. Ebû Tâlib, Hasan ve Hüseyin'in imâmetinin gizli nas olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu üçünün hakkında iddia edilen nassın inkâr edilmesi konusunda inkâr edenin fâsık olup olmayacağı konusunda ihtilâf ettiler. Cârüdiyye bu kişinin fâsık olacağını iddia ederken Sâlihiyye de fâsık olmayacağını iddia etmiştir. Zeydiyye; Ali b. Ebû Tâlib, Hasan ve Hüseyin'den sonrakilerinin imametinin ise davet ve hurûc şeklinde olduğunu ileri sürmüştür.³⁵⁴

Kadı Abdülcebâr'ın Zeydî anlayışa yöneldiğine dair bazı noktalar vardır fakat bunlar sebebiyle Kadı Abdülcebâr'ın tüm konular açısından Zeydiyye'ye yöneldiğini anlamak yanlış olur. Özellikle imamet konusunda Abdülcebâr icmanın geride bırakılmasına sebep

³⁵¹ Abdülcebâr, *el-Mugni* thk. Mahmud Muhammed Kasım, 20/2,184-185. Ayrc bk.; Koloğlu, "Kâdi Abdülcebâr'a Göre İmâmiyye Fırkaları: Mutezilî 'Makâlât'tan Bir Kesit", 210-211.

³⁵² Yusuf Gökalp, "Zeydiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013) 44/328-329.

³⁵³ Çetin, *Mâturidiliğin Siyaset Anlayışı*, 54.

³⁵⁴ Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 2/705.

olan her türlü düşüncelere karşı çıkmaktadır. Hatta Zeydiyye'nin imamet anlayışının birtakım yönlerden nassa yönelmesini eleştirir.³⁵⁵

b. İmâmiyye

İmâmiyye, imameti dinin temel esaslarından sayan Şii fırkaların ortak ismidir.³⁵⁶ Bu grup, Mu'tezile'nin beş ilkesinden biri olan emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker prensibine karşı çıkmaktadır.³⁵⁷ Abdülcebbâr'a göre emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker prensibini reddeden de bazen kâfir hükmündedir. Çünkü bunu reddetmek Hz. Peygamber'in (sav) insanlara tebliğ etmiş olduğu ve ümmetin de benimseyip uyguladığı kesin bir şekilde bilinen bir ilkeyi reddetmektir. Fakat bir kişi: *"Bu konu sorumluluk alanına ait olan bir konudur. Bu sorumluluk ise meşrû bir imamın bulunmasına bağlıdır."* derse bu kişi hata işlemiş olur.³⁵⁸

İmam kelimesi, öncü demektir. Şeriatta "ümmetin üzerinde tasarruf hakkı olan ve yönetici vasfı olan kişi" demektir. İmam cezaları uygulama konusunda, ülkelerin güvenliğini sağlama konusunda, adaleti sağlama konusunda, açıkları kapatma, askerî gereklilikleri yerine getirme, gerektiğinde savaş hazırlığını yapma konusunda gereklidir. Bu işlerden özellikle savaşın idare edilmesi ve uygulanması gereken cezaların yürürlüğe konması için imamın varlığı zarûridir. Bu durumun delili Ehl-i Beytin bu konudaki icmâdır. Ehl-i Beytin icmâ ettiği şeyler de hüccettir. Bu konuda İmâmiyye imamın ancak nas ile bilineceğini ileri sürmektedir. Bu görüşün yanlışlığını Abdülcebbâr şu şekilde ortaya koyar, dinî bütün hükümlerin delillerini biz dört kaynaktan alırız. Rabbimizin kitabı, Efendimiz'in (sav) sünneti, Efendimiz'in (sav) Ehl-i Beytinin ve ümmetin ittifak ettiklerinden oluşur. Onlar *"İmama ihtiyaç vardır çünkü bu dinde lütuftur"* derler. Ama bu delili olmayan bir sözdür.³⁵⁹

İmamete gelme yöntemi Kadı Abdülcebbâr'a göre ilk üç imamda nas, diğerlerinde ise davet ve hurûc söz konusudur. Bu konuda İmâmiyye "nasb" yani tayin olduğunu ileri sürmüştür.³⁶⁰ Ayrıca İmâmiyye on iki imamın imâmetinde açık nas bulunduğunu ve bunu

³⁵⁵ Aydınlı, *Mu'tezilî İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, 260. Geniş bilgi için bk.; Abdülcebbâr, *el-Mugni* thk. Mahmud Muhammed Kasım, 20/2,2-149.

³⁵⁶ Mustafa Öz, "İmâmiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000) 22/207.

³⁵⁷ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/203.

³⁵⁸ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/207.

³⁵⁹ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 2/691.

³⁶⁰ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 2/695.

inkâr eden kimsenin küfre düşeceğini, o kişinin tekfirinin gerektiğini ileri sürmektedir. Bu şekilde de Resûlullah'ın (sav) sahâbîlerini tekfir etmiş olurlar.³⁶¹

İmamın tayini konusunda Kadı Abdülcebbâr Hz. Muhammed'den (sav) sonra imamın Ali b. Ebû Talib, sonra Hüseyin, sonra Hasan, sonra Zeyd b. Ali³⁶² ve sonrası onların yolu üzere giden kimseler olduğunu söyler. İmâmiyye ise bu konuda sıralamayı şu şekilde yapar: Hz. Muhammed'den (sav) sonra Ali, sonra Hasan, sonra Hüseyin ve sonra sırası ile on iki imamdır. Abdülcebbâr, bazı konularda Zeydiyye ile aynı görüşleri benimsemiş olsa da onun her konuda Zeydiyye ile aynı fikirde olduğunu düşünmek yanlış olur. İmâmiyye imama ihtiyaç olduğunun akılla bilineceğini ileri sürer. Kadı Abdülcebbâr bu konuda İmâmiyye'yi eleştirir ve imama ihtiyaç olduğunun şer'î şekilde bilineceğini söyler.³⁶³

3. İslam Dışı Kelami ve Felsefi Mezhep Eleştirileri

Mu'tezile mezhebi mensupları İslâm'ı savunma psikolojisi içinde bulunmaları sebebiyle yabancı din ve kültürlerle mücadele halinde olmuş ve bu konuda motive olmuştur. Bu vesile ile birçok akılla düşünce platformunda karşı karşıya gelmiştir. Akıl ve nakli birbiriyle destekleme yöntemlerini benimsemiş olmalarının da İslâm dinini savunma amacına yönelik olduğu kanaatindeyiz.

Mu'tezile mezhebinin ortaya çıktığı ve geliştiği döneme bakacak olursak Emevîler ve Abbasîler dönemi göze çarpar. Kadı Abdülcebbâr'ın ise yaşadığı dönem Abbâsîler devrinin beyliklere ayrıldığı döneme rastlamaktadır. O dönemde yaşanan gelişmelere baktığımızda dinî ilimlerin yanında aklî ilimlere de önem verildiğini görmekteyiz. Emevîler zamanında ilk tercüme faaliyetlerine rastlanırken Abbâsîler zamanında bu tercüme faaliyetlerinin daha çok gelişip Hristiyan İlahiyatı ve Yunan felsefesi alanındaki eserler üzerinde yoğunlaştığını görmekteyiz. Böyle bir ortamda bulunan Kadı Abdülcebbâr dönemin ilmî ve kültürel gelişimlerinden beslenmiştir. Kadı Abdülcebbâr'ı felsefeyi incelemeye ve araştırmaya iten sebep diğer dinlerin ve kültürlerin İslâm'a olan eleştirileri karşısında özgün tartışma tekniklerini kullanarak cevap verme çabası olmuştur. İslâm mezhepleri tarihine baktığımız zaman Kadı Abdülcebbâr gibi diğer Mu'tezile mezhebi mensuplarının da bu konulardaki çalışmaları mezhebi entelektüel bir konuma çıkarmış ve mezhep felsefe kitaplarının çevirisi

³⁶¹ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 2/707.

³⁶² Bu sıralama Zeydiyye'ye göredir. Eserdeki bu tarz açıklamalar yazarın Zeydî öğrencilerinin Mu'tezile ve Zeydiyye ile ilgili karşı karşıya kaldığında Zeydiyye'nin görüşlerini tercih etmeleriyle alakalıdır.

³⁶³ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 2/701.

ile özgün bir görünüm kazanmıştır.³⁶⁴ Doğal olarak mezhebin ve Kadı Abdülcebbâr'ın yabancı din ve kültürlerle etkileşimi söz konusu olmuştur. Çalışmamızın bu bölümünde Kadı Abdülcebbâr'ın bizzat isimlerini zikrederek eserinde eleştirdiği İslam dışı görüşleri aktarmaya çalışacağız.

a. Ashâb-ı Nücûm

Dünyada oluşan olayları yıldızların etki etmesine bağlayan kimselere Ashâb-ı Nücûm denmektedir. Canlı olmayan yıldızlara böyle anlamlar yüklemeleri açısından Kadı Abdülcebbâr ashâb-ı nücûm için eleştiride bulunur. “*Yıldızlar nasıl kâdir kabul edilir?*” sorusunu sorar.³⁶⁵

b. Dehriyye

Materyalist bir felsefe akımı olan Dehriyye âlemin bir yaratıcısının olmadığını savunmaktadır. “Dehr” kelimesinden gelmektedir ve anlamı “mutlak zaman”dır. Genellikle ateist ve materyalist akımların düşünceleri temsil eden bu felsefe akımı inkârcı tezlerin de ortak ismidir.³⁶⁶

Bu grup, Mu'tezile'nin beş ilkesinden biri olan tevhid prensibine karşı çıkmaktadır.³⁶⁷ Kadı Abdülcebbâr bu konuda tevhid prensibine karşı çıkıp, kabul edilmesi şart olan bir konuyu reddetmek, O'nun hakkında inkârı gerektiren bir konuyu da isbata teşebbüs eden kişi kâfir hükmündedir görüşünü savunmaktadır.³⁶⁸

c. Heyûlâ Ashâbı

Heyûlâ Ashâbı, filozoflardan oluşmaktadır. Özellikle Aristo ve onun çevresinden oluşan, cisimlerin maddesi olan heyulanın kadim ve buna bağlı olarak da maddenin ezeli olduğunu iddia eden gruptur.³⁶⁹ Heyûla Ashâbı cevherlerin yani a'yânın kadim olduğunu, terkiplerin yani a'razın ise hâdis olduklarını savunmaktadırlar. Abdülcebbâr'ın bu konuda açıklaması şu şekildedir: “*Eğer cismin arazlardan uzak olması câiz olsaydı, o cismin ilk*

³⁶⁴ Aydın, “Mu'tezile Ekolü Teşekkülü, İlkeleri ve İslâm Düşüncesine Katkıları”, 35-36.

³⁶⁵ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/197-199.

³⁶⁶ Hayrani Altıntaş, “Dehriyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/107-109.

³⁶⁷ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/203.

³⁶⁸ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/205.

³⁶⁹ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/485.

*halinin üzere devam etmesi başka bir ifadeyle renksiz durumda olması câiz olurdu. Zira cismin renk arazından her ne kadar yoksun olması doğal olsa da oluşmuş olduktan sonra bu arazi taşımaması mümkün değildir.*³⁷⁰

d. Deysâniyye

Deysâniyye, nur ve zulmet esasına dayanan âlem görüşünü benimsemektedir. Mezhepler tarihi ile ilgilenen âlimler bu grubun nur-zulmet, hayır-şer nazariyeleri ile ilgilenmişler ve Deysâniyye'yi düalist gruplar içine dahil etmişlerdir.³⁷¹ Bu grubun inancına göre nur hayır kısmındandır ve zıddına kadir olamaz. Zulmet ise tam tersi şer kısmındandır ve zıddına kadir olamaz. Bu görüşe sahip olmalarının sebebi; bütün acıların acı olması sebebiyle kötü olması, bütün lezzetlerin lezzet olması sebebiyle iyi olması ve bir kişinin aynı zamanda hem kötü olanı hem de iyi olanı yapmasının imkansız olmasına inanmalarındır. Bu yüzden iki failin olduğunu ve birinin tabiatı sebebiyle iyilik yaptığını ve diğersinin de tabiatı gereği kötülük yaptığını kabul ederler.³⁷²

Bu grup Allah Teâlâ'ya ortak ikinci kadîm varlığın bulunduğunu savunur. Abdülcebbâr bu duruma şöyle cevap verir: *“Eğer ikinci bir kadîm varlık olsaydı bu varlık Allah'ın dengi olmalıydı. Çünkü kadîm sıfatı zâtî sıfatlar grubundandır. Bu sıfatta ortaklık olması demek diğer zâtî sıfatlar konusunda da ortak olmayı gerektirir. İki varlığında zâtıyla kâdir olması kabul edildiğinde ise ortaya irade çatışması çıkması kaçınılmaz olur. Çatışma olduğu durumda bir İlâh istediği gerçekleşmiş olan diğeri de gerçekleşmemiş olan ve iradesi engellenen olur. Kudreti sınırlı olan ise ancak cisimdir. Âlemin yaratıcısının da cisim olması tabi ki câiz değildir.”*³⁷³

e. Mâniyye ve Mecûsiyye

Mâniyye; Üçüncü yüzyılda yaşayan Mani tarafından kurulmuştur. Düalist Tanrı anlayışı benimsenmektedir, Budizm ve Zerdüştlük'ten etkilenmiştir.³⁷⁴

Mecûsîlik, Zerdüş't tarafından kurulan, monoteist bir inanç içeren ve Zerdüş'tliğin eski İran gelenekleri ile karışmasından oluşan bir dindir. Bu din İslâm kaynaklarında Mecûsîlik,

³⁷⁰ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/183.

³⁷¹ Mustafa Öz, “Deysâniyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994) 9/270-272.

³⁷² Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/459.

³⁷³ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/449.

³⁷⁴ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/495.

Zerdüşt'ün adından hareketle Zoroastrianism ya da Ahura Mazda adından dolayı Mazdeizm olarak bilinmektedir. Bunların yanı sıra ateş kültü ile alakalı uygulamaları ve inançlarından dolayı Ateşperestlik olarak da bilinir. İnanç esaslarına baktığımız zaman Mecûsilikte günümüze kadar pek çok değişiklik olmuştur. Tanrı inancı konusunda monoteizm, politeizm ve düalizm gibi farklı inanç şekilleri görülmüştür. Tüm varlıkların Ahura Mazda'dan zuhur ettiğini ve varoluşun başının yine Tanrıdan zuhur eden yedi aslî ilâhî varlıkla olduğunu kabul eder.³⁷⁵

Bu iki grup Allah Teâlâ'ya ortak ikinci kadîm varlığın bulunduğunu savunur. Abdülcebbâr bu duruma şöyle cevap verir: *“Eğer ikinci bir kadîm varlık olsaydı bu varlık Allah'ın dengi olmalıydı. Çünkü kadîm sıfatı zâtî sıfatlar grubundandır. Bu sıfattaki ortaklık olması demek diğer zâtî sıfatlar konusunda da ortak olmayı gerektirir. İki varlığında zâtıyla kâdir olması kabul edildiğinde ise ortaya irade çatışması çıkması kaçınılmaz olur. Çatışma olduğu durumda bir İlâh istediği gerçekleşmiş olan diğeri de gerçekleşmemiş olan ve iradesi engellenen olur. Kudreti sınırlı olan ise ancak cisimdir. Âlemin yaratıcısının da cisim olması tabi ki câiz değildir.”*³⁷⁶ Bu grubun inanışına göre nur hayır kısmındandır ve zıddına kadir olamaz. Zulmet ise tam tersi şer kısmındandır ve zıddına kadir olamaz. Bu görüşe sahip olmalarının sebebi; bütün acıların acı olması sebebiyle kötü olması, bütün lezzetlerin lezzet olması sebebiyle iyi olması ve bir kişinin aynı zamanda hem kötü olanı hem de iyi olanı yapmasının imkansız olmasına inanmalarıdır. Bu yüzden iki failin olduğunu ve birinin tabiatı sebebiyle iyilik yaptığını ve diğersinin de tabiatı gereği kötülük yaptığını kabul ederler.³⁷⁷

f. Mücessime

Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'ın yarattıklarına asla benzemediği, eşinin ve benzerinin olmadığı üzerinde durulurarak şirkin tavizsiz bir şekilde reddedildiği tutum sergilenerek tevhid inancı üzerinde durulmuştur. Kur'ân-ı Kerîm'in bazı ayetlerinde şayet zâhirî olarak anlaşılacak olursa kişiyi beşerî özelliklere yönlendirecek teşbîh ve tecsîme götüren haberî sıfatlar bulunmaktadır. İslâm tarihinde bu söz konusu sıfatların nasıl anlaşılacağı konusunda birçok tartışma yapılmış ve farklı görüşler ileri sürülmüştür. Zâhirî olarak veya te'vîl edilerek anlaşılması konusunda görüşler gündeme gelmiştir. Bu konuda Müşebbihe ve Mücessime nasslarda bulunan haberî sıfatları anlama konusunda te'vil olmamasını ve zâhirî anlamların

³⁷⁵ Şinasi Gündüz, “Mecûsilik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/279-281.

³⁷⁶ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/449.

³⁷⁷ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/459.

esas alınması gerektiğini kabul eden gruplardandır. Bunun sonucu olarak ise Allah'ı yarattıklarına benzetmişler ve Allah'a el, yüz, göz, ayak gibi beşere ait cismanî öğeler atfetmişlerdir.³⁷⁸ Müşebbihe ve Mücessime, İslâm'a mensup olduğunu bildiren, İslam inanç esaslarına bağlı olduğunu savunan fakat buna rağmen İslâm dininden çıkmayı gerektiren bazı görüşlere sahip olan bir topluluktur. Bu topluluk ilâhî zâtı, Allah'ın yarattığı zâtlara benzeten, hatta bazen cisim sıfatları bulunan cisim olarak görmüşlerdir.³⁷⁹

Bu grup cisim olmadığı sürece Allah'ın görülemeyeceği görüşünü savunmaktadırlar. Abdülcebâr bu konuda şöyle cevap verir: “*Biz Allah ancak cisim olursa görülmesi mümkündür görüşünü kabul etmekteyiz. Bu konuda onlarla konuşmamız gereksizdir.*”³⁸⁰

g.Merkûniyye

Hıristiyan mezhebi olan ve İslâm kaynaklarına Merkûniyye ya da Merkiyûniyye şeklinde geçen hareket Marcion tarafından kurulmuştur. Günümüzde mensubu yoktur. Düalist inanca sahip olan gruplar arasında adı geçmektedir.³⁸¹

Kadı Abdülcebâr'ın bu gruba yönelttiği eleştiri Allah'a ortak ikinci bir varlığın olup olmaması ile ilgilidir. Merkûniyye nur ile zulmetin yanı sıra bunları birleştiren bir birleştiricinin olması gerektiğini ve dolayısıyla üçüncü bir varlığın olduğunu kabul etmektedirler. Bu grubun inanışına göre nur hayır kısmındandır ve zıddına kadir olamaz. Zulmet ise tam tersi şer kısmındandır ve zıddına kadir olamaz. Bu görüşe sahip olmalarının sebebi; bütün acıların acı olması sebebiyle kötü olması, bütün lezzetlerin lezzet olması sebebiyle iyi olması ve bir kişinin aynı zamanda hem kötü olanı hem de iyi olanı yapmasının imkansız olmasına inanmalarındır. Bu yüzden iki failin olduğunu ve birinin tabiatı sebebiyle iyilik yaptığını ve diğersinin de tabiatı gereği kötülük yaptığını kabul ederler.³⁸² Kadı Abdülcebâr Merkûniyye'nin görüşünün yanlışlığını şöyle açıklar; şayet dedikleri gibi üçüncü bir varlık olsa bunun da kadim olması durumunda diğerslerine denk olması gerekir. Çünkü kıdem sıfatı zâtî sıfatlar arasında sayılır. Bu durumda da ortak olmak benzerliği gerektirmektedir. Dolayısıyla hem nur hem de zulmet ile benzerlik gerekir. Şayet bunlardan

³⁷⁸ Recep Önal, “İbn Hazm Teolojisinde Teşbih ve Tecsîm İnancı: Müşebbihe ve Mücessime'ye Yönelik Teolojik Eleştiriler”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/2 (Aralık 2018), 912-913.

³⁷⁹ Gölcük & Toprak, Kelâm, 211.

³⁸⁰ Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/375.

³⁸¹ Bülent Şenay, “Merkûniyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/207.

³⁸² Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/459.

birisi hayra kâdir olursa hem ikincinin hem üçüncünün de hayra kâdir olması şarttır. Bu duruma göre onun diğer iki varlığa muhtaç olmaması sonucuna götürür.³⁸³

h.Nestûrîlik

Hıristiyan mezhebi olan Nestûriliğin kurucusu İstanbul Patriği Nestûr'dur. Abbâsiler döneminde aktif oldukları görülse de tarihte ortaya çıktığından beri dışlanmışlar ve baskılara maruz kalmışlardır. Günümüzde az da olsa mensupları bulunmaktadır.³⁸⁴

Hıristiyan gruplara baktığımız zaman teslis inancı ve ittihad meselesi hakkında yorumlar görürüz. Bu gruplara göre Allah tek cevher, üç uknumdan oluşur. Baba ile Allah, oğul ile Kelime'yi ve Rûhu'l-kuds ile de Hayat'ı kastederler. Bazen de üçünün zât, cevher ve ehad olduğunu söylerler. İttihâd konusunda Allah ile Mesih'in birleştiğini kabul ederek iki tabiatı kabul ettiler. Bu konuda ise ihtilâflar doğdu ve onlardan Nestûrîler bu ikisinin iradede birleştiğini ileri sürdüler. Onlara göre meşîetleri bir olduğu için biri diğerinin istediğini ister.³⁸⁵ Kadı Abdülcebbâr bu grubun öncelikle teslis inancını eleştirir. Nitekim Kadı Abdülcebbâr'a göre Nestûrîler'in Allah için kullandıkları "*bir cevher, üç uknûmdur*" ifadesi çelişkilidir. Çünkü bir varlık için onun bir olmasını kabul etmemiz demek aynı zamanda parçalara ayrılmadığını ve cüzlerden oluşmadığını da kabul etmemiz demektir. Nestûrîler'in üç uknûm ifadesi cüzlere ayrıldığını gösterir ve bu bir çelişkidir. Aynı zamanda cevher olduğunu da kabul etmek hâdis olduğunu kabul etmekle aynıdır.³⁸⁶ İttihâd konusuna gelince Kadı Abdülcebbâr Nestûrîler'in Allah ile Mesih'in iradede birleştiği iddiasını üç açıdan inceler ve eleştirir. Bunlar:

- 1) Allah'ın iradesi ile Mesih'in iradesinin mürîd olması; Allah'ın iradesinin Mesih'in iradesiyle irade etmesi uygun olsaydı peygamberlerin iradesiyle de irade etmesi câiz olurdu. Bu da Mesih için kullanılan nübüvvet ilkesiyle çelişir.
- 2) Mesih'in Allah'ın mahalsiz iradesi ile irade etmesi; Mesih'in özelliği zaten hulül iledir. O zaman bunu kabul etmek de çelişki olur.
- 3) Allah ile Mesih'in iradesinin hiçbir şekilde ihtilâf etmediği; Allah, Mesih'in aklına gelmeyen ve onun irade etmediği şeyleri irade edebilir. Aynı şekilde Mesih de

³⁸³ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/463.

³⁸⁴ Kadir Albayrak, "Nestûrîlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/15-17.

³⁸⁵ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/469.

³⁸⁶ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/471.

Allah'ın irade etmediği yeme, içme gibi şeyleri irade edebilir. Bu durum da yine aynı şekilde iddiayı çürütür.³⁸⁷

ı: Yâkûbîlik

Doğu hıristiyan kiliseleri içinde bulunmaktadır. Beşinci yüzyıldan itibaren İsa Mesih'te tek tabiat bulunduğunu ileri süren monofizit inanca sahip hıristiyan mezheplerinden biridir. Süryânîler olarak bilinirler.³⁸⁸

Hıristiyan gruplara baktığımız zaman teslis inancı ve ittihad meselesi hakkında yorumlar görürüz. Bu gruplara göre Allah tek cevher, üç uknumdan oluşur. Baba ile Allah, oğul ile Kelime'yi ve Rûhu'l-kuds ile de Hayat'ı kastederler. Bazen de üçü zât, cevher ve ehad olduğunu söylerler. İttihâd konusunda Allah ile Mesih'in birleştiğini kabul ederek iki tabiatı kabul ettiler. Bu konuda ise ihtilâflar doğdu ve onlardan Yâkûbîler bu ikisinin zat açısından birleştiğini ileri sürdüler.³⁸⁹ Kadı Abdülcebbâr bu grubun öncelikle teslis inancını eleştirir. Nitekim Kadı Abdülcebbâr'a göre Yâkûbîler'in Allah için kullandıkları “*bir cevher, üç uknûmdur*” ifadesi çelişkilidir. Çünkü bir varlık için onun bir olmasını kabul etmemiz demek aynı zamanda parçalara ayrılmadığını ve cüzlerden oluşmadığını da kabul etmemiz demektir. Yâkûbîler'in üç uknûm ifadesi cüzlere ayrıldığını gösterir ve bu bir çelişkidir. Aynı zamanda cevher olduğunu da kabul etmek hâdis olduğunu kabul etmekle aynıdır.³⁹⁰ İttihâd konusuna gelince Kadı Abdülcebbâr Yâkûbîler'in Allah ile Mesih'in zatta birleştiği iddiasını üç açıdan inceler ve eleştirir. Bunlar:

- 1) Allah ile Mesih'in zatının bir olması; bir şeyin başka bir şeye dönüşmesi, zâtın zâtî sıfatlardan ayrı olmasını gerektirir ve bu imkansızdır.
- 2) Allah ile Mesih'in zatının komşu olması; yan yana olmak mekanda yer tutmak bağlamında olduğu için Allah için kullanılması imkansızdır.
- 3) Allah'ın Mesih'e hulûl etmesi; hulûlde ise başkasının yanında olmak kastedilir. Yine aynı şekilde bu da Allah için imkansızdır.³⁹¹

³⁸⁷ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/475-477.

³⁸⁸ Mehmet Çelik, “Muattıla”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/330.

³⁸⁹ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/469.

³⁹⁰ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/471.

³⁹¹ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/477.

4.Usûl-i Hamse Üzerinden Eleştirdikleri

Kadı Abdülcebbâr, Mu'tezile'nin beş esasını zikrederken bu esaslara farklı görüşleri sebebiyle bazı mezhep ve görüşleri eleştirmektedir.

a. Mülhide

Allah'ın varlığı, birliği ve dinin temel öğeleri konusunda şüpheye düşüren ve inkâra götüren düşünceleri benimseye verilen isimdir. Bu kimselere mülhide denir.³⁹²

Bu grup, Mu'tezile'nin beş ilkesinden biri olan tevhid prensibine karşı çıkmaktadır.³⁹³ Kadı Abdülcebbâr bu konuda tevhid prensibine karşı çıkıp, kabul edilmesi şart olan bir konuyu reddetmek, O'nun hakkında inkârı gerektiren bir konuyu da isbata teşebbüs eden kişi kâfir hükmündedir görüşünü savunmaktadır.³⁹⁴

b. Muattıla

Sözlükte "boş ve hali olmak" anlamına gelen "ati (utül)" kökünden gelen Muattıla ilk zamanlarda Allah'ın zâtını sıfatlarından soyutlayan kimseler için kullanılmıştır. İlerleyen zamanlarda tabiatın varlığını yaratıcıdan bağımsız olarak sürdürdüğünü ileri süren ve Allah'ı tanımayan kimseler için kullanılmıştır.³⁹⁵ Ayrıca daha önce belirttiğimiz gibi Mu'tezile mezhebine kendilerinin benimsediği isimler dışında muhaliflerinin de verdiği isimler vardır. Bazı muhalifleri ilahî sıfatları reddetmesine binaen "Muattıla" benzetmesini yapmışlardır.³⁹⁶

Bu grup, Mu'tezile'nin beş ilkesinden biri olan tevhid prensibine karşı çıkmaktadır.³⁹⁷ Kadı Abdülcebbâr bu konuda tevhid prensibine karşı çıkıp, kabul edilmesi şart olan bir konuyu reddetmek, O'nun hakkında inkârı gerektiren bir konuyu da isbata teşebbüs eden kişi kâfir hükmündedir görüşünü savunmaktadır.³⁹⁸

³⁹² Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 2/785.

³⁹³ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/203.

³⁹⁴ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/205.

³⁹⁵ Mustafa Sinanoğlu, "Süryâniler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/176.

³⁹⁶ Öz, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 324.

³⁹⁷ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/203.

³⁹⁸ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/205.

c. Müşebbihe

Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'ın yarattıklarına asla benzemediği, eşinin ve benzerinin olmadığı üzerinde durulmuş, şirkin tavizsiz bir şekilde reddedildiği tutum sergilenerek tevhid inancı açıklanmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'in bazı ayetlerinde şayet zâhirî olarak anlaşılacak olursa kişiyi beşerî özelliklere yönlendirecek teşbîh ve tecsîme götüren haberî sıfatlar bulunmaktadır. İslâm tarihinde bu söz konusu sıfatların nasıl anlaşılacağı konusunda birçok tartışma yapılmış ve farklı görüşler ileri sürülmüştür. Zâhirî olarak veya te'vîl edilerek anlaşılması konusunda görüşler gündeme gelmiştir. Bu konuda Müşebbihe ve Mücessime nasslarda bulunan haberî sıfatları anlama konusunda te'vil olmamasını ve zâhirî anlamların esas alınması gerektiğini kabul eden gruplardandır. Bunun sonucu olarak ise Allah'ı yarattıklarına benzetmişler ve Allah'a el, yüz, göz, ayak gibi beşere ait cismanî ögeler atfetmişlerdir.³⁹⁹ Müşebbihe ve Mücessime, İslâm'a mensup olduğunu bildiren, İslam inanç esaslarına bağlı olduğunu savunan fakat buna rağmen İslâm dininden çıkmayı gerektiren bazı görüşlere sahip olan bir topluluktur. Bu topluluk ilâhi zâtı, Allah'ın yarattığı zâtlara benzeten, hatta bazen cisim sıfatları bulunan cisim olarak görmüşlerdir.⁴⁰⁰

Bu grup, Mu'tezile'nin beş ilkesinden biri olan tevhid prensibine karşı çıkmaktadır.⁴⁰¹ Kadı Abdülcebbâr bu konuda tevhid prensibine karşı çıkıp, kabul edilmesi şart olan bir konuyu reddetmek, O'nun hakkında inkârı gerektiren bir konuyu da isbata teşebbüs eden kişi kâfir hükmündedir görüşünü savunmaktadır.⁴⁰²

d. Mücbire

Cebriyye insanların fiillerinde hiçbir şekilde iradesinin olmadığını, ilâhi iradenin ve kudretin zorlayıcı etkisi ile ortaya çıktığını, fiileri Allah'ın yarattığını ve insana mecaz şeklinde izafe edilmiş olduğunu savunan topluluktur.⁴⁰³

Bu grup, Mu'tezile'nin beş ilkesinden biri olan adl prensibine karşı çıkmaktadır.⁴⁰⁴ Abdülcebbâr'a göre adl prensibini reddeden de kâfir hükmündedir. Çünkü bunu reddetmek; yalan söylemek, zulmetmek, bazı yalancıların elinde mucize oluşturmak, babaları günahkâr

³⁹⁹ Recep Önal, "İbn Hazm Teolojisinde Teşbîh ve Tecsîm İnancı: Müşebbihe ve Mücessime'ye Yönelik Teolojik Eleştiriler", 912-913.

⁴⁰⁰ Gölcük & Toprak, Kelâm, 211.

⁴⁰¹ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/203.

⁴⁰² Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/205.

⁴⁰³ Gölcük & Toprak, Kelâm, 38.

⁴⁰⁴ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/203.

diye müşrik çocuklarına âhirette ceza vermek, vâcip olanı ihlâl etmek gibi türlü kötülük ve çirkinlikleri Allah’a isnâd ve izâfe etmektir.⁴⁰⁵

Mücbire hayır olan fiilleri yaratmayı Allah’a mecbûr kılmaktadır. Allah’ın yalnız iken zulmü gerçekleştirmesi mümkün olmadığı sürece kötü olana kâdir sayılmamaktadır. Şeytan ise kötülüğe ait yaratılmıştır. Şerden ayrılması ve onu bırakması mümkün değildir. Bu grup mensupları kötülüklerin kötü olduğunu bilmesine rağmen Allah’a izafe etmekte utanmazlar. Hatta bununla iftihar bile ettiler. Bu sebeple kadı Abdülcebbâr’a göre Mücbire’nin durumu diğer kâfirlerden çok daha kötüdür.⁴⁰⁶

İmâmete gelme konusunda bazı ihtilâflar vardır. Kadı Abdülcebbâr bu konuda: “Bize göre imâmete gelme yöntemi ilk üç imamda nas, diğerlerinde ise davet ve hûruc şeklindedir” görüşünü savunur. Mücbire bu konuda Mu’tezile ile aynı görüşe sahip olup “akit ve seçim” olduğunu ileri sürmektedir. Abdülcebbâr görüşlerinin doğruluğunu öncelikle deliller getirmekle sonra ise diğer görüşlerin yanlışlığını ortaya koymakla açıkladıklarını bildirir. Görüşlerinin doğruluğunu gösteren şeyin icmâ olduğunu ileri sürer. İslâm dini için çaba gösteren, zâlimleri kınamaktan çekinmeyen ve itibar edilen şartları taşıyan kimselere biat edilmesi gerektiği konusunda ümmet arasında ihtilâf olmadığını, ashâb’ın yoluna bakınca imâmetin yolunun davet, talebini açıklamanın hurûc olduğunu belirtir.⁴⁰⁷

e. Mürcie

“Recee” kökünden gelen ve “geriye bırakmak, ertelemek veya geciktirmek” anlamlarına gelen Mürcie; İslâm’ın ilk zamanlarında ortaya çıkan ve ılımlı politika izleyen, uzlaşmacı tavır takınan ve siyâsî ve itikadî yönüyle dikkat çeken bir fırkadır.⁴⁰⁸ Terim olarak ise; Hz. Osman ve Hz. Ali başta olmak üzere bütün büyük günah sahiplerinin⁴⁰⁹ durumunu Allah’a bırakan, o kimselerin cennetlik veya cehennemlik olmaları hususunda herhangi bir yorum yapmayan kimselere verilen ortak bir isimdir. Bu tanımlama ilk olarak siyâsî bakış açısıyla ortaya çıkmışken zamanla itikadî ortama taşınmıştır.⁴¹⁰ Küfürle itaatın birlikte

⁴⁰⁵ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/205.

⁴⁰⁶ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 2/731.

⁴⁰⁷ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 2/695.

⁴⁰⁸ Sönmez Kutlu, “Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (2002), 168.

⁴⁰⁹ Sönmez Kutlu, “Mürcie”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/41.

⁴¹⁰ Sönmez Kutlu, “Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları”, 172.

bulunmasının fayda vermemesi görüşü bağlamında iman ve kötülüğün de birlikte bulunmasının zarar vermeyeceğini savunmuşlardır.⁴¹¹

Bu grup, Mu'tezile'nin beş ilkesinden biri olan va'd ve va'îd prensibine karşı çıkmaktadır.⁴¹² Abdülcebbâr'a göre va'd ve va'îd prensibini reddeden de kâfir hükmündedir. Çünkü bunu reddetmek; Allah Teâla'nın itaatkâr olan insanlara sevap elde edeceklerini vaad etmediğini ve âsî olan kulları da cezâ ile uyarmadığını söylemektir. Kişi şayet "Allah vâ'd ve va'îdde bulunur fakat O'nun va'îdinden dönmesi caizdir, çünkü bu bir lütuftur" derse Allah'a kötü olan bir fiil izâfe etmesinden ötürü kâfir olur. Kişi şayet "Allah va'd ve va'îdde bulunmuştur, ikisinden de dönmesi caiz değildir fakat va'îd konusunda bizim bilmediğimiz ve Allah'ın açıklamadığı bir sebeple istisnalar bulunabilir" derse bu kez de hata etmiş olur.⁴¹³

Bu grup aynı zamanda büyük günah sahibinin dünyadaki konumu ve âhiretteki konumunu ayrı şekilde ele alır ve kible ehli olup büyük günah işleyen kimsenin "mü'min" olduğunu savunur.⁴¹⁴ Bu konuda Abdülcebbâr onlara bu görüş ile neyi kastettiklerinin bilinmesi gerektiğini söyler. Eğer onlar büyük günah sahibi için hüküm mümine uygulanan hükümler gibi olur görüşünü savunuyorlarsa bu yanlıştır. Çünkü bunu kabul etmek sarîh icmâ'ya terstir. Abdülcebbâr; sahâbenin uygulamalarından, davranışlarından, büyük günah işleyen kimseye saygı göstermediklerinin, sevgi beslemediklerinin bilindiğini ve bu sebeple bu görüşü kabul etmediğini bildirir. Eğer onlar büyük günah sahibi için hüküm sadece ismindir görüşünü savunuyorlarsa bu da doğru değildir. Çünkü şeriatla "mü'min" ifadesi özel hükümler içeren ve bunu hak eden kişiye verilebilecek özel isimdir. Bu sebeple bu görüşü de kabul etmez.⁴¹⁵ Kadı Abdülcebbâr'a göre, büyük günah sahibi mü'min olarak isimlendirilemez, fâsık olarak isimlendirilir.⁴¹⁶

Fâsık kimsenin cezâlandırılıp cezâlandırılmayacağı konusunda Mürcie Allah'ın fâsık kimseyi affedip affetmemesinin câizliğini savunmaktadır. Bu konuda gerçeğin bilinmeyeceğini savunurlar. Bu konuda Abdülcebbâr şöyle karşılık verir: "*Mürcie'nin bu görüşünün yanlışlığını iki yönden açıklayabiliriz. Akıl ve vahiy yönünden bu yanlışlığı ortaya şöyle koyarız: Fâsık ya cehenneme gidecektir ya da cennete gidecektir. Çünkü başka bir alternatif yoktur. Şayet cehenneme gireceğini düşünürsek bu zaten bizim görüşümüzdür. Eğer*

⁴¹¹ Ebu Zehra, *İslâm'da Siyasi ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı & Osman Eskicioğlu, 166.

⁴¹² Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/203.

⁴¹³ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/205.

⁴¹⁴ Kutlu, "Mürcie", 32/43.

⁴¹⁵ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/229.

⁴¹⁶ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 2/621.

cennete gireceğini düşünürsek iki durum ortaya çıkar. Ya sevap alarak ya da lütufla girmiştir. Bu durumda birinci yol olan sevaplandırılarak girmesi hak etmeyene sevap vermenin kabih olması cihetinden câiz olmaz. Sonuç itibariyle fâsığın cezâlandırılması zorunludur. Sadece vahiy yönünden bu yanlışlığı ortaya şöyle koyarız: Cehenneme ait ifadelerle açıklamaya çalışalım. Şayet bu grupla istidlâlde bulunmak istersek, iki esasa dayandırmak durumunda kalırız. İlk olarak Allah'ın zâhirini murâd etmediği, ona işaret etmeyen veya o ifadeyi karşılamayan bir şekilde bize hitap etmesi uygun değildir, câiz olmaz. Öyle olursa bu lügaz⁴¹⁷, muammâ⁴¹⁸, tevriye⁴¹⁹ olur. Bu üç ifadeyi de Allah için kullanmak câiz değildir. Şüphe duyulmayacak kadar açıktır. İkinci olarak ise söz konusu olan delillerin bu maksatla konulmuş olan lafızlar olduğuna delâlet etmesidir.”⁴²⁰

f. Hâricîler

Siyasî nedenlerle ortaya çıkan Haricîler, ilk ortaya çıkan ekoller arasında sayılır. Hz. Osman zamanında yaşanan olaylar sonucunda Hz. Osman'ın şehâdeti, Hz. Ali'nin halife olması, Cemel Olayı gibi durumlar sonucunda İslâm toplumu hem toplumsal yönden hem de ictimâî yönden çalkalanmalara başlamıştı. Yaşanan siyasî olayların etkisiyle Hz. Ali ve Muaviye arasında Sıffin Savaşı yaşanmıştı. Savaşta Muaviye'nin Allah'ın kitabının hakem olmasını istemesi üzerine Hz. Ali'nin askerleri içinde ihtilaf oluştu. Bir kısmı kabul etmeyi mantıklı bulurken bir kısmı da bunun bir savaş hilesi olduğunu düşünüyordu. Neticede Hz. Ali tahkîmi kabul etti fakat askerlerinden bir grup “*hüküm Allah'ındır*” sözleriyle tahkîmi kabul etmek istemedi ve Hz. Ali'nin hata ettiğini söyleyerek ondan ayrıldılar. Hz. Ali'ye karşı çıkmaları ve ayrılmaları sebebiyle “**Hâricî**” adını alan bu grup ortaya çıkmış oldu.⁴²¹

Bu grup, Mu'tezile'nin beş esasından biri olan el-menzile beyne'l-menzileteyn prensibine karşı çıkmaktadır.⁴²² Abdülcebbar'a göre el-menzile beyne'l-menzileteyn prensibini reddeden de kâfir hükmündedir. Çünkü bunu reddetmek büyük bir günah işlemiş olan insanın dinî konumu ile putlara tapan kimselerin dinî konumu, Mecûsîlerin ve hatta benzerlerinin dinî konumu gibi olacağını kabul etmektir. Birisi: “*Büyük günah işleyen kimsenin hükmü, Allah Te'ala'ya tâzim ve dostlukları konusunda belirlenen hüküm gibidir.*” derse fâsık olur. Çünkü böyle söyleyerek o kişi ümmetin kabul etmiş olduğu açık hükmü inkâr

⁴¹⁷ Söz oyunu, bilmece

⁴¹⁸ Anlaşılmaz iş

⁴¹⁹ Çok anlamlı sözcüğün uzak anlamını kullanmak

⁴²⁰ Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 2/ 551.

⁴²¹ Gölcük & Toprak, *Kelâm*, 33-34.

⁴²² Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/203.

etmiş olur. Yani açık olan icmâya karşı çıkmış olur. Birisi: “*Büyük günah işleyen kimseye mü'min veya kâfir olarak nitelendirilemez fakat biz yine de ona mü'min diyoruz.*” derse vermiş olduğu bu hükümde hata etmiş olur.⁴²³ Kadı Abdülcebbâr'a göre, büyük günah sahibine kâfir denmez fâsık olarak isimlendirilir.⁴²⁴

Büyük günah işlemiş kimsenin durumu hakkında ihtilâf Hâricîler ile Kadı Abdülcebbâr'a göre günah işlemiş olan kimseye kâfir denmez. Yani büyük günah sahibi ve kâfir, aynı cezalar uygulanan kişiler değildir. Doğal olarak kâfir olarak isimlendirilmesi de uygun olmaz. Hâricîler ile Kadı Abdülcebbâr'ın arasındaki görüş ayrılığının temeli lafız veya mâna bağlamındadır. Abdülcebbâr'ın cevabı şu şekildedir: “*Şayet bize lafız yönünden muhalefet ederek, günah işleyen kimseye kâfir dersiniz bu doğru değildir. Çünkü büyük cezayı hak eden kimse ile özel hükümler uygulanacak olan kâfir kimse birbirinden farklıdır. Şayet bize mâna yönünden muhalefet edip “o kişi kâfir gibi olur ve onun hak ettiği cezaları hak eder.” Derlerse cevabımız şu olur: Bu dediğiniz şey sahâbenin ve ayrıca tâbiînin uygulamasına ters düşer. Çünkü sahâbe ve tâbiîn büyük günah işlemiş kimsenin miras almaktan mahrum kalmayacağı, bu kimselerle evlenilebileceği, Müslüman mezarlığına defnedilebilecekleri konusunda hemfikir olmuşlardır. Ayrıca büyük günah işlemiş kimsenin kâfir olarak isimlendirilemeyeceğinin bir başka ispatı da “liân ayeti”dir. Çünkü liân yani lanetleme yemini eşler arasında sâbittir. Eğer iftira kişiyi küfre düşürmüş olsaydı eşlerden birinin fıska yüzünden İslam dininden çıkmış olması gerekirdi ve aralarında bulunan evlilik akdi kalkmış olurdu. Böylece liân uygulamasına gerek kalmazdı. Çünkü liân uygulaması yabancılar arasında yapılan bir uygulama değil sadece eşler arasında yapılabilen bir uygulamadır.”⁴²⁵*

g. Haşviyye

İslâm tarihinde Allah'ın kelâmını anlama konusunda insan zaman zaman teşbîhî bir dil kullanıldığına tanıklık etmiştir. Bu durum kişiyi, Allah'ı yarattıklarından tenzih etmeye sevk etmiştir. İslâm tarihi boyunca İlâhi Kelâm'ın muhatabları Kur'an'da bulunan “teşbîhî dil” üzerinde durmuş, anlamaya ve yorumlamaya çalışmıştır. Bu konuda kimi grup Allah'ın zâtına hâle gelir korkusuyla teşbih ifadelerini aşırı şekilde tenzihe gitmiş, düşünce özgürlüğünü köreltmüş, zihnî üretimlerin önünü kesen bir tavır takınarak başka bir aşırılığa düşmüştür.

⁴²³ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/ 205.

⁴²⁴ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 2/621.

⁴²⁵ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 2/637.

Haşviyye de bu konuda akli, nassı yorumlarken devre dışında bırakmış ve tarihte tutucu görüşleriyle iz bırakmış bir oluşumdur.⁴²⁶

Haşviyye ile sırât köprüsü konusu üzerinde açıklamalarda bulunacağız. Haşviyye sırât konusunda kıldan ince olduğunu ve kılıçtan keskin olduğunu kabul ederek sorumluluk sahibi olanların ondan geçmekle sorumlu olacağını savunurlar. Sırât köprüsünden geçen kimsenin cenneti kazanan kişilerden olacağını ve geçmeye gücü yetmeyenlerin ise cehennem ehlinden olacağını bildirmişlerdir. Abdülcebbâr bu konuda sırâtın cennet ile cehennem arasında bulunan bir yol olduğunu ve Kur’ân’ın işaret ettiğine göre cennetlik kimse geçerken bu yolun genişleyeceğini ve cehennem ehlinden bir kimse geçerken de daralacağını bildirmektedir. Bu yurt teklif yurdu değildir ki, iman edenin acı duyması ve kıldan ince olup kılıçtan keskin olan bu yoldan geçmekle sorumlu tutulması câiz olsun. Ayrıca sırat kelimesi anlam olarak “yol” demektir. Onu Haşviyye’nin dediği gibi vasfetmek söz konusu olmadığını ve dolayısıyla onların söylediklerinin fâsid olduğunu bildirir.⁴²⁷

h. Kerrâmiyye

İsmi kurucusu kabul edilen Muhammed b. Kerrâm’dan alan Kerrâmiyye başlangıçta Mürcie’nin bir alt kolu niteliğinde idi. Fakat Allah Teâlâ konusundaki antropomorfist düşünceleri sebebiyle Mücessime ya da Müşebbihe’den de sayılmaktadır. İman konusunda ise sadece ikrarı yeterli gören Kerrâmiyye kalp ile tasdik etmeyi iman saymadığı gibi dil ile yapılan ikrarın haricinde başka hiçbir şeyin iman sayılmadığını kabul eder. Kerrâmiyye’ye göre insana verilen akıl vahiy olmadan da iyi ve kötüyü ayırt edebilecek kapasitededir. Allah’ın da akılla bulunması vaciptir. Bunların yanı sıra hüsün-kubuh, salah-aslah gibi konularda Kerrâmiyye Mu’tezile mezhebi ile aynı görüşe sahiptir.⁴²⁸

İmamın tayini konusunda Kadı Abdülcebbâr Hz. Muhammed’den (sav) sonra imamın Ali b. Ebû Talib, sonra Hüseyin, sonra Hasan, sonra Zeyd b. Ali⁴²⁹ ve sonrası onların yolu üzere giden kimseler olduğunu söyler.⁴³⁰ Bu konuda Kerrâmiyye, İmâmiyye’ye katılarak on

⁴²⁶ Ramazan, Altıntaş, “Haşviyye’nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri”, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 3 (Aralık 1999), 61-62.

⁴²⁷ Abdülcebbâr, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 2/67 3-674.

⁴²⁸ Sönmez Kutlu, “Kerrâmiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/294-295.

⁴²⁹ Bu sıralama Zeydiyye’ye göredir. Eserdeki bu tarz açıklamalar yazarın Zeydî öğrencilerinin Mu’tezile ve Zeydiyye ile ilgili karşı karşıya kaldığında Zeydiyye’nin görüşlerini tercih etmeleriyle alakalıdır.

⁴³⁰ Abdülcebbâr, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 2/701.

iki imamın imâmeti konusunda açık nas bulunduğunu kabul eder ve Hz. Muhammed (sav)’den sonra Hz. Ebu Bekir için hakkında nas olduğunu ileri sürer.⁴³¹

Fâsık kimsenin ceza ile muamele görüp görmeyeceği konusunda Kadı Abdülcebbâr cezâ göreceğini ve şayet büyük bir günah işlerse, tövbe etmediği sürece Allah Teâla ve Rasûlüne iman etmesinin ona bir fayda sağlamayacağını ileri sürmektedir. Kerrâmiyye ise bu konuda fâsığın bir ceza görmeyeceğini, hatta Allah’a şirk koşan kimselerin bile cezalandırılmayacağını ileri sürmektedir. Şirkin anlamsız bir durum olduğunu söylemektedirler. Fakat bu görüşlerini açıkça söylemek yerine gizlemeyi tercih etmişlerdir. Abdülcebbâr bu görüşün aklen yanlışlığını şu şekilde açıklar: *“Eğer fâsık kimse cezâlandırılmayacağını biliyor olsa bu durum büyük günaha teşvik olur. Yaptığı zaman bir sakıncası olmayacağına işarettir.”* Bu görüşün şeriat açısından yanlışlığını da şu şekilde açıklar: *“Allah’a şirk koşan kimsenin cehennemde azap göreceği konusunda ümmet ittifak etmiştir. Müşrik ebediyen cezalandırılacaktır. Allah’a şirk koşanın cezalandırılmayacağı düşüncesi nasıl doğru kabul edilebilir?”*⁴³²

İmanın hakikati konusuna gelince Kerrâmiyye dil ve ikrâr ile olduğunu ileri sürmektedir. Abdülcebbâr; bu görüşe göre o zaman kalbiyle iman etmeyen ve diliyle iman ettiğini söyleyen münafık kimsenin mü’min kabul edilmesi gerekeceğini ve Hz. Peygamber (sav) ve ümmetin bu konuda görüşüne bakıldığında bunun yanlışlığı ortaya çıktığını belirtir. Nitekim Kadı Abdülcebbâr, imanın hakikati konusunda kalp ile tasdik imanda yeterli olduğunu savunan Eş‘ariliği de eleştirir. Abdülcebbâr’a göre bu itikadî açıdan da Arapça dili açısından da hatalıdır. Çünkü tasdik etmek demek bir insanın muhatabına “evet doğru söyledin” demesi gibidir. Bu durum ise kalpte değil dilde gerçekleşen bir durumdur. Başka bir yönden bakılırsa Allah’a iman ettiğini ve Rasûlüne iman ettiğini dili ile söylemeyen kimseyi, Allah’ın emir ve yasaklarını yerine getirmeyen yani amel etmeyen kimseyi sadece kalbiyle tasdik etti diye mümin saymak gerekir. Fakat bu çelişkili bir durumdur.⁴³³

⁴³¹ Abdülcebbâr, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 2/707.

⁴³² Abdülcebbâr, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 2/546-549.

⁴³³ Abdülcebbâr, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 2/631.

SONUÇ

Kadı Abdülcebbâr'ın da içinde olduğu Mu'tezile mezhebi akıl ve nakli bir arada bulunduran, bulunduğu dönemi ve sonraki süreci derinden etkileyen bir ekoldür. Böylece çalışmamız akıl ve felsefe ile bağdaştırılmış dinî düşünceyi yakından inceleme çabasının bir ürünüdür. Görüşlerini ortaya koymaya çalıştığımız Mu'tezilî âlim Kadı Abdülcebbâr'ın, hayatı, Mu'tezile mezhebindeki yeri ve önemi, yaşadığı dönemin ilmî, sosyal, kültürel durumu, “Şerhu'l Usûli'l-Hamse” isimli eserinde yer alan ve Mu'tezile mezhebi denince akla gelen “beş ilke” ve bu eserde Kadı Abdülcebbâr'ın diğer mezheplere olan bakış açısı bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır.

İslâm tarihinde derin izler bırakan Mu'tezile mezhebinin İslâm inancını savunurken ispat etmeye verdikleri önem, özellikle itikâdî konuları akılcı bir sisteme yerleştirme gayretleri, kullandıkları özgün yöntemler ile öne çıkmıştır. Mezhebin; özgürlükçü, akılcı, sorgulayıcı ve eleştirel bir çizgide olması İslâm inanç esasları konusunda adından sıkça bahsettirmesine neden olmuştur. Mu'tezile'yi diğer düşünce tarzlarından ayıran belirgin özelliklerin başında “usûl-i hamse” gelmektedir. Beş ilkenin oluşmasında siyasetin ve tarihsel olayların etkisi çok önemlidir. Mu'tezilî olmanın ön şartı kabul ettikleri ve sistemleştirdikleri beş esası “tevhid”, “adalet”, “va'd ve va'id”, “el-menzile beyne'l-menzileteyn”, “emir bi'l-ma'rûf ve'nehiy ani'l-münker” şeklinde sıralamaktadırlar. Mu'tezile mezhebi kendi inanç sistemini bu şekilde beş ilke ile ifade etmiştir. Bu beş ilkeyi ele alan ve tek tek inceleyen Mu'tezilî âlimlerden biri Kadı Abdülcebbâr'dır. Kadı Abdülcebbâr'ın görüşleri mezhep mensuplarınca geçerli kabul edilir, saygı duyulur hatta dinî meselelerde görüşleri hüccet sayılırdı. Mu'tezile mezhebine fazlasıyla bağlı olan Kadı Abdülcebbâr, Mu'tezilî çizgiyi koruyan, bu kimliği muhafaza eden ve uzlaşmacı tavrıyla insanlar tarafından sevilen son Mu'tezilî âlimlerdendir.⁴³⁴ Kadı Abdülcebbâr'ın kelim ilmi ile çok ilgilenmesinin yanı sıra tefsir, fıkıh, hadis, dinler tarihi gibi ilimlerle de ilgilenmiş olması onun çok yönlü, bilgili, geniş ufuklu biri olmasına ve bu yanının Mu'tezilî düşüncesinin yaşatılmasında çok önemli yere sahip olmasına olanak sağlamıştır. Ayrıca kelim ilmine yönelmesi Mu'tezile'nin itikadî alandaki görüşlerinin olgunlaşmasında oldukça etkilidir. Dinî konuları geniş açıdan değerlendirme yeteneği, çok yönlülüğü Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile-Şia arasında bağ kurulmasına vesile olmuştur. Ayrıca görüşleri mezhep mensuplarınca benimsenmiş ve değer görmüştür. Elbette eleştirenleri de olmuştur, hatta bazıları onu gulattan saysa da bu

⁴³⁴ Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbâr*, 218.

ithama maruz kalmasının sebebi mezhebine bağlılığı ve mezhep mensuplarını savunmasıdır. Lâkin çoğunluk onu savunmaya çalışmıştır. Hayatı boyunca Mu'tezilî çizgiyi ve Mu'tezilî kimliği koruyan alimlerdendir.⁴³⁵ Bu sebeple Kadı Abdülcebâr'ın eserinde genişçe ele aldığı beş ilke üzerinde çalıştık.

Sonuç olarak Mu'tezile mezhebi tevhid inancına vurgu yapan, özgür düşünceyi savunan, nasları akıl ile yorumlayan, düşünmeyi ve üretmeyi sadece mevki sahibine bırakmayıp herkese yayan, Allah'ın insana özgür bir irade verdiğini savunan bir grup olarak tarihe adını yazdırmıştır. Basra'da ortaya çıkmış ve hızla yayılmıştır. Emevîler döneminin son zamanlarında Abbâsîler döneminin ise ilk zamanlarında varlığını hissettirmiştir. Felsefeci kesime karşı kelâm ekolünü ortaya çıkararak ve İslâmiyet dışında dinlerin ve görüşlerin ortaya attığı eleştirilere cevap vermek, aklî düşünceyi İslâm dünyasına yerleştirmek isteyen ekol olarak kendini göstermiştir. Gelişim zamanı daha çok Abbâsîler'de Me'mun dönemine rastlamaktadır. Me'mun zamanında devletin resmî mezhebi olması Mu'tezile'yi zirveye çıkarmıştır. Bu durum bir süre devam ettikten sonra Mütevekkil dönemi ile düşüşe geçen mezhep bir süre sonra ortadan kalksa da tamamen yok olmamıştır. Şîa'nın İmâmiyye ve Zeydiyye kollarında fikrî olarak Mu'tezile mezhebinin yatması az da olsa hâlâ bu mezhebin taraftarının olduğunu göstermektedir. Mezhebe en büyük darbenin mihne dönemi aşırılıklarının olduğunu düşünmekteyiz. O dönemde yapılan zorbalıklar, görüşlerini karşı tarafı sindirerek kabul ettirmek istemeleri ve fazlaca siyâsî olaylara katılmış olmaları onların ilmî bir ekol olarak devam etmesini imkânsız kılmış, çöküşüne sebep olmuştur. Görüşlerinde olmasa da davranışlarında meydana gelen değişimler ve zamanın etkisi taraftarlarının azalmasına neden olmuştur.

Mu'tezile mezhebi mensuplarının İslâm'ı savunma psikolojisi içinde bulunmaları onların yabancı din ve kültürlerle mücadele halinde olmasına sebep olmuştur. Kadı Abdülcebâr da bu vesile ile birçok akımla düşünce platformunda karşı karşıya gelmiştir. Akıl ve nakli birbiriyle destekleme yöntemini benimsemiş olmasının da İslâm dinini savunma amacına yönelik olduğu kanaatindeyiz. Doğal olarak mezhebin ve Kadı Abdülcebâr'ın yabancı din ve kültürlerle etkileşimi söz konusu olmuştur, bazı eleştirileri gündeme gelmiştir. Çalışmamızda Kadı Abdülcebâr'ın bizzat isimlerini zikrederek eserinde eleştirdiği İslam dışı görüşleri aktarmaya çalıştık.

⁴³⁵ Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 1/48.

KAYNAKÇA

Abdücebbâr, Kadı. *Mu'tezile'de Din Usûlü*. çev. Murat Memiş. İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Basım, 2011.

Abdücebbâr, Kadı. *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*. çev. İlyas Çelebi. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Basım, 2013.

Abdücebbâr, Kadı. *el-Münye ve'l-Emel*. drl. İsamüddin Muhammed Ali, Ahmed b. Yahya el-Murtaza. İskenderiye : Darü'l-Ma'rifeti'l-Camiyye, t.y.

Abdücebbâr, Kadı. *el-Mugni fi Ebvabi't-Tevhid ve'l-Adl*, thk. Mahmud Muhammed Kasım. y.y. ty.

Albayrak, Kadir. "Nestûrîlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/15-17. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Altıntaş, Hayrani "Dehriyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/107-109. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Altıntaş, Ramazan. "Haşviyye'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (Aralık 1999), 57-100.

Aslan, İbrahim. *Kadı Abdülcebbâr'a Göre Dinin Aklî ve Ahlakî Savunusu*. Ankara: Otto Yayıncılık, 1.Basım, 2014.

Aslan, İbrahim. "Mu'tezile Kelâmında Düşünce (Nazar)-Bilgi İlişkisi Kadı Abdülcebbâr Örneği". Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 51/1 (2010), 151-176.

Aydınlı, Osman. "Mu'tezile Ekolü Teşekkülü, İlkeleri ve İslâm Düşüncesine Katkıları". *Marife Dergisi* 3 (6/2003), 27-54.

Aydınlı, Osman. *Mu'tezilî İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*. Ankara: Araştırma Yayınları, 1. Basım, 2003.

Aydınlı, Osman. *Mu'tezile'de İmamet ve Siyaset*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2017.

Bağdadi, Ebu Mansur Abdulkahir. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. çev. Ethem Ruhi Fırlı. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.

Bakan, Tevhit. "Kadı Abdülcebbâr'a Göre Sünnet". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 45 (Ocak 2016), 187-213.

Boyalık Taha, "Kadı Abdülcebbâr'ın "Sözün Hakikati Teorisi" ve Abdülkâhir el-Cürcânî'nin "Sözdizimi Teorisi" Bağlamında Bir Eleştirisi", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 28 (2012), 61-84.

Bozkuş, Metin “Kâdî Abdülcebbâr ve “Tenzihü’l – Kur’an ani’l – Metâin” adlı eserinin değerlendirmesi”. Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi/3(Aralık 1999), 357-384.

el-Cüşemî, Hâkim. *Fazlü’l-İ’tizâl ve Tabakâtü’l-Mu’tezile*, nşr. Fuâd Seyyid. Tunus: Daru’t-Tunisiyye, 1974.

Çelebi, İlyas. “Ashâbü’l-Maârif”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ek-1/125-127. İstanbul: TDV Yayınları, 2016.

Çelebi, İlyas. “el-Muğnî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/382-384. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Çelebi, İlyas. “Mu’tezile”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/391-401. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Çelebi, İlyas. “Şerhu’l-Usûli’l-Hamse”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/570-571. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Çelebi, İlyas. *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbâr*. İstanbul: Rağbet Yayıncılık, 1. Basım, 2002.

Çelebi, İlyas. “Mu’tezile’nin Klasik İslâm Düşüncesindeki Yeri ve Modern Döneme Etkileri”, *Kelam Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2004), 3-24.

Çelik, Mehmet. “Süryânîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/175-178. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Çetin, Maksut. *Mâturidiliğin Siyaset (Hilâfet/İmâmet) Anlayışı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.

Ebû Zehrâ, Muhammed. *İslâm’da Siyasî ve itikadî Mezhepler Tarihi*. çev. Ethem Ruhi Fırlı & Osman Eskicioğlu. İstanbul: Yağmur Yayınları, 1974.

Ebû Zehrâ, Muhammed. *İslâm’da Siyasî ve İ’tikadî Mezhepler Tarihi*. çev. Hasan Karakaya ve Kerim Aytekin. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1983.

Emîn, Ahmed. *Duha’l-İslâm*. Kahire: Matbaatü’l-Cennet, 1962.

Gökalp, Yusuf. “Zeydiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/328-331. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Gölcük, Şerafettin & Toprak, Süleyman. *Kelam Tarih Ekoller Problemler*. Konya: Tekin Kitabevi, 7. Baskı, 2012.

Gündüz, Şinasi. “Mecûsîlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/279-284. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Güneş, Kamil. *İslâmî Düşüncenin Şekillenişinde Akıl ve Nass*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1. Basım, 2003.

Hakyemez, Cemil. *Bişr b. El-Mu'temir ve Mu'tezile'nin Bağdad Ekolünün Doğuşu*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998.

Işık, Kemal. *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*. Aralık: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1967.

İbnü'l-Murtaza. *Kitabü'l-Bahrü'z-Zehhar el-Cami' li-Mezahibi Ulemai'l-Emsar*, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1.Basım, 2001.

İlhan, Avni. "Ebû Yûsûf e-Kazvîni", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/265. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Karadaş, Cağfer. "Mu'tezile Kelâm Okulunun Oluşum ve Gelişim Süreci". *Marife Dergisi* 3 (3/2003), 7-26.

Kazanç, Fethi Kerim. *Kadı Abdülcebbar'da Nedensellik Kuramı*. Ankara: Araştırma Yayınları, 1. Basım, 2014.

Koloğlu, Orhan Şener. "Kâdı Abdülcebbar'a Göre İmâmiyye Fırkaları: Mutezili 'Makâlât'tan Bir Kesit", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2(2003), 203-255.

Korkmazgöz, Rıza. "Mu'tezile ve Şia Arasında Fikri Bağlantı Meselesi: Tevhid İlkesi Bağlamında Kadı Abdülcebbar ve Ebû Ca'fer et-Tûsî Arasında Bir Karşılaştırma", *On dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45(Aralık 2018), 291-327.

Kutlu, Sönmez. "Mürchie", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/41-45. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Kutlu, Sönmez. "Kerrâmiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/294-296. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Kutlu, Sönmez. "Mürchie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (2002), 168-210.

el-Malati, Ebu'l-Hüseyin. *et-Tenbih ve'r-Red ala Ehli'l-ehva ve'l-Bida'*. nşr. Muhammed Zahid Hasan el-Kevseri. Beyrut : Matbaatü'l-Maarif, 1968.

Memiş, Murat. "İmamet Teorisi Bağlamında Mu'tezilîlerin Hz. Ali Anlayışı", *Kelam Araştırmaları Dergisi* 8/2 (2010), 115-146.

Merçil, Erdoğan. "Büveyhîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/496-500. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Murâd, Saîd. "İbn Metteveyh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/193-194. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Önal, Recep. "İbn Hazm Teolojisinde Teşbîh ve Tecsîm İnancı: Müşebbihe ve Mücessime'ye Yönelik Teolojik Eleştiriler", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/2 (Aralık 2018), 909-938.

Öz, Mustafa. “İmâmiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/207-209. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Öz, Mustafa. “Deysâniyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/270-272. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Öz, Mustafa. “Şerîf el-Murtazâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/586-588. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Öz, Mustafa. *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Ensar Yayınları, 1. Basım, 2011.

Özmen, Kerim. “Kadı Abdülcebbar’da İlâhî Kelâmın Anlaşılmasının Teorik Zemini: Hitap ve Beyân”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17 (Haziran 2020), 153-172.

Sinanoğlu, Mustafa. “Muattıla”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/330-331. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Şenay, Bülent. “Merkûniyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/207-208. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Turan, Ahmet. *İslâm Mezhepleri Tarihi*. Samsun: y.y., 1993.

Ünverdi, Veysi . "Mu'tezile'nin İnanç Sistemi; Usûl-i Hamse/Beş İlke ve Arka Planı". *Artuklu Akademi* 4 / 2 (Aralık 2017), 1-28 .

Ünverdi, Veysi. “Kadı Abdülcebbar’da İrâdenin Aktörleri ve İrâde Özgürlüğü”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (Şubat 2012), 141-158.

Üzüm, İlyas. “Kaderiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/64-65. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Eş’ariyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/447-455. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Yurdagür, Metin “Son Dönem Mu'tezilesinin En Meşhur Kelâmcısı Kadı Abdülcebbar Hayatı ve Eserleri”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1986), 119-136.

Yurdagür, Metin vd. “Kâdî Abdülcebbar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/103-113. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

Öz Geçmiş

1993 yılında Konya’da doğdu. 2011 yılında Mahmut Sami Ramazanoğlu Anadolu İmam Hatip Lisesi’nden mezun oldu. Aynı sene Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde lisans eğitimine başladı ve 2016 yılında mezun oldu. 2018 yılında Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri/İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı’nda yüksek lisansa başladı. “Kültür ve Medeniyet Kavramları ve İslam Dünyasının Yeni Bir Medeniyet İnşa Etme Çabası” başlıklı seminer çalışmasının ardından “Kadı Abdülcebâr’ın İslam Mezheplerine Bakışı” başlıklı yüksek lisans tezini 2020 yılında başarıyla tamamladı. Evli ve bir çocuk annesi olan yazar halen Ankara’da Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni olarak görev yapmaktadır.